

अथाश्विनः । यमः । 'घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्या-
द्विजातये । प्रीणयित्वाश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते' । वामनीये ।
'तिलास्तुरङ्गं वृषभं दधि ताम्रवशादिकष । प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य
दद्यादाश्वयुजे नरः' । वशा धेनुः ॥

अथ कार्तिकः । पाद्मे । 'कृत्स्नः संवत्सरः पुण्यस्तस्माद्व-
र्षा सुपूजिता । वर्षायाः कार्तिकः पुण्यः कार्तिकाद्भीष्मपञ्च-
कम् । एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले । एकतः कार्त्ति-
के वत्स सर्वदा केशवप्रियः । कोटिकोटिसहस्राणि पापानि सुब-
हून्यपि । निमिषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्तिके' । नारदी-
ये । 'कृच्छ्रं वाप्यतिकृच्छ्रं वा प्राजापत्यमथापि च । सम्प्राप्ते
कार्तिके मासि कुर्याच्छ्रुत्यातिपुण्यवान्' । स्कान्दे । 'अत्र तेन
नयेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व-
धर्मवहिष्कृतः । दुर्लभा मालतीपूजा दुर्लभा तुलसी मुने ।
दुर्लभं कार्तिके स्नानं दुर्लभं साधुसेवनम् । दुर्लभो द्वार-
कावासो दुर्लभं कुण्डदर्शनम् । दुर्लभं गोमतीस्नानं दुर्लभं
कार्तिके व्रतम् । भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कथायाः श्रवणं हरेः । दर्शनं
वैष्णवानां च महापातकनाशनम्' । ब्रह्मपत्रे पाल्मासपत्रे ।
इदं वानप्रस्थादिपरम् । यदाह मिताक्षरा । 'पद्मपाल्मासपत्रेषु गृ-
ही भुक्तैन्दवं चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभेच्चान्द्रायणं फल-
मिति । कार्तिकेतरमासपरं वेति । नारदीये । 'अभ्यङ्गेऽभ्यवहारे
च तैलमूर्जं विवर्जयेत् । भविता नारकी विप्र तैलाभ्यङ्गी नरः किल' ।
तैलमत्र तिलप्रभवस्नेहः । 'तैलत्यागी तिलान्दद्याद्गोणमात्रान्-
काश्वनान्' इति वचनात् । सर्वत्र निषेधान्वयी तिलप्रभवस्नेह
एव । व्याकरणेन तत्रैव शक्त्यवधारणादिति । पाद्मे स्नान-
मन्त्रोयथा 'कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनार्दन । प्री-

त्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह' । मया लक्ष्म्या । इदं मन्त्रं
समुच्चार्य मौनी स्नायाद्ब्रती नरः । ब्रतिनः कार्तिके मासि
स्नातस्य विधिवन्मम । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिषूद-
न । नित्ये नैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने । गृहाणार्घ्यं मया
दत्तं राधया सहित प्रभो । न गृहे कार्तिकं कुर्याद्विशेषेण तु का-
र्त्तिकीम् । तीर्थे तु कार्तिकं कुर्याद्विशेषेण तु भाविनि' । स्कान्दे ।
'एकेन जातीपुष्पेण कार्तिकेय महामते । तुलसीदलार्द्धभागेन
कार्तिके मुक्तिमाप्नुयात् । जातीपुष्पसहस्रस्य यो मालां सं-
प्रयच्छति । विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । कल्प-
कोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेत्स भवने विष्णोर्विष्णु-
तुल्यपराक्रमः । मालतीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्तिके । पा-
पाक्षरकृतां मालां शौरिस्तस्य प्रमार्ज्जति । अर्चयित्वा हृषीकेशं
कुसुमैः केतकोद्भवैः । पुण्यं तद्भवनं याति केशवस्य शिवं मनुः(?) ।
प्रयागो माघमासे तु पुष्करं कार्तिके तथा । नर्मदा माघवे मा-
सि हन्यात्पापं त्रिजन्मजम् । कार्तिके नार्चितो यैस्तु कमलैः क-
मलेक्षणः । जन्मकोटिषु विप्रेन्द्र न तेषां कमला गृहे । पद्मेनैकेन
देवेशं योऽर्चयेत्कमलाप्रियम् । वर्षायुतसहस्राणां पापस्य कुरुते
क्षयम् । अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च । पद्मेनैकेन देवेशः
क्षमते प्रणयार्चितः । पद्मैः पद्मालयाकान्तः पूजितः पद्महस्तधृक् ।
ददाति वैष्णवान्पुत्रान्भक्तिमव्यभिचारिणीम् । तुलसीदललक्षेण
योऽर्चयेद्द्वारकाप्रियम् । जन्मायुतशतोत्थस्य पापस्य कुरुते शमम् ।
स्नानमात्रेण वै गङ्गा दर्शनादेव नर्मदा । घ्राणेन तुलसीपत्रं पापं
जन्मार्ज्जितं हरेत् । गतो धात्रीघनच्छाये योर्चयेच्चक्रचिह्नितम् ।
पुष्पे पुष्पेश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः । धात्रीच्छायां समध्यास्य
कुर्यात्पिण्डं च योमुने । मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य

तु । धात्रीफलं च तुलसी मृत्तिका द्वारकोद्भवा । सफलं जीवितं
तस्य त्रितयं यस्य वेदमणि । यावद्दिनानि बहते धात्रीमालां कलौ
नरः । तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसते सुखम् । सरोरुहाणि तु-
लसी मालती मुनिपुष्पकम् । कार्तिके दयितान्याहुर्विष्णोर्दीपं च
पञ्चमम् । इष्ट्वा क्रतुशतैः पुण्यं दत्त्वा रत्नान्यनेकशः । तत्पुण्यं
तुलसीपत्रैः कार्तिके केशवार्चनात् । अगस्त्यकुसुमैर्देवं योर्चयेद्ग-
रुडध्वजम् । दर्शनात्तस्य देवर्षे नरकाग्निः प्रशाम्यति । न त-
त्करोति विप्रर्षे तपसा तोषितो हरिः । यत् करोति वृषीकेशो मु-
निपुष्पैरलङ्कृतः । विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् । का-
र्त्तिके भक्तितोऽभ्यर्च्य वाजिमेधफलं लभेत् । गवामयुतदानेन य-
त्फलं प्राप्यते मुने । मुनिपुष्पेण चैकेन कार्तिके तत्फलं स्मृतम् ।
विल्वपत्रेण ये कृष्णं कार्तिके कलिनाशनम् । पूजयन्ति महाभ-
क्त्या मुक्तिस्तेषां मयोदिता । शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके के-

कार्तिकेदीप-
दानफलम्

शवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र न पुनर्ज्जायते भुवि । मा मूढ

मथुरां गच्छ मा प्रयागं च मार्बुदम् । दीपदानेन देवस्य सर्वं

फलमवाप्स्यसि । राजन् कृते तु यत्पुण्यं नर्मदायां शशिग्रहे ।

तत्फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्तिके । घृतेन दीपको यस्य ति-

लतैलेन वा पुनः । ज्वलते तुलसीमूले वाजिमेधेन तस्य किम् ।

तिलतैलं तिलस्नेहः । अथानन्वयः । 'जन्मप्रभृति यत्पुण्यं नरेणो-

पार्जितं च यत् । वृथा करोति तत्सर्वमकृत्वा तु प्रबोधिनीम् ।

शालग्रामशिलायान्तु नावाहनविसर्जने । यतस्ततः शिलाचक्रे

नित्यं संनिहितो हरिः । शालग्रामशिला यत्र यत्र द्वारावतीशिला ।

उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः । शालग्रामशिलां यस्तु

तुलस्या परिपूजयेत् । प्रत्यहं कार्तिके मासि विष्णुलोकं स गच्छ-

ति । शालग्रामशिलापूजा गन्धपुष्पोदकादिकम् । विशेषात्कार्त्ति-

के मासि सर्वाधौघविघातकम् । शालग्रामशिलापूजा किं पुनश्च-
 क्रचिहिता' इतिवचनाच्चक्राङ्किततत्पूजाफलाधिक्यम् । 'स्तानार्चन-
 क्रियाकाले घण्टानादं करोति यः । पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्य-
 फलं शृणु । वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । वसते देव-
 लोकेषु अप्सरोगणसेवितः । प्रदक्षिणं यः कुरुते कार्तिके वि-
 ष्णुसन्निधि । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः' । अथ च-
 रणोदकादिमाहात्म्यम् । 'प्रपीतैर्मस्तके क्षिप्तैः श्रीविष्णोश्चरणो-
 दकैः । निवेदितान्नैर्भुक्तैश्च कार्तिके मुक्तिमाप्नुयात्' । गौतमः ।
 'शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । प्रक्षिप्तं तत्प्रकुरुते ब्र-
 ह्महा स निगद्यते' । विष्णुः 'कार्तिके मासि सकले सायङ्काले ति-
 लतैलेनाकाशदीपं दद्यात्' । पुष्करपुराणे । 'तुलार्यां तिलतैलेन
 सायंसन्ध्यासमागमे । आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं हरिप्रियम् ।
 महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदः' । विष्णुः । 'कार्तिकं स-
 कलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः । जपनहविष्यभुक् शान्तः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते' । वामनपुराणे । 'रजतं कनकं दीपान्मणिमुक्ताफलादि-
 कम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात्कार्तिके नरः ॥

अथाग्रहणः । महाभारते । 'मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभुक्तेन
 सन्नयेत् । भोजयेद्ब्राह्मणान्शक्त्या मुच्यते व्याधिकिलिबपैः । कु-
 षी भोगी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते' । वामनपुराणे । खरोष्ट्राश्वन-
 रा गावः शकटादिरजादिकम् । दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मा-
 र्गशिरे नरैः ॥

अथ पौषः । महाभारते 'प्रासादनगरादीनि गृहप्रावरणानि
 च । नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यन्नतः' ॥

अथमाघः । विष्णुः । 'माघे मास्यग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा-
 सघृतशर्करं ब्राह्मणान्भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति' । भविष्योत्तरे ।

‘पौर्णमास्याममार्या वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् । त्रिंशद्दिनानि पु-
ण्यानि मकरस्थे दिवाकरे । अपावृतशरीरस्तु यः कल्यं स्नानमा-
चरेत् । पदे पदेश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः’ । वामनपुराणे ।
‘माघे मासि तिलाः शस्तास्तिलधेनुश्च दानतः । तूलेन्धनादयश्चान्ये
माधवप्रीणनाय च’ । स्नानमन्त्रः ‘मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दा-
च्युत माधव । स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भवेतिसङ्क्षेपः ॥

अथ फाल्गुनः । स्कान्दे । ‘एकभक्तन्तु कुर्वाणः फाल्गुने मासि
नित्यशः । स्त्रीषु सौभाग्यमामोति स्त्रियश्च परमप्रियाः । वामनपुरा-
णे । ‘फाल्गुने ग्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् । गोविन्द-
प्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभैः ॥

अथागस्त्यार्घ्यविधिः । मात्स्ये । ‘प्रत्यूषसमये विद्वान्कुर्यात्ति-
स्योदये निशि । स्नानं शुक्लतिलैस्तद्वच्छुक्लमाल्याम्बरे गृही ।
स्थापयेद्व्रणं कुम्भं माल्यवस्त्रविभूषितम् । पञ्चरत्नसमायुक्तं घृत-
पात्रेण संयुतम् । नानाभक्ष्यफलैर्युक्तं ताम्रपात्रसमन्वितम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमत्यायतबाहुदण्डम् । चतुर्भु-
जं कुम्भमुखे निधाय धान्यानि सप्ताङ्कुरसंयुतानि । सकाशपु-
ष्पाक्षतशुक्तियुक्तं मन्त्रेण दद्याद्द्विजपुङ्गवाय । उत्क्षिप्य लंबोदरदी-
र्घबाहुमनन्यचेता यमदिङ्मुखस्थः । श्वेतां च दद्याद्यादि शक्ति-
रस्ति रौप्यैः खुरैर्हेममुखीं सवत्साम् । धेनुं बहुक्षीरवतीं प्रणम्य
संवस्त्रघण्टाभरणां द्विजाय । आ सप्तरात्रादुदयेऽर्घ्यमस्य दातव्य-
मेतत्सकलं नरेण । यावत्समाः सप्तदशाथवा स्युरथोर्ध्वमप्येव वद-
न्ति केचित्’ । मन्त्रश्च । ‘काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतस-

१ ‘अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदेयेत्’ इति भविष्योक्तेः ब्राह्मणस्य वैदिकमन्त्रेणैवा-
र्घ्येऽधिकारः । सचायं मन्त्र ऋग्वेदे द्वितीयाष्टके चतुर्थ्याध्याये यथा — ‘अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजा-
मपत्यं बलमिच्छमानः । उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुषोष सत्या देवेष्वशिषो जगाम’ ॥ इति ।

म्भव । मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोस्तुते । विन्ध्यवृद्धिसय-
कर मेघतोयविषापह । रत्नवल्लभ देवेश लङ्कावास नमोस्तु ते । वा-
तापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा । लोपामुद्रापतिः श्रीमा-
न्योऽसौ तस्मै नमोनमः । अनेन विधिना यस्त्वगस्त्यार्थं निवेदयेत् ।
इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः । सप्तैव लोकानामोति स-
प्तार्धान्यः प्रयच्छति ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतानि । भविष्योत्तरे । श्रीकृष्ण उवाच ।

चतुरो वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि ।

स्त्री वा नरोवा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्रती ॥

गृहीयान्नियमान्नेतान्दन्तधावनपूर्वकम् ।

तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक्पृथक् ॥

मधुरगीर्भवेद्राजन्पुरुषोगुडवर्जनात् ।

तैलस्य वर्जनात्पार्थ सुन्दराङ्गः प्रजायते ॥

योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।

कटुम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान्नसान् ॥

यो वर्जयेत्स वैरूप्यं दौर्गत्यं नाप्नुयात्कचिद् ।

फलत्यागेन मतिमान्बहुपुत्रश्च जायते ॥

शाकमात्राशनान्द्रोगी त्वपक्वादोऽमलो भवेत् ।

दधिदुग्धादिनियमात्स्वर्गलोकं लभेन्नरः ॥

भूमौ संस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ।

सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसविवर्जनात् ॥

निराधिर् न्नीरुजो भोगी सुरामिषविवर्जनात् ।

एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ॥

धारणान्नखरोम्णान्तु गङ्गास्नानं दिने दिने ।

मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञास्खलिता भवेत् ॥

भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
 नमो नारायणायेति जप्त्वा नशनजं फलम् ॥
 पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्दोदानजं फलम् ।
 विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात्कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 विष्णुदेवकुले कुर्यादुपलेपनमार्जने ।
 कल्पस्थायी भवेद्राजन्स नरो नात्र संशयः ॥
 प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ।
 हंसयुक्तविमानेन सच विष्णुपदं व्रजेत् ॥
 तीर्थाम्बुना हरेः स्नानान्निर्मलं देहमाप्नुयात् ।
 पञ्चगव्याशनात्पार्थ चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
 नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ।
 अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपक्रियाफलम् ॥
 षष्ठकालेऽन्नभोज्येन स्वर्गस्थायी नरो भवेत् ।
 नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं न स पश्यति ॥
 भोजनं वर्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ।
 पर्णेषु योनरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं भवेत् ॥
 शिलायां भोजनान्नित्यं प्रयागस्नानजं फलम् ।
 यामद्वयं जलत्यागी न रोगैः परिभूयते ॥
 एवमादिब्रतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः ।

मात्स्ये विशेषः ।

‘आषाढादिचतुर्मासमभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः ।
 भोजनोपस्करं दद्यात्स याति भवनं हरेः ॥
 आषाढादिषु वै यस्तु वर्जयेन्नखकर्चनम् ।
 वृन्ताकं च चतुर्मासं मधुसर्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्तिक्यां तत् पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

स वैष्णवं पदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ॥

महाफलानि यस्येच्छा चतुर्मासं द्विजातये ।

हैमानि कार्तिके दद्याद् गोप्रदानसमं ततः ।

एतत्फलव्रतं नाम सूर्यलोकफलप्रदम् ॥

चातुर्मास्यव्रतं नित्यम् । यदाह महाभारते ।

वार्षिकांश्चतुरो मासान् वाहयेत्केनचिन्नरः ।

व्रतेन नोचेदाप्नोति कल्मषं वत्सरोद्भवम् ॥

तथा । वार्षिकांश्चतुरो मासान् व्रतं किञ्चित्समाचरेत् ।

असम्भवे तुलार्के च कर्त्तव्यं तत्प्रयव्रतः ॥

एतद्व्रतोपक्रमे मन्त्रावाह सनत्कुमारः ॥

‘इदं व्रतं मयादेव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यद्यपूर्णे म्रियाम्यहम् ।

ततो भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनाईन’ ॥

महाभारते । चतुर्द्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥

चतुर्द्धा एकमादिप्रकारचतुष्टयेनेति ।

श्रीविश्वंभरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।

मुक्त कनियमविनिर्णयनामाभूत्पञ्चमोद्धारः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठे समुद्धारे संक्रान्त्यादित्रयं मया ।

निर्णीयते सप्तमे तु श्राद्धं निर्णेष्यतेऽखिलम् ॥

संक्रान्त्यादित्रयम् संक्रान्तिर्मलमास उपरागश्चेति । तत्र

संक्रान्तिर्नामसूर्यस्य पूर्वराशिपरित्यागेन राश्यन्तरगम-
नम् । सा च द्वादशसु मासेषु द्वादशविधा माघतोगण-
येत् । अयनविषुवद्विष्णुपदीषडशीतयः । पुनरेवं श्रा-
वणत इति । वृद्धवसिष्ठः । 'अयने विषुवे द्वे च चतस्रः षड-
शीतयः । चतस्रो विष्णुपद्यस्तु संक्रान्त्योद्वादश स्मृताः । मृगक-
र्कटसंक्रान्ती द्वे उददक्षिणायने । विषुवे द्वे तुलामेषौ गोलमध्ये
ततोपराः' । मृगो मकरः । गोलं चलनम् । अयनविषुवयोगोलम-
ध्य इत्यर्थः ॥ ज्योतिर्वसिष्ठः । 'वृषट्श्रिककुम्भेषु सिंहे चैव यदा-
रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं स्मृतम् । कन्यायां मि-
थुने मीने धनुष्यपि स्वर्गतिः । षडशीतिमुखाः प्रोक्ता षडशीति-
गुणाः फलैः' इति । पुलस्त्यः ॥ 'अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वि-
तये तथा । युगादिषु च कुर्वीत षिण्डनिर्वपणमहते ॥ अयने को-
टिगुणितं लक्षं च विषुवे फलम् । षडशीत्यां सहस्रं तु फलं वि-
ष्णुपदीषु च' । शातातपः । 'सूर्यस्य संक्रमे पुण्ये न स्नायाद्यदि
मानवः । सप्तजन्मनि रोगी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥ संक्रा-
न्त्यां यानि दत्तानि हव्यकव्यानि मानवैः । तानि तेभ्यो ददा-
त्यर्कः सप्तजन्मसु निश्चितम्' । स्मृत्यन्तरे विशेषः । 'मध्ये विषुव-
ति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ । षडशीतिमुखेऽतीति तथो-
दगयने च भूरिफलम्' ।

अथ संक्रान्तेः सूक्ष्मकालत्वात्कर्मनर्हतया पुण्यकालमा-
ह वृद्धवसिष्ठः । 'संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मः दुर्ज्ञेयः पिंशितेक्ष-
णैः । तद्योमाच्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रकाः' । इव

सामान्यं, विशेषमाह स एव 'अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः पराः । वर्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दशेति । माधवीये चिन्तामणौ तु विशेषः । 'त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः । षडशीत्यां तु दशैवोत्तरा नाड्य इति लिखितम्, तत्तु । 'पुण्यायां विष्णुपद्यां तु प्राक्पश्चादपि षोडश । षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिका' इति वसिष्ठवचनेन विरुध्यते इति चेन्न । चतसृणां षडशीतीनामेकैकस्याः पञ्चदश नाड्यः पुण्याः, एवं मिलित्वा षष्टिसंख्याका भवन्तीत्यभिप्रायात् । न च संक्रान्तिसामान्यविषयत्वेनाधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रा इत्युक्तम्, वाक्यान्तरेषु तु दशषोडशादिनाडीनां पुण्यत्वमुक्तमिति विरोध इति वाच्यम् । त्रिंशन्नाडीनां पुण्यत्वं तदपेक्षया षोडशनाडीनां पुण्यतरत्वं तदपेक्षया दशनाडीनां पुण्यतमत्वमित्यभिसंधेरिति । यदाह वसिष्ठः । 'या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमा इति' । वृद्धवसिष्ठो विशेषमाह 'अहि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्यान्हस्योपरिक्रिया । उर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्पहरद्वयम्' । यदार्द्धरात्रे संक्रान्तिस्तदा दिनद्वयं पुण्यम् । यदाह वृद्धवसिष्ठः । 'संक्रमस्तु निशीथे स्यात्पड्यामाः पूर्वपश्चिमाः । संक्रान्तिकाले विज्ञेयास्ततस्नानादिकं चरेत्' । ज्योतिर्वसिष्ठः । 'पूर्णे चैवार्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । तदा दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ' । मकरकर्कटयोस्तु विशेषमाह वृद्धगाग्यः । 'यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः । प्रदोषे चार्द्धरात्रे च स्नानं दानं परेहनि । अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः' । भविष्योत्तरे । 'मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः । प्रभाते

वा निशीथे वा कुर्व्यादहनि पूर्वतः । काम्मुर्कं च परित्यज्य मृगं
संक्रमते रविः । प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानन्दानं परेहनि' । यत्तु ।
'आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् । अर्द्धरात्रे व्यती-
ते तु विज्ञेयमपरेहनि' । अस्यार्थः । यद्यर्द्धरात्रे तत्पूर्वदिनतिथ्या
अभिन्ना तिथिर्भवति तदा पूर्वदिनं पुण्यं, भिन्नायां तिथावर्द्धरात्रे
व्यतीते च परदिनं पुण्यमिति । देवीपुराणे । 'आसन्नसंक्रमे पुण्यं
दिनार्द्धं स्नानदानयोरिति विशेषवचनम् । तन्मकरकर्कटव्यतिरि-
क्तविषयं । हेमाद्रिस्तु वृद्धगार्ग्यभविष्योत्तरवचनान्यनादृत्य 'अ-
र्द्धरात्रे कुलीरश्चेत्पुण्यं पूर्वमहर्भवेत् । यद्यर्द्धरात्रे मकरः परं पुण्यं
प्रकीर्तितम्' इति स्वयं संजग्राह । अत्र 'रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं-
चैव विशेषतः' इति निषेधे प्रतिप्रसवमाह जाज्ञवल्क्यः । 'राहुदर्श-
नसंक्रान्तिविवाहात्यायट्यदिषु । स्नानदानादिकं कार्यं निशि
काम्यव्रतेषु च' ।

अथ संक्रान्तिप्रसङ्गाद्भदीनां रजोदोष उच्यते । व्याघ्रपा-
दः । 'सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं
न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः' । भविष्योत्तरे विशेषः । 'आदौ क-
र्कटके देवि महानद्यो रजस्वलाः । त्रिदिनं च चतुर्थेहि शुद्धाः
स्युर्जाह्वी यथा' । प्रतापरुद्रीये विशेषः । 'याः शोषमुपगच्छन्ति
ग्रीष्मे कुसरितोभुवि । तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासर' इ-
ति । स्मृतिसंग्रहे । 'तपनस्य सुता गङ्गा गौतमी च सरस्वती ।
रजसा नाभिभूयन्ते वेणा च नदसंज्ञिताः' । रजोदुष्टमप्यंबु गङ्गाज-

१ महानद्यश्च ब्राह्मे-गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका
तापी पयोणी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥ भागीरथी नर्मदा
च यमुना च सरस्वती । विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसं-
स्थिताः । द्वादशैतामहानद्यो देवर्षिक्षेत्रसम्भवाः ॥

लसङ्गात्पावनं भवति । तदुक्तं मात्स्ये । ‘पुण्यांभसा समायोगाद्-
दुष्टमप्यम्बु पावनमिति । महाभारतेपि । ‘अपवित्रमपि प्राप्य गङ्गां
याति पवित्रताम्’ इति सूर्य्यसेनीये । तन्न । ‘तासु स्नानं न कुर्वीते-
तिवचनान्नद्यधिकरणकस्नाननिषेधात् । रजोदुष्टा हि नद्यो नद-
द्धृतं तज्जलं वचनाभावादिति व्याघ्रपादः । ‘अभावे कूपवापीना-
मनपायिपयोभृताम् । रजोदुष्टे विपर्य्यासे ग्रामभोगी न बाध्यते ।
इति वचनं भोगः स्नानमेव निषिद्धम् प्रतिप्रसूयत इतिध्येयम् ॥

अथ मलमासनिर्णयः । मलमासश्चान्द्रः सितादिःसंक्रान्तिर-
हितः संक्रान्तिद्वययुतश्चति । मलमासो द्विविधः, अधिमासः क्षय-
मासश्च । संक्रान्तिरहितोधिमासः, संक्रान्तिद्वययुतः क्षयमासइति ।
तदुक्तं काठकगृहे । ‘यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।
मलमासः स विज्ञेयोमासः स्यात्तु त्रयोदशः’ । यत्राभावास्याद्वयमध्ये
न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयं वा स मलमास इत्यर्थः । यदाहगार्ग्यः ।
‘अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितं । मलमासः स विज्ञेयो-
मासः श्राद्धाख्य उत्तरः । एकराशिगते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत्
हव्यकव्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोधिमासकः’ । नामव्यवस्थामाह व-
सिष्ठः । ‘मासे सव्वत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदाभवेत् । तत्रोत्तरश्चोत्तमः
स्यात्सूर्य्यस्य च मलिम्लुचः’ । अयमधिमाससंज्ञोपि असंक्रान्तिमा-
से त्वाद्यो मलिम्लुचः उत्तरः शुद्धः । द्विसंक्रान्तमासस्तु मल-
मास एव नाधिमासः । तदाह सत्यः । ‘राशिद्वयं यत्र मासे संक्र-
मेत दिवाकरः । नाधिमासो भवेदेष मलमासस्तु केवलम्’ । द्विसं-
क्रान्तमासः क्षयाख्योपि । ज्योतिः शास्त्रे । ‘असंक्रान्तिमासोधिमा-
सः स्फुटं स्याद्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः का-
र्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्येधिमासद्वयश्च । एकत्र मा-

सद्वितयं यदि स्याद्वर्षेधिकं तत्र परोधिमासः । त्रयोदशं तु श्रुति-
 राह वेदे चतुर्दशः कापि न चास्ति दृष्टः । अयं च त्रयोदशो मा-
 सः त्रिंशमासादूर्ध्वं षट्त्रिंशमासात्पूर्वं भवतीति नियमः । ज्योतिः
 शास्त्रे 'त्रिंशत्षट्त्रिंशमासस्य ह्याभ्यन्तरयोर्द्वयोः । अधिमासोऽवक्र-
 ल्प्येत वादरायणकीर्तितः । अनयोरेवासंक्रान्तस्य संसर्पकइति
 द्विसंक्रान्तस्याहर्षतिरिति च संज्ञान्तरम् । तदुक्तम् । 'दर्शद्वयं यदै-
 कस्मिन्सौरे संसर्पकोभवेत् । अहर्षतिर्यदैकस्मिन्श्चान्द्रे द्वौ संक्रमौ
 तदा । संसर्पाहर्षतीचेति द्विविधावधिमासकौ । मासौ पूर्वापरौ दुष्टौ
 परपूर्वौ शुभावहौ' इति । अत्रेदं बोध्यम् । स्फुटमानागत एवाधि-
 मासः, न तु मध्यममान एव, तस्य श्रौतस्मार्त्तव्यवहारानुपयोगात् ।
 तदुक्तम् । 'इन्द्राग्नी यत्र हूतेये मासादिः सम्प्रकीर्तितः । अग्नीषोमौ
 स्मृतौ मध्ये पर्याप्तौ पितृसोमकौ । तमतिक्रम्य तुर्यदा रविर्गच्छेत्क-
 दाचन । आद्योमलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः' इतिवचनाभ्यां
 शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो भवतीति । अस्य नियतं भवनकालमाह
 'द्वात्रिंशोद्भग्नैर्मसैर्द्विनैः षोडशभिस्तथा । चतुर्घटीयुतैर त्रपतत्ये-
 कोऽधिमासक' इति । अत्र वाक्ये दर्शान्तविवक्षाया कृष्णद्वितीयायां
 घटिकाचतुष्टयगतेधिमासोपक्रमः प्राप्तः । अतएवोक्तं 'असंक्रान्तिमा-
 सोधिमासः स्फुटं स्यादिति । स्फुटः स्फुटमानलब्धः । मध्यममाना
 गतस्यासंक्रान्तस्य ज्योतिःशास्त्र एवोपयोगः । अयं चाधिमासो न
 मध्यममानागताधिमासवन्नियतः । व्यभिचारस्य स्फुटत्वादिति ।
 उक्तं हि । 'षष्ठ्या तु दिवसैर्मर्मासः कथितो वादरायणैः । पूर्वा-
 र्द्धन्तु परित्यज्य कर्त्तव्या उत्तरे क्रिया' इति । एवं द्वि-
 संक्रान्तमासोपि शुक्लप्रतिपदादिः । यदा चायं भवति तदा वर्षम-
 ध्ये क्षयमासस्योभयत एकया संक्रान्त्याऽसंक्रान्तमासद्वयं भवतीति ।
 तदुक्तम् । तदा वर्षमध्येधिमासद्वयं चेति । वर्षं चात्र पूर्वासंक्रा-

न्तादिकं चान्द्रमासद्वादशभिर्भवति न चैत्रादिकम् । चैत्रादिषट्के कदाचिदपि द्वितीयासंक्रान्त्यसम्भवात् । अयञ्च मासद्वयात्मकस्तदुक्तम् । 'दर्शान्तयोर्द्वयोर्मध्येऽधिमासश्चैत्रसंज्ञकः । द्वे संक्रान्तीक्षयः स्यात्स एकोपि द्वात्मको भवेत्' इति । अत्रोत्तर एवासंक्रान्तो मलिम्लुचम् । यदाह जाबालिः । 'एकस्मिन्नापि वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ । पूर्वो मासः प्रशस्तः स्यादपरस्तु मलिम्लुचः' । तथा । 'मासद्वयेऽब्दमध्ये वा संक्रान्तिर्न यदा भवेत् । प्रकृतस्तत्र पूर्वस्यादधिमासस्तथोत्तर' इति । यदाश्विनादिषट्के एकोऽसंक्रान्तः । अपरस्तदुत्तरचैत्रादिषट्के तदा पूर्वोऽसंक्रान्तः शुद्धः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते । 'चैत्रादर्वाङ्नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत् । दृष्ट्वा हि सर्वशस्त्रेषु तस्मिन्मूर्त्तिस्त्रयोदशी' इति । तस्मिन्नुत्तरचैत्रादिषट्के त्रयोदशी मूर्त्तिरीधमासरूपा । चैत्रादर्वागित्याश्विनपर्यन्तं बोध्यम् । अत एवोक्तं 'घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके चापके तथा । मकरे वायु कुम्भे च नाधिमासो विधीयते । मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि । दैवं पित्र्यं तथा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम्' इति सङ्क्षेपः ॥

अथाधिमासकार्यकार्यनिर्णयः । काठकपरिशिष्टे । 'मलेऽनन्यगतिं निसां कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियां' । बृहस्पतिः । 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे । तीर्थश्राद्धं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च' । यमः । 'गर्भे वार्दुषिके भृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके । सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् । तीर्थस्नानं जपो होमो यस्तु ब्रीहियवादिभिः । जातकर्मान्तकर्मणि नवश्राद्धं तथैव च । मघात्रयोदशी श्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ।

१ नविद्यते अन्या आचरणरूपात् गतिर्यस्याः सा तथा ताम्, तथा च यस्या अन्यस्मिन् मासे करणेऽपि न सम्पूर्णतासिद्धिस्ताम् ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानश्राद्धदानजपादिकम् । कार्य्याणि मलमा-
सेपि नित्यं नैमित्तिकं तथा' । अत्र तीर्थस्नानमपूर्वतीर्थस्नान-
भिन्नम् । 'मलमासेप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत्' इति वचनात् ।
नैमित्तिकं तु पूर्वत्र परत्र वा यदैव निमित्तं सम्पद्यते तदैव कार्य्यम् ।
तदाह गभस्तिः 'जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च । ग्रहणे
पुंसवादौ च तत्पूर्वत्र परत्र वा' । पूर्वत्र परत्र वा मासे, निमित्तवशा-
दितिशेषः । मात्स्ये । 'चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि । म-
लमासेपि देयं स्याद्वत्तमक्षयकारकम्' । मरीचिः । 'योगे चालभ्य-
योगेपि सीमन्ते पुंसवे तथा । यद्दानादिकमुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दु-
ष्यति' । व्यासः । 'श्रौतस्मार्त्तक्रिया याश्च द्वादशे मासि
कीर्त्तिताः । त्रयोदशे तु ताः सर्वाः राक्षस्यः परिकीर्त्तिताः' ।
एतत्काम्येष्टिविषयम् । यदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे । 'अवषट्कारहो-
माश्च पर्व चाग्रयणं तथा । मलमासेपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टी-
विवर्जयेत्' । अवषट्कारहोमा अग्निहोत्रोपाशतवैश्वदेवाद्याः ।
पर्व दर्शपौर्णमासेष्टिः पार्वस्थालीपाकश्च । आग्रयणं नवाग्नेन क्रि-
यमाणेष्टिः, सा चापदि पुरातनान्नाभावे । नवात्र भोजनार्थं क-
र्त्तव्या नत्वनापदि । मात्स्ये । 'दर्शे चाहरहः श्राद्धं दानञ्च प्रतिवा-
सरम् । गोभृतिलहिरण्यानां मासेपि स्यान्मलिम्लुचे' । ऋष्य-
शृङ्गः । 'सर्व्वत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलिम्लुचः । तस्मिन्त्र-
योदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसङ्ख्ये' । अयं निषेधो दार्शिककाम्य-
श्राद्धविषयः । यदाह जाबालिः । 'नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं
कुर्यान्मलिम्लुचे । तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन' ।

मलमासमृतानां
वार्षिकम् कार्य्यं

मलमासमृतानां तु मलमासे प्रत्याब्दिके प्राप्ते मलमास एव
न शुद्धे । तदाह भृगुः । 'मलमासमृतानान्तु यच्छ्राद्धं प्रति-

१ अलभ्ययोगेऽर्धोदयपङ्ककादियोगे ।

वत्सरम् । मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषान्तु कदाचन' । तुशब्द एवार्थे । सत्यतपाः । 'वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मृताहे तन्मलिम्लुचे । कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामितरत्रतु' । वृद्धवसिष्ठः । 'श्राद्धीयाहनि सम्प्राप्ते अधिमासोभवेद्यदि । मासद्वयेपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न दुष्यति' । व्यासः । 'षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः । उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः' । इदं वचनद्वयं मासिकादिश्राद्धविषयं, तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । 'यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि वा' । आपरपक्षिकमाश्विनापरपक्षीयभिन्नं सर्वमासकृष्णपक्षीयम् । 'वृद्धिश्राद्धं तथा सोममग्न्याधेयं महालयम् । राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते' इति । 'महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्म्याद्यपि कर्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले' इति च भृगुपरिशिष्टवाक्याभ्यां महालयश्राद्धस्य मलमासे निषेधात् । वसिष्ठः । 'असंक्रान्तेपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमन्द्विजैः । तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा' । सपिण्डीकरणमब्दे पूर्णे यत्क्रियते तदत्र ग्राह्यम् ।

अथाधिमासे वर्ज्याणि । परिशिष्टे । 'सोमयागादिकर्मणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे । महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्म्याद्यपि कर्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले' । स्पष्टमासेति मासविशेषनाम्ना यद्विहितं कर्म वैशाखे कार्यमित्यादिकं मलिम्लुचे वर्जयेदित्यर्थः । मनुवृहस्पती । 'अग्नयाधानं प्रतिष्ठाञ्च जपदानव्रतानि च । देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः । माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत्' । वृषोत्सर्गः काम्य एव नत्वेकादशे क्रियमाणः । तस्य नैमित्तिकत्वात् । 'बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्ले वास्तङ्गते गुरौ । मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम्' । देव-

दर्शनमपूर्वं । तदाह गार्ग्यः । 'अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्ट-
भार्गवे । मलमासेष्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत्' । शातातपः ।
'अस्तङ्गते गुरौ शुके क्षीणे बाले मलिम्लुचे । व्रतारम्भापवर्गञ्च न
कुर्यान्मौञ्जिवन्धनम्' । गार्ग्यः । 'नवान्नप्राशनं चौलं विवाहं
मौञ्जिवन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्मणि काम्यं वृषविसर्जनम् ।
अस्तङ्गते गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुचे । उद्यापनमुपारम्भं व्र-
तानां नैव कारयेत्' । नामेतिस्वकाले चेदकृतं तन्न कार्यम् । 'ना-
मकर्म च जातेष्टिं यथाकालं समाचरेत् । अतीपातेपि कुर्वीत प्र-
शस्ते मासि पुण्यदम्' इति गार्ग्यात् । अतीपाते मलमासादौ न पा-
पहमित्यर्थः । वसिष्ठः । 'वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठां यज्ञकर्म यत् ।
न कुर्यान्मलमासेऽपि महादानव्रतानि च' इति । मरीचिः । 'गृहप्रवे-
शगोदानस्थानाश्रममहोत्सवम् । न कुर्यान्मलमासेपि गुरुशुके त-
थास्तगे' । मात्स्ये । 'आधानयज्ञकर्मणि प्रायश्चित्तव्रतानि च ।
न कुर्यान्मलमासेऽपि शुक्रगुर्वोरुपल्लवे' । स्मृतिसंग्रहे । 'आरम्भं दर्श
पूर्णेऽथ्योराग्निहोत्रस्य चादिमम् । प्रतिष्ठारामकूपादि मलमासे विवर्जये
त्' । ज्योतिषे । 'उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षा विवाहयात्रा च वधूप्रवेशः ।
तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा वृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात्' । वायवीये ।
'गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्मदिने
अस्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेपि वृहस्पतौ' ।
नच प्राप्तगयस्यैव श्राद्धमनिषिद्धम्, यात्रैव तु निषिद्धेति वाच्यम् ।
'अधिमासे च जन्मर्क्षे अस्ते च गुरुशुक्रयोः । तीर्थयात्रा न कर्तव्या
गयागोदावरीं विना' इति वचने गयायात्राया अनिषेधादिति ।

अथ मलमासव्रतम् । प्रतापमार्चण्डे ।

अधिमासे तु सप्तमासे द्वादशी वाथ पूर्णिमा ।

व्यतीपातदिने चापि किञ्चिदानं महाफलम् ॥

CGDF

सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
 तस्योक्तदिवसे दानं विष्णुप्रीत्यै विधीयते ।
 आज्यपक्वं गुडैर्युक्तं त्रयस्त्रिंशदपूपकम् ॥
 कांस्यपात्रे विनिःक्षिप्य शक्तितो दक्षिणान्वितम् ।
 उपानच्छत्रसंयुक्तं विप्राय विनिवेदयेत् ॥
 कलाकाष्ठादिरूपेण यो नित्यं वर्त्तते हरिः ।
 गृहाण विप्ररूपेण तस्मै कालात्मने नमः ॥
 यस्य हस्ते गदाचक्रं गरुडो यस्य वाहनम् ।
 शङ्खः करतले पद्मं स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
 अधिमासे तु सम्प्राप्ते वस्त्रादिकमनन्तकम् ।
 दानं गृहाण सर्वात्मन्त्रतसम्पूतिसिद्धये ॥
 साज्यञ्च गुडसंयुक्तं त्रयस्त्रिंशदपूपकम् ।
 प्राणिनां प्रीणनार्थाय तस्मै कालात्मने नमः ॥
 कुरुक्षेत्रमिदं क्षेत्रं साक्षाद्विष्णुरयं द्विजः ।
 समादत्तमिदं सर्वं गृहाण पुरुषोत्तम ॥
 अधिमासे तु सम्प्राप्ते पात्रयुक्तं जनार्दनम् ।
 उद्दिश्यापूपदानेन स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
 येनाक्रान्तास्त्रयो लोका दानवाश्च वशीकृताः ।
 शरण्यः सर्वभूतानां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
 एतेमन्त्राः । इति पद्मपुराणीयं विधानम् ।

अथ ब्रह्माण्डपुराणीयं उमामहेश्वरयोः सन्वादे अप्सरसां
 दुर्वाससा दत्तशापानां कथाप्रसङ्गेनैतद्भूतकथनम् ॥

'मासेऽधिके सदा देवि स्थाणुः पूज्यः सुरासुरैः ।
 यैरर्चितं स्थिरं लिङ्गं चलं वा पृथुलोचने ॥

मलिम्लुचे मदीयं वा मासमेकं वरानने ।
 वसन्ति ते मम पुरे यावत्कल्पः समाप्यते ॥
 अपूज्ये पूजयेद्देवं सर्वकामफलं लभेत् ।
 अपूज्ये मलमासे । तत अप्सरसामुपाख्यानम् ॥
 इष्टान् कामानवाप्नोति मासं सम्पूज्य शङ्करम् ।
 मलिम्लुचे सदा देवि पुत्रपौत्रयुतो भवेत् ॥
 लक्ष्मीवानायुरुत्तीर्णः शिवलोके महीयते ॥
 अवैधव्यं लभेन्नारी गोसहस्रफलं लभेत् ।
 नारी वा पुरुषो वापि कुमारी विधवाथवा ॥
 यं यं कामयते कामं तं तं पूरयते नृणाम् ।
 तत्र स्थाणुमूर्त्तौ शिवस्योमासहितस्य पूजा आवाहनाद्युपचारैः ॥
 एकभक्तेन कर्त्तव्यं मासमेकं यतव्रतम् ।
 त्रयस्त्रिंशत्प्रदातव्यं वैणवं मृण्मयं च यत् ॥
 सोपस्करं फलयुतं नृणां सौभाग्यदं पदम् ।
 समाप्ते तु व्रते पूर्णे जागरं पार्वतीपुरः ॥
 गीतदूर्यनिनादैश्च क्षपयेच्छर्वरीमुखम् ।
 उद्देशारं सपत्नीकं पूजयेद्यत्नतो गुरुम् ॥
 प्रतिपञ्चुलपक्षाच्च यावत्कृष्णचतुर्दशि ।
 एकभक्तेन कर्त्तव्यं पश्चाद्ब्रतसमापनम् ॥
 रुद्रयामलेपि । उमाशङ्करपूजनम् । दुर्वासा उवाच ।
 श्रूयतां मलमासस्य विधानं कथयामि वः ॥
 यस्य श्रवणमात्रेण मुच्यते पापकञ्चुकात् ।
 मलमासमनुप्राप्य शुक्लपक्षे तथापरे ।
 तीर्थे वा यदि वा गेहे व्रतं कार्यं नरोत्तमैः ॥
 प्रतिपदि वसेऽष्टम्यां पञ्चम्यां वा प्रयत्नतः ।

एकादश्यां च भूतायां चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
 सन्ध्यायां नियमं कुर्याद्विन्तधावनपूर्वकम् ।
 प्रातरुत्थाय मेधावी स्नात्वावश्यकमाचरेत् ॥
 तदनुप्रतिमामेकां सुवर्णस्य शिवाकृतिम् ।
 कारयेद्विज्ञमानेन स्नापयेच्च यथाविधि ॥
 पञ्चामृतैस्ततो वस्त्रयुग्मेन परिवेष्टितम् ।
 ताम्रपात्रोपरिन्यस्य स्थापयेत्कलशे सुधीः ॥
 जलपूर्णे सरत्ने च पूगीफलसमन्विते ।
 भूषिते पुष्पमालाभिः सप्तधान्योपरिस्थिते ॥
 तत्र प्रतिष्ठां कुर्वीत स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
 चन्दनेन सुगन्धेन पुष्पैः कालोद्भवैस्तथा ॥
 धूपदीपैः सनैवेद्यैस्ताम्बूलैश्च फलैः शुभैः ।
 अर्चयित्वा र्पयेत्तत्र छत्रोपानत्कमण्डलुम् ॥
 स्वस्थस्तदनु विप्रस्य सकाशाच्छृणुयात्कथां ।
 अथाचार्य्यं समभ्यर्च्य तस्मै देयं समर्पयेत् ॥
 परिच्छदयुतं पश्चाद्रोधूमान्नं सशर्करम् ।
 सघृतं भोजयेद्विप्रान् तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 गृहीत्वा ऽच्छिद्रवाक्यानि ततो भोजनमाचरेत् ।
 अक्षारलवणं बालकुटुम्बपरिवेष्टितः ॥
 एवं कुर्वन् व्रतं मर्त्यो मुच्यते पापसञ्जयात् ।
 तस्मान्नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं पापभीरुभिः ॥
 अब्दत्रयार्जितं पुण्यमकृतं हन्ति नान्यथा ।
 इति श्रीरुद्रयामलस्य मलमासनिर्णयः समाप्तः ।

अथोपरागनिर्णयः । उपरागो नाम पर्वप्रतिपत्सन्धौ राहुणा सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रासः । तदुक्तं वृद्धगाग्येण । ‘पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुः संपूर्णमण्डलं । ग्रसते चन्द्रमर्क्कं च दर्शप्रतिपदनरे’ । ब्रह्म-
सिद्धान्ते । ‘यावत्कालः पर्वणोन्ते तावत्प्रतिपदादितः । रवीन्दु-
ग्रहणेऽनेहाः स पुण्यो मिश्रणाद्भवेत् । महानदीषु वान्यासु स्नानं

कुर्याद्यथाविधि’ । अत्र पर्वान्तिमोभागः स्पर्शकालः, म-

ग्रहणेस्नानविधिः तिपदादिमो भागो मोक्षकालः, एतावन्मिश्रितोऽनेहाः का-

लो ग्रहणे पुण्यतम इत्यर्थः । वसिष्ठः । ‘इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं

रवेर्दशगुणं स्मृतम् । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश । गवां को

टिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् । गङ्गास्नानं तत्फलं स्याद्राहुग्रस्ते

निशाकरे । दिवाकरे पुनस्तद्दशसंख्यमुदाहृतम्’ । अत्र गङ्गाश-

ब्देन वेणागोदावरीजाह्नव्यस्तिस्रोपि ग्राह्याः, तदाह ब्रह्मपु-

राणे । ‘तिस्रो नद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाह्नवी । गां हरी-

सां(?) गता प्राप्ता गङ्गा इति च कीर्त्तिता’ । गङ्गाद्यभावे ‘वापीकू-

पतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च । नद्यां नदे देवस्नाते सरसीषूद्धृता-

म्बुनि । उष्णोदकेन वा स्नायाद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः’ । अत्रोष्णो-

दकस्नानमातुरविषयम् । तदाह व्याघ्रः । ‘आदित्यकिरणैः पूतं पु-

नः पूतं च वह्निना । अतो व्याध्यातुरः स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्य-

योः । राहुर्वै हस्तिरूपेण ग्रसते चन्द्रसूर्ययोः । राहुस्पर्शे ततः स्ना-

त्वा दानादौ कल्पते नरः । चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेपि

च । अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति’ । म-

हाभारते । ‘सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अ-

ग्रहणे श्राद्ध-
विधिः ।

कुर्वाणस्तु नास्तिक्यात्पङ्के गौरिव सीदति’ । व्यासः । ‘आ-

पद्यनशौ तीर्थे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । आमश्राद्धं द्विजो-

दद्याच्छूद्रो दद्यात्सदैव हि’ । तथा ‘अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पु-

ब्रजन्मनि । हेमश्राद्धं गृहे शुद्ध आमं कुर्यात्सदैव हि । विष्णुः । 'सं-
 ध्याराज्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः । तयोरपि च कर्त्तव्यं
 यदि स्याद्राहुदर्शनम् । भूमिर्गावः सुवर्णं च धान्यं वा यद्यदी-
 प्सितम् । तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेय इच्छता' । बौधायनः ।
 'अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा अपात्रं पात्रमेव वा । सविद्यो वाप्यवि-
 द्यो वा ग्रहणे दानमर्हति' । व्यासः । 'सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं व्यासस-
 मा द्विजाः । सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः' । अङ्गिराः ।
 'सर्वे वर्णाः सूतकेपि मृतके राहुदर्शने । स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वी-
 रन्भानन्त्याय तदिष्यते । सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने । ता-
 वदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते' । व्याघ्रः । 'स्मार्त्तकर्मपरि-
 त्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौतकर्मणि तत्कालस्नानाच्छुद्धिम-
 वाप्नुयात्' । व्यासः । 'त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्त-
 था । मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः । अत एते त्र-
 यः कालाः श्रेष्ठमध्यकनिष्ठकाः' । तथा । 'ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं
 ग्रस्ते होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेदानं मुक्ते स्नानं पुनर्भवेत्' ।
 मार्कण्डेयः । 'चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे । अक्षयं
 कथितं पुण्यं तत्रार्के तु विशेषतः' । अत्र दृशिश्चाक्षुषज्ञानवचनो न
 ज्ञानसामान्यमभिधत्ते । तथा सति रात्रौ सूर्यग्रहे दिवा चन्द्रग्रहे च
 शास्त्रतोऽवगते स्नानादिकं प्रसज्येत । नचेष्टापत्तिः 'सूर्यग्रहो य-
 दा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यादानं
 नच क्वचित्' इतिषट्त्रिंशन्मतवचनात् । महाभारते । 'अर्वाग्या-
 मत्रयादिन्दोर्ग्रहणे भुक्तिमाचरेत् । तूर्ययामादधश्चैव रा-
 हुग्रस्ते दिवाकरे' । वृद्धवसिष्ठः । 'सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्व-
 यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विना' ।
 मात्स्येविशेषः । 'अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे । भुञ्जीत

ग्रहणे भोज-
 ननियमः

चेत् सङ्गवे स्यान्न पूर्वं भुजिमाचरेत्' ॥ अपराह्णे चेदुपरागः स्यान्न मध्याह्ने भुज्जीतेत्यादिरर्थः । इदं बालादिविषयम् । वसिष्ठः—'ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधियामतः भुज्जीतावर्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः' । प्रथमाद्रात्रिप्रथमयामात् । पश्चिमे रात्रिपश्चिमयामे । प्रथमात् रात्रिप्रथमयामात् । मार्कण्डेयः । 'चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गवम् । ग्रहणं तु भवेत्तस्मिस्तत्पूर्वं भोजनं नरः । नाचरेत्संग्रहं चैव तथैवास्तमुपागते । यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाशनीयात्तावदेव तु । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुज्जीत स्नानं कृत्वा ततः परम्' । दृष्ट्वेति ज्ञानोपलक्षणम् । विष्णुधर्मोत्तरे । 'अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्' । इदमपि ग्रस्तास्तपरम् । वृद्धगौतमः । 'चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः । राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्' । अत्र विज्ञायेति न दृष्ट्वा । तेन मेघाच्छादनेषुदयं ज्ञात्वा भुज्जीतेत्यर्थः । प्रतापमार्तण्डे । 'सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् । न स्वपेन्न च भुज्जीत स्नात्वा भुज्जीत मुक्तयोः । मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चाद्भुज्यात्स्ववेश्मनि' । अनेन परान्नभोजननिवृत्तिः । 'अस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्' । शातातपः । 'नाद्यात्सूर्यग्रहात् पूर्वमहि सायं शशिग्रहात् । ग्रहकाले च नाशनीयात् स्नात्वाशनीयात् मुक्तयोः । मुक्ते शशिनि भुज्जीत यदि न स्यान्महानिशा' । नारदः । 'संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान् गृही' । तथा । 'चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः । अमुक्तयोरस्तगयोः

१ विशेषोनिगदे—निद्रायां जायते रोगो मूत्रे दारिद्र्यमाप्नुयात् । पुरीषे कृमियोनिः स्यान्मैथुने ग्रामशूकरः ॥ अग्न्यङ्गे च भवेत्कुष्ठी भोजनेस्यादधोगतिः । वज्रने च भवेत्सर्प्यो वधे च नरकं व्रजेत् । इति ।

स्नात्वा दृष्ट्वापरेऽहनि' । विष्णुः । 'चन्द्रसूर्योपरागे तु नाश्रीयार्दे-
विमुक्तयोः । अस्तश्च गतयोर्भुज्ज्यादृष्ट्वा स्नात्वापरेहनि' । यच्च ।
'सायाह्ने सङ्गवेश्रीयत्पराह्णे सङ्गवादधः । मध्याह्ने परतो ऽश्री-
यान्नोपवासो रविग्रहे' । तथा 'मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्य-
ते । आकलय्य ततः कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः' । अत्राकलन-
ज्ञानमात्रं न तु चाक्षुषः संग्रहश्च । 'काले यावति शास्त्रतः सुविदि-
तोऽष्टज्ञानयोग्योपि वा, प्रोक्तः पुण्यकरो ग्रहोऽथ विफलोदेशान्त-
रस्थः सचेत् ।

समर्थस्य ग्रहणभोजने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः । 'चन्द्रसूर्य-
ग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रे-
णैव शुध्यति' । व्यासः । 'सूर्यवारे रविग्रासः सोमवारे विधोर्ग्रहः ।
चूडामणिरितिख्यातस्तवानन्तफलं भवेत् । वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं
ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रहे चूडामणौ भवेत्' ।
ग्रहणे त्वेकरात्राद्युपवासः काम्यस्तदुक्तं गालवेन । 'एकरात्रमुपो-
ष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । कञ्चुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पा-
पकोशतः । त्रिरात्रं योऽप्युपवसेद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । स्नात्वा
दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणासह' इति ।

अथ यस्य जन्मराशौ जन्मर्क्षे वोपरागस्तस्य विधिरुच्यते ।
ज्योतिषे ।

होरायां गृह्यते यस्य नक्षत्रे वा निशाकरः ।

प्राणसन्देहमाप्नोति स वा मरणमृच्छति ॥

होरायां लग्ने । मात्स्ये ।

यस्य राशिः समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः ॥

तस्य स्नानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिसमन्वितम् ।

चन्द्रोपरागे संप्राप्ते कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ॥

संपूज्य चतुरो विप्राञ् शुक्माल्यानुलेपनैः ।

पूर्वमेवोपसंगस्य समानीयौषधादिकम् ॥
 स्थापयेच्चतुरः कुंभानग्रतः सागरानिव ।
 गजाश्वरथ्यावल्पीकसङ्गमहदगोकुलात् ॥
 राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ।
 पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ॥
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ।
 शुक्तिस्फटिकतीर्थाम्बुसितसर्षपमुग्गुलून् ॥
 मधुकं देवदारुं च विष्णुक्रान्तां शतावरीम् ।
 बलां च सहदेवीं च निशाद्वितयमेव च ॥
 एतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुंभेष्ववाहयेत्सुरान् ॥
 सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ।
 सहस्रनयनस्तेऽसौ ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥
 मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः ।
 चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ॥
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ।
 यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥
 रक्षोगणाधिपः साक्षान्नीलाञ्जनसमप्रभः ।
 खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ।
 स जलाधिपतिश्चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ॥
 योसाविन्दुधरोदेवः पीनाकी वृषवाहनः ।
 चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शङ्करः ॥
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 ब्रह्माविष्ण्वर्करुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ॥
 एवमावाहयेत्कुंभान्मन्त्रैरेतैश्च वारुणैः ।

एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे विलेखयेत् ॥
 ताम्रपट्टेऽथवा लेख्यं नववस्त्रे तथैव च ।
 मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ॥
 कलशान्द्रव्यसंयुक्ताभानारूपसमन्वितान् ।
 गृहीत्वा स्नापयेद्गूढं भद्रपीठोपरिस्थितम् ॥
 पूर्वोक्तैरेव मन्त्रैश्च यजमानन्द्विजोत्तमाः ।
 अभिषेकं ततः कुर्युर्मन्त्रैर्वारुणसूक्तकैः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
 आचार्य्यं वरयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ।
 आचार्य्यं दक्षिणान्दद्याद्गोदानं च स्वशक्तितः ॥
 अत ऊर्ध्वं ब्रह्मपूजां तदर्धेन विशेषतः ।
 पूजयेद्ब्रह्मगोदानैर्ब्राह्मणानपि शक्तितः ॥
 गन्धमाल्यैर्धूपदीपैः पूजयेदिष्टदेवताम् ।
 होमं चैव प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्ततः ॥
 निवृत्ते ग्रहणे सर्वं ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥
 दानं च शक्तितो दद्याद्यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
 सूर्यग्रहे सूर्य्यनामयुक्तान्मन्त्रांश्च कीर्त्तयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥

गूढमिति ग्रहणदर्शनं यथा न भवति तथा छत्रादिना व्यवधानं कुर्यादित्यर्थः । सूर्य्यसेनीये तु सकृद्ग्रहणं दृष्ट्वा तथा स्थातव्यं यथा न पुनर्ग्रहणदर्शनं सम्भवतीत्यर्थ उक्तः । स च सति वचने रमणीय इति सङ्क्षेपः ॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।

षष्ठः संक्रान्त्यादि-त्रयनिर्णयनामकोद्धारः ॥ ६ ॥

इति पूर्वार्द्धम् ॥

अथोत्तरार्द्धम् ।

अथ श्राद्धप्रकरणमाह । तत्र श्राद्धस्वरूपमाह मरीचिः । 'प्रेतं पितरमुद्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते किञ्चित्च्छ्राद्धं परिकीर्तितम्' । तच्च द्विविधमेकोद्दिष्टं पार्वणञ्चेति । त-
श्राद्धभेदाः
त्रैकोद्दिष्टस्वरूपमाह कण्वः । 'एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टमुदीरितम्' । पार्वणस्वरूपमाह स एव । 'त्रीण्युद्दिश्य तु यत्तद्वि पार्वणं मुनयो विदुः' । पार्वणमपि त्रिविधं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् । तत्र नित्यममावास्यादिश्राद्धम् । यदाह विष्णुः । 'अमावास्या तिस्रोष्टकास्तिस्रोन्वष्टकाः प्रौष्ठपदे हेमन्तशिशिरयोरपरपक्षेषु माघी प्रौष्ठपदी महालयत्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ चेति । 'एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते' । व्याघ्रपादः । 'न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः' । तथा । 'अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च । द्विजः श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तं किलार्हति' । एकोद्दिष्टं तु नित्यमेव, तदाह कात्यायनः । 'मृताहेऽहरहर्दर्शे श्राद्धं यच्च महालये । तन्नित्यमुदीरितं सद्भिर्नित्यवत्तद्विधानतः' । नैमित्तिकमाह गालवः । 'प्रेतश्राद्धं सपिण्डान्तं संक्रान्तिग्रहणेषु च । सर्व्वत्सरोदकुम्भश्च वृद्धिश्राद्धं निमित्ततः' । काम्यमाह स एव । 'तिथ्यादिषु च यच्छ्राद्धं मन्वादिषु युगादिषु । अलभ्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतम्' । केचित्पञ्चविधं श्राद्धमाहुः केपि द्वादशविधम् । तत्र सर्व्वेषां भेदानां त्रिष्वेवान्तर्भावान्न तानि प्रपञ्चितानि ॥

अथ श्राद्धकालानाह याज्ञवल्क्यः । 'अमावास्याष्टका वृ-
 द्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् । द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्वि-
 श्राद्धकालाः पुवत्सूर्यसंक्रमः । व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं
 चन्द्रसूर्ययोः । श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकी-
 र्त्तिताः' । अत्र मार्गादिपञ्चमासकृष्णाष्टम्योऽष्टकाः । तदुक्तं
 कालादर्शे । 'मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने । कृष्ण-
 पक्षेषु पूर्वधुरष्टकान्वष्टकापरा' । ननु तिस्रोष्टका इति विष्णु-
 सूत्रविरोध इति चेत्सत्यम् । विष्णुसूत्रं हि मार्गपौषयोर्हेमन्तत्वेन
 माघफाल्गुनयोः शिशिरत्वेनैकत्वात्संग्रहेणोक्तम् 'तिस्रोष्टका इ-
 ति । तेन हेमन्ताष्टका शिशिराष्टका भाद्राष्टका चेति संगृह्य ति-
 स्रोष्टकाः, त्रित्वसंख्याया अभिधाने किं कारणमिति चेत् । इदन्तु
 देवताविशेषे द्रव्यविशेषे च त्रित्वाभिधानमेवाष्टकायास्त्रित्वाभि-
 धाने कारणं, तदुक्तं वायुपुराणे । 'पित्र्यदानाय मूलं स्युरष्टकास्-
 तिस्र एव च । कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्रीति भाष्यते । प्रा-
 जापत्या द्वितीया हि तृतीया वैश्वदेवकी । आद्या पूषैः सदा
 कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा । शकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्र-
 व्यगतो विधिः' । पूर्वा मार्गपौषयोरष्टमी । द्वितीया माघफा-
 ल्गुनयोः । तृतीयाभाद्रस्येत्यर्थः । आद्या हेमन्ताष्टमी, अन्या शि-
 शिराष्टमी । तृतीया वर्षाष्टमीति त्रित्वसंख्या नानुपपन्ना । आ-
 श्वलायनस्तु चतस्रोऽष्टका आह । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरप-
 क्षाणां अष्टमीष्वष्टका' इति । गजच्छाया तु । 'यदेन्दुः पितृदैवत्ये
 हंसे चैव करस्थिते । त्रयोदशी गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते' ॥
 अत्र प्रासङ्गिकाः श्राद्धप्रदेशा उच्यन्ते । विष्णुधर्मोत्त-
 रे । 'दक्षिणप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहेपि वा । भूसंस्का-

श्राद्धप्रदेशाः

१ भूसंस्कारो याज्ञवल्क्येनोक्तः । 'भृशुद्धिर्मार्जनाद्वाहात् फाला-
 द्भोक्रमणात्तथा । सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहे मार्जनलेपनात्' इति ।

रादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः' । परकीयगृहनिषेधमाह य-
मः । 'परकीयप्रदेशे तु पितृणां निर्व्वपेत्तु यः । तद्भूमिस्वामि-
पितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते' । परकीयप्रदेशाः परस्वीकृतगृ-
हाः । तीर्थाद्यभावे गृहस्वामिपितृभ्योऽग्रभागं जीवते च गृहस्वा-
मिने किञ्चिन्निष्कर्यरूपं दद्यात् । तदाह यमः । 'अग्रभागं तत-
स्तेभ्यो दद्यान्मूल्यं च जीवताम्' । तीर्थादिषु भूस्वामिदानाभा-
वः । तदुक्तं पुराणसमुच्चये । 'अटवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि
यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहि तेषु परिग्रहः' । तथा । 'वनानि
गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च । देवखातं च गर्तश्च न स्वा-
मी तेषु विद्यते' । क्षयाहे चान्द्रो मासो ग्राह्यः । 'आब्दिके पितृ-
कार्ये च मासश्चान्द्रसमः स्मृत' इति वचनात् । यत्तु । 'यस्मिन्
राशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानवः । तद्वाशावेव कर्त्तव्यं पितृ-
कार्यं मृतेहनीति, तदधिमासमृतविषयम् । 'अधिमासमृतानां तु
सौरं मानं समाश्रयेत् । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डो-
दकादिषु' इति वचनादिति ॥

अथ श्राद्धकर्त्तुर्नियमाः । मरीचिः । 'श्राद्धीयाहे दशम्यां
च द्वादश्यां व्रतवासरे । एकादश्यां व्यतीपाते तैलं मांसं विव-
र्जयेत्' । गोभिलः । 'स्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्राभि-
मन्त्रयेत् । निरामिषं सकृद्भोक्ता सर्व्वभुक्तजनं गृहे' । स्मृत्यर्थसा-
रे । 'पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैशुनम् । दानं प्रतिग्रहं होमं
श्राद्धकृतत्वष्ट्रं वर्जयेत् । दन्तधावनताम्बूले स्निग्धस्नानमभोज-
नम् । रत्यौषधपराङ्गं च श्राद्धकृतसप्त वर्जयेत्' ।

अथ क्रमपरिप्राप्तमेकोद्दिष्टन्निरूप्यते । तस्य मृताहकार्य्यत्वात्तत्स्व-
रूपमाह सूर्यसेनीये । 'मासपक्षतिथिसृष्टे यस्मिन्यो त्रिय-
तेऽहनि । प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं मृताहं तस्य तं विदुः' । क्षयाह-

तिथिरपराह्व्यापिनी ग्राह्या, दिनद्वयेष्यपराह्व्यापित्वेऽधिकापराह्व्यापिनी ग्राह्या । उभयत्रापराह्व्यापित्वे तु पूर्वैव सायङ्कालव्यापिनी ग्राह्या । अत्र वाक्यानि । ‘अपराह्वः पितृणां वै यापराह्वानुयायिनी । सा ग्राह्या पितृकृत्येषु न पूर्वाह्वानुयायिनी’ । मरीचिः । ‘द्व्यपराह्व्यापिनी स्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः । महर्ती तत्र तद्विद्धां प्रशंसन्ति महर्षयः’ । साम्येन व्याप्तौ खर्वादिवाक्यान्निर्णयः । नारदः । ‘दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् । पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते’ । उभयत्रापराह्वस्पर्शाभावे नरकं व्रजेत् । इदं द्वितीयदिनेऽपराह्व्यापित्वे सति पूर्वदिने सायाह्वने न कार्य्यमित्येवं परम् । व्यासः । ‘अह्नोस्तमयवेलायां कलामात्रापि या तिथिः । सैव प्रत्याब्दिके ग्राह्या नेतरा पुत्रहानिदा’ । इदं कैमुतिकन्यायेन कलामात्रापि ग्राह्या किमुत त्रिमुहूर्त्तात्मकसायङ्कालव्यापिनीत्येवं परम् । सायं त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वाभावे परैव कुतुपव्यापिनी ग्राह्या । तदाह गोभिलः । ‘त्रिमुहूर्त्ता न चेद्ग्राह्या परैव कुतुपे हि सा । ननु ‘प्रारभ्य कुतुपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुध’ इत्यसङ्गतं सायङ्कालीनतिथेर्ग्राह्यत्वादिति चेत्सत्यम् । ‘सा तिथिस्तदहो रात्रं यस्यामस्तमियाद्रविः । यत्रास्तं सविता याति पितरस्तामुपासत’ इत्यादिवाक्यैरस्तगामितिथेः सम्पूर्णत्वविधानात्कुतुप एवारभ्य श्राद्धं कार्य्य मिति । तच्च क्षयाहश्राद्धं पित्रोरेकोदिष्टं पार्वणं वा यथादेशाचारं कुर्यात् । उभयविधायकवाक्यबलात् । वाक्यानि च यथाह यमः । ‘सपिण्डीकरणा दूर्द्ध्वं प्रति संवत्सरं सुतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्य्यमेकोदिष्टं मृतेऽहनि’ ॥ शातातपः—‘सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं छागले-

योदितो विधिः' । अत्र विज्ञानेश्वरस्वामिना ब्रीहियववद्विकल्प इत्युक्तम् । शङ्खः । 'अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन' । प्रचेताः 'दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः । अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा' । तथा 'साग्निकस्य सुतैः कार्यं पार्वणं प्रतिवत्सरम् । निर-
ग्निकसुतैः कार्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' ॥ तथा 'औरसः क्षेत्रजश्चैव कुर्यात् पार्वणमेवतु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेको-
द्दिष्टं सुता दश' इत्यादिवचनेषु सत्स्वपि मिताक्षराका-
रेण ब्रीहियववद्विकल्पः कथं मुक्त इति न बुध्याम-
हे, क्षयाहे पार्वणविधायकवचनानां साग्निकपरतया यति-
परतया अमावास्याप्रेतपक्षान्यतरमृतपरतया वा संकोचयि-
तुं शक्यत्वादित्यस्मादृक्षाणामुत्प्रेक्षा । शातातपः 'अनाद्य-
गर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सद्भिर्निगद्यते । कृते सपिण्डने तस्य नैव पार्वणमाचरेत्' । अनाद्यगर्भेत्यभिधानादाद्यगर्भज्येष्ठस्य
भ्रातुः पितृवदेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा यथास्वकुलाचारं कुर्या-
दित्यवगम्यत इति निर्णयामृतकृतः । सुमन्तुः । 'यश्च मन्त्रप्रदा-
ता स्याद्यश्च विद्यां प्रयच्छति । गुरुं तावपि कुर्वीत तयोर्नैव तु
पार्वणम्' । वृद्धगार्ग्यः । 'मातुः सहोदरो यश्च पितुः सहभवश्च
यः । तयोश्चैव न कुर्वीत पार्वणं पिण्डनादते' । वृद्धवसिष्ठः । 'स-
पिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वा-
मिने मातुलाय च । मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' ।
लौगाक्षिः । 'सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् । स-
पिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च' । सुमन्तुः । 'यत्र पुत्रः
स्थितः कर्त्ता न भवेद्धर्मकर्मणि । तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं
पार्वणं तथा' । अपुत्राणां पत्नीव्यतिरिक्ते कर्त्तरि एकोद्दिष्टमेव ।

‘अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषां सपिण्ड-
नाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ इति वचनात् । स्त्रीणां विशेषमाह
जातृकर्ण्यः । ‘क्षयाहं वर्ज्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक्क्रिया ।
केचिदिच्छन्ति नारीणामन्यत्रापि महर्षयः’ । अन्यत्र अन्वष्टका-
दिषु । तदुक्तम् । ‘अन्वष्टकान्तथा वृद्धिं मातुः श्राद्धं मृतेऽहनि ।
एकोद्दिष्टं तथा त्यक्त्वा स्त्रीणां नान्यत्पृथग्भवेत्’ इति । शातातपः ।
‘नान्दीमुखेनवष्टकायां गयायां च मृतेहनि । पितामहादिभिः
सार्द्धं मातुःश्राद्धं समाचरेत्’ । कार्ष्णाजिनिः । ‘अन्वष्टकायां वृ-
द्धौ च गयायां च मृतेहनि । मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र प-
तिना सह’ । मातुरिति स्त्रीणामुपलक्षणम् । अन्वारोहणमृतायां विशे-
षमाह लौगाक्षिः । ‘मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।
नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु’ । समासेन पिण्ड-
निर्वपणं द्विपितृकश्राद्धवत् द्वयोरुद्देशेनैक एव पिण्डो देयः, नव-
श्राद्धं तु पृथग्भवतीत्यर्थः, मृताहनीति विशेषोपादानात् तिथिभेदे
तु पृथगेव श्राद्धं न समासेनेति गम्यते । किं च नवश्राद्धं पृथ-
गिति परिसंख्यया नवश्राद्धस्यैव पृथग्विधानान्नवश्राद्धव्यति-
रिक्तेषु षोडशश्राद्धादिषु साव्वत्सरिकवदेव समासेनैव वि-
धानं बोध्यम्, सूर्यसेनीयादिस्वरसोप्येवम् । यत्तु वचनं ‘एक-
चित्यां समारूढौ दम्पती निधनंगतौ । पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्या-
दोदनं च पृथक् पृथक्’ इति । तन्नवश्राद्धविषयम् । अत्रौदनग्रहणे-
न नवश्राद्धस्य पक्वान्नकार्यत्वमायाति । अङ्गिराः । ‘नवश्रा-
द्धेषु यच्छिष्टं गृहे पथ्युषितं च यत् । दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं च तन्न
भुञ्जीत कर्हिचित्’ । इदन्तुध्येयम् । एकस्मिन्नेव दिने पूर्वभागे भ-
र्तुर्मरणे परभागे पत्न्या अनुमरणेपि समासेनैव पिण्डदानादि
कार्यम् । भिन्नमरणरूपानिमित्तापेक्षया तिथ्येकत्वादिनिमि-

ज्ञानमेव न्याय्यत्वात् । लाघवात् भर्तृर्मरणदिनप्रभृत्त्येव दिन-
नगणनां कृत्वा तिलोदकपिण्डदानाशौचादि कर्त्तव्यम् । यत्पु-
नर्भृगुवचनम् । 'या समारोहणं कुर्याद्भर्तृश्रित्यां पतिव्रता । तां
मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । प्रत्यब्दं तु नवश्राद्धं
युगपन्न समापयेत्' इति । तदपि भर्तृमृताहतिथिव्यतिरिक्तायां तिथौ
चित्यारोहणविषयम् । संघातमृतानां विशेषमाह भृगुः । 'एककाले

युगपन्मरणे गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः । तन्त्रेण श्रपणं कुर्याच्छ्राद्धं
विशेषः चैव पृथक् पृथक्' । ऋष्यशृङ्गः । 'भवेद्यदि सपिण्डा-

नां युगपन्मरणं तदा । सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमा-
चरेत् । तथा 'कृत्वा पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः । तृती-
यस्य ततः कुर्यात्सन्निपाते त्वयं क्रमः' । पित्रोर्विशेषमाह काष्ण्ण-

जिनिः । 'पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।
पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासीति योगतः' । तनु 'नैकः

श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेहनि कुत्रचित्' इतिप्रचेतसा विषिद्धमिति
चेन्न । देवताभेदे निमित्तभेदे चैकस्यानेकश्राद्धविधानात् । तदाह
जाबालिः । 'श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने । नैमि-
त्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम् । श्राद्धं कृत्वा पुनः श्राद्धं
न कुर्यादेकवासरे । यदि नैमित्तिकं न स्यादेकोद्देशं भवेद्यदि' ।

कात्यायनः । 'द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरनेकवासरे । नैमि-
त्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात्' । कालादर्शं तु वि-
शेषः । 'नित्यदार्शिकयोश्चोदकुम्भमासिकयोरपि । दार्शिकस्य यु-
गादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः । दार्शिकस्य च मन्वादेः संपाते श्रा-
द्धकर्मणः । प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत्' । दर्शश्राद्धे-
नैव नित्यश्राद्धसिद्धिरित्यादिरर्थः । नियतानियतनिमित्तकत्वेपि
देवताभेदेन श्राद्धद्वयं कार्यम् । तदुक्तं कालादर्श एव । 'नि-

त्यस्य चोदकुम्भस्य नित्यमासिकयोरपि । दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि । नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि । युगाद्याब्दिकयोश्चापि मघाद्याब्दिकयोरपि । प्रत्याब्दिकेषु चालभ्ययोगेषु विहितस्य च । सम्पाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुगं समाचरेत् । अत्र नित्यदार्शिकयोः षड्देवताकत्वान्मासिकोदकुम्भयोरेकोद्दिष्टत्वाद्देवताभेदतया युगादिमन्वाद्यलभ्ययोगनिमित्तश्राद्धानां षड्देवतत्वादाब्दिकस्य त्रिदैवतत्वाद्वा देवताभेद इति । तथा । 'निमित्तानि यतश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम्' । अनियतनिमित्तं उदकुम्भमासिकाब्दिकादिकं प्रथमं कार्यम् । नित्यदार्शिकादिनियतनिमित्तं पश्चादिति तात्पर्यम् । पार्वणैकोद्दिष्टयोरेकाहकार्यत्वे पार्वणं कृत्वैकोद्दिष्टं कुर्यात् । तदाह जाबालिः । 'यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणं—पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्' । श्राद्धविघ्ने विशेषमाह मरीचिः ।

श्राद्धविघ्ने
निर्णयः

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्नेप्यविज्ञाते मृताहनि । कुर्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुक्षये' । आशौचरूपे श्राद्धविघ्ने विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः । 'आब्दिके चैव संप्राप्ते आशौचं जायते यदि । आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तत्र श्राद्धं विधीयते' । आशौचान्तदिनेपि करणासम्भवे त्वाह गोभिलः । 'देये प्रत्याब्दिकं श्राद्धे त्वन्तरा मृतसूतके । आशौचानन्तरं कुर्यात्तन्मासेन्दुक्षयेपि च' । सूर्यसेनीये तु—अशौचान्तेपि क्षयाहतिथिसजातीयतिथावेव कार्यम् । 'तदहश्चेत्प्रमुच्येत केनचित्सूतकादिना । सूतकानन्तरं कुर्यात्पुनस्तदहरेवच' इति वचनादित्युक्तम् । अत्र सूतकपदं श्राद्धविघ्नोपलक्षणम् । यदिपुनः पत्न्येव कर्त्री रजस्वला भवति तदा पञ्चमेऽहनि श्राद्धं कुर्यात् । तदाह गौतमः । 'अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेहनि' ।

तथा । 'आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । पञ्चमेहनि त-
 च्छ्राद्धं न कुर्यात्तन्मृताहनि । आर्त्तवे देशकालानां विप्लवे
 आमश्राद्ध-
 निर्णयः समुपस्थिते । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रैः कार्यं सदैव हि'
 इति व्याघ्रपदवचनम् । 'आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रज-
 न्मान । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला' इति च कात्या-
 यनवचनं पुत्रादिकर्तृकमृताहव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् । यदाह लौ-
 गाक्षिः । 'पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोप्यनग्निकः । अन्नेनैवाब्दि-
 कं कुर्याद्धेम्ना वामेन न कश्चित्' । अन्नेन पक्वेन । मरीचिः ।
 'अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला । आमश्राद्धं प्रकु-
 र्वीत न तत्कुर्यान् मृताहनि' । कार्ष्णाजिनिः । 'आपन्नोऽप्याब्दिकं
 नैव कुर्यादामेन कुत्रचित् । अन्नेन तदमायान्तु कृष्णे वा हरिवास-
 रे' । प्रतापमार्त्तण्डे । 'विदेशगो वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि
 धर्मपत्न्याम् । श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नामेन हेम्ना न च पञ्च-
 मेहि' । हेमाद्रिस्तु-अधिकारिभार्यान्तरराहितेन धर्मपत्न्यां च
 रजस्वलायाम् पञ्चमेहि श्राद्धं कर्त्तव्यं न तु मृताहे । भार्यान्त-
 रयुक्तेन च मृताह एव कर्त्तव्यमिति विशेषमाहेति । सुमन्तुः । 'पा-
 काभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप । आपत्तिषु महाबाहो
 विदेशगमनादिभिः । सर्वदैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः' ।
 पूचेताः । 'स्त्रीशूद्रः स्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ । आमश्राद्धं
 सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु' । स्वयम्पचतीति स्वपचः अप-
 त्रीक इत्यर्थ इति रामकृष्णः । तथा । 'अपत्रीकः प्रवासी च यस्य
 भार्या रजस्वला । आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि' ।
 तथा । 'श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् । अमावास्या-
 दिनियतं माससंवत्सराहते' । व्यासः । 'सिद्धान्ते तु विधिर्यः
 स्यादामश्राद्धेऽप्ययं विधिः । आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानं च

भारत । यददाति द्विजातिभ्यः शृतं चाप्यथ वाशृतम् । तेनाग्नौ
करणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् । आमश्राद्धे पक्वान्स्थाने आ-
मान्नमात्रं विशेषः । विधिः सर्वोपि स एवेत्यर्थः । षट्त्रिंशन्मते तु
पिण्डदाने विशेषमाह । 'आमश्राद्धं यदा कुर्यात्पिण्डदानं कथं भ-
वेत्' । उत्तरं 'गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन तु' । व्या-
सः । 'आमं ददद्भि कौन्तये दद्यादामं चतुर्गुणम्' । चतुर्गु-
णत्वं पुरुषाहारापेक्षया । तथा । 'आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ने सिद्धाग्नेन
तु मध्यतः । पार्वणं चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धन्तथाग्निकम्' । मध्यत
इत्येकोदिष्टविषयम् । आग्निकम् अग्न्याधाननिमित्तम् । मध्य इति
व्यवहितेनान्वयः । शूद्रकर्तृके विशेषमाह । 'मध्याह्नात्परतो यस्तु
कुतपः समुदाहृतः । आममात्रेण तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयम्' ।
एतदामश्राद्धं शूद्रस्य नित्यं तस्य पक्वान्नेन ब्राह्मणभोजननिषेधात् ।
यदाह सुमन्तुः । 'न पक्वं भोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोपि कदाचन । भोजयन्
प्रत्यवायी स्यान्नच तस्य फलं लभेत्' इत्यामश्राद्धनिर्णयः समाप्तः ॥

क्षयदिनाज्ञाने प्रकारमाह बृहस्पतिः । 'न ज्ञायेत मृताहश्चेत्प्रोषिते सं-
स्थिते सति । मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यात्तदाब्दिकम्' ।
क्षयाहाज्ञाने
कदावार्किकम् मरीचिः । 'श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने चाविज्ञाते मृतेहनि ।
एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः' । दिनज्ञाने मासाज्ञाने
प्याह बृहस्पतिः । 'यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।
तदा चाषाढके मासि माघे वा तद्दिनं भवेत्' । माघाषाढयोरास-
न्या कल्पनम् । उभयापरिज्ञाने स एव 'दिनमासावविज्ञातौ मरण-
स्य यदा पुनः । प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा' । पू-
र्वोक्तयेति मरणमासाद्यज्ञानवत्कल्पनेत्यर्थः । यदा मरणप्रस्थान-
दिनाज्ञानं तथा मृतवार्त्ताश्रवणदिने तत्राप्यसम्भवे श्रवणमासा-
मावास्यायां वा कुर्यात् । तदुक्तं प्रचेतसा । 'अपरिज्ञाने अमावा-

स्यायां श्रवणदिने चेति । सृताहे द्रव्याद्यभावेन श्राद्धाकरणे
 प्रकारो निर्णयामृते प्रोक्तः । 'पिण्डमात्रं प्रकर्त्तव्य-
 मभावे द्रव्यविप्रयोः । श्राद्धाहनि तु संप्राप्ते भवेन्नि-
 रशनोपि वा' । पात्राभावे तु विशेषः । 'पात्राभावे परं कृत्वा
 पितृयज्ञविधिं नरः । निर्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो नयेत्'
 इति । पितृयज्ञविधिं श्राद्धम् । अन्यच्च । 'सर्वाभावे क्षिपे-
 दग्नौ गवे दद्यान्तथाप्सु वा । न तु प्राप्तस्य लोपो ऽस्ति पैतृक-
 स्य विशेषतः' । सर्वस्य द्रव्यपात्रादेरभावे । अतिदरिद्रस्य विशेष
 माह वृद्धवसिष्ठः । 'अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते ।
 तस्मिन् वोपवसेदहनि जपेद्वा श्राद्धसंहिताम्' । कक्षं तृणसमूहम् ।
 वैष्णवे । 'सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः । सूर्यादिलो-
 कपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति । नमेऽस्ति वित्तं न धनं न चा-
 न्यच्छ्राद्धोपयोगिं स्वापितृव्रतोस्मि । तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ
 भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य । इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्र-
 योजकम् । यः करोति कृतन्तेन श्राद्धं भवति पार्थिव' इति ॥

अथ पार्वणनिर्णयः । पार्वणं यद्यप्येकोद्दिष्टप्रकृतितया
 पूर्वमेव निर्णेतुमुचितम् । तथापि लाघवेन पूर्वोद्दिष्टतयैकोद्दिष्टमेव
 प्रथमं निरणायि । तत्र प्रथमं दर्शश्राद्धनिर्णयः । व्याघ्रपादः 'न
 निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि
 मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः । अमावास्याव्यतीपातपौर्ण-
 मास्यष्टकासु च । द्विजः श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तं किलार्हति' ।
 अमावास्या द्विविधा सिनीवाली कुहूश्चेति । तत्र भूतविद्धामावास्या
 चन्द्रदर्शनसम्भवाद् सिनीवालीत्युच्यते । नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृते-
 ति । इयं च सर्वाप्यपराह्व्यापिनी ग्राह्या । 'पूर्वाह्णे वै देवानां
 मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति श्रुतेः । स्मृतिर-

दर्शश्राद्ध-
निर्णयः

पि । 'पूर्वाह्णे वैदिकं कार्य्यमपराह्णे तु पैतृकम् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम्' । हारीतः । 'अपराह्णः पितॄणां वै यापराह्णानुयायिनी । सा ग्राह्या पितृकृत्येषु न पूर्वाह्णानुयायिनी' । स्मृत्यन्तरे । 'द्विगुणाह्यात्मनश्छाया दर्शे स्यादापराह्णिकी । गजच्छाया हि सा प्रोक्ता पितॄणां तृप्तिकारिणी' । भारद्वाजः । 'वनस्पतिगते सोमे याच्छाया पूर्वतो मुखी । गजच्छाया हि सा तत्र पितॄणां दत्तमक्षयम्' । चन्द्रस्वमावास्यायाश्चतुर्थे भागे वनस्पतिगतो भवति । तथा च स्मृतिः । 'त्रिमुहूर्त्तं वसेदर्के त्रिमुहूर्त्तं जले वसेत् । त्रिमुहूर्त्तं वसेद् गोषु त्रिमुहूर्त्तं वनस्पताविति । काष्णाजिनिः । 'भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोपि वा । श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते' । इदं भूतविद्धायां श्राद्धनिषेधकं वचनं प्रतिपद्विद्धाया अपराह्णव्यापित्वे सति बोध्यं, तदभावे भूतविद्धाया विधानात् । तदाहजाबालिः । 'प्रतिपद्यप्यमावास्या नापराह्णगता भवेत् । भूतविद्धैव सा ग्राह्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा' । तथा 'प्रतिपद्यप्यमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि । भूतविद्धैव सा ग्राह्या पितृकार्य्येषु सर्वदा' । पूर्वाह्णव्यापिन्येव नापराह्णव्यापिनीत्यर्थः । उभयत्रापराह्णव्यापित्वाभावे च परैव कुतपव्यापिनी ग्राह्या, तदुक्तं हारीतेन । 'भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा । पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी' । अत्र कुतपशब्देन रौहिणविरञ्चावपि गृह्येते । तदाहापस्तम्बः । 'कुतपाद्यान्मुहूर्त्तस्त्रीन्यदा चरति भास्करः । स कालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयम्' । अत्र कुतुपाब्धस्य श्राद्धस्य प्रतिपद्भागे समाप्तौ न दोषः । यदाह जाबालिः 'पूर्वाह्णे चेदमावास्या

१ अत्र प्रातश्शब्दः सार्द्धप्रहरपरः 'प्रहरोऽप्यर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते' इति गार्ग्योक्तेः ॥

मापराह्णे भवेद्यदि । प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुः' ।
 गौतमः । 'प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः । विधिज्ञो वि-
 धिमास्थाय रौहिणं न तु लङ्घयेत्' । हारीतः । 'कन्यामकरमीनेषु तु-
 लायां मिथुने तथा । भूतविद्वैव सर्वेषां पूज्या भवति यत्नतः' । इदं
 व्रतविषयम् । तदाह जाबालिः । 'तुलायां मकरे मीने कन्यायां मिथुने
 तथा । भूतविद्धा व्रते ग्राह्या शेषेषु प्रतिपद्युता' । उभयत्रापराह्ण-
 व्यापिन्यां तु तिथिक्षये साग्निभिः सिनीवाली ग्राह्या निरग्निभिः
 स्त्रीशूद्रैश्च कुहूरिति । 'अपराह्णद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये । आ-
 हिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्म्मता' । आपस्तम्बः । 'अ-
 मावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते'
 इति' । कात्यायनः । 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रा-
 दर्शन' इति । यदा पिण्डपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं च कर्त्तव्यं स्यात्तदा-
 क्रमेण कुर्यात् । यदाह मनुः । 'पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षये-
 ग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकश्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' । पि-
 ण्डान्वाहार्यकं पार्वणश्राद्धं । पिण्डाः अनु ब्राह्मणभोजनान-
 न्तरम् आहीयन्तेस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । आहिताग्निरदृष्टचन्द्राया-
 मपराह्णव्यापिन्यां पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा पार्वणश्राद्धादिकं कुर्या-
 दिति समुदायार्थः । कार्ष्णाजिनिः । 'सिनीवाली द्विजैर्ग्राह्या सा-
 ग्निकैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूर्ग्राह्या तथा चानग्निकै-
 र्द्विजैः' । प्रचेताः । 'सिनीवाली कुहूर्श्चैव श्रुत्युक्ते पितृकर्मणि ।
 स्यातान्न यदि मध्याह्ने श्राद्धमेवं कथं भवेत् । तिथिक्षये सिनीवाली
 तिथिवृद्धौ कुहूर्म्मता । साम्येऽपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभिरि-
 ति । अत्र साग्नेः यत्सिनीवालीविधानं तदपराह्णव्यापित्वे सति ति-
 थिक्षयविषयम् । अपराह्णद्वयव्यापीत्युक्तवचनात् । इदमत्र तात्पर्यं
 व्यवसितम् । यानि भूतविद्धानिषेधकानि वचनानि तानि भूतवि-

ह्याया आपराह्निकत्वाभावे प्रतिपदि चापराह्निकत्वे तिथिसाम्य-
वृद्ध्योश्च उभयत्रापराह्नव्यापित्वे च बोध्यानि । तत्पराण्येव प्रतिप-
द्विद्वाविधायकानि । यानि पुनर्भूतविद्धायां श्राद्धविधायकानि
तानि तस्माऽपराह्नव्यापित्वे उभयत्रापराह्नव्यापित्वे च तिथिसम्य-
साग्निकविषयाणि ज्ञेयानि । यानि कुतपकालव्यापिन्यां श्राद्धवि-
धायकानि तान्युभयत्रापराह्नव्यापित्वाभावविषयकाणि वेदितव्या-
नि । येष्वपराह्नानादरेण कुतपकालआधानेनैवामावास्याश्राद्ध-
मिच्छन्ति तेषामप्यपराह्नव्यापिन्यां कुतपकालमारभ्य श्राद्धं क-
र्त्तव्यमित्यभिप्राय इति । निर्णयामृतादिस्वरसोप्येवमेवेति । अ-
न्यथा 'अपराह्नः पितृणां तु चापराह्नानुयायिनीत्यादि बहुव-
चनविरोधः स्यात् । एवं पौर्णमास्यपि श्राद्धेऽमावास्यावदेव नि-
र्णया । तदुक्तम् । 'अमावास्या यथा पुण्या पितृपिण्डस्य कर्म-
णि । पौर्णमासी तथा ब्राह्म्या विशेषो नास्ति कश्चन' । मनुः । 'दै-
वाद्यन्ते तदीहेत पित्राद्यन्ते न तद्भवेत् । पित्राद्यन्तं त्वीहमानः
क्षिप्रमेव त्रिनश्यति' इति वचनात् । पितृदक्षिणानन्तरं वैश्वदैविकद-
क्षिणा कार्या । यज्ञस्य दक्षिणान्तत्वादिति ध्येयम् ।

अथाश्विनापरपक्षश्राद्धनिर्णयः । स एव महालय उच्यते । यदाह

मनुः । 'नभस्यस्यापरे पक्षे यत्र कन्यां व्रजेद्रविः । स महालय-
महालयश्राद्धनिर्णयः संज्ञः स्याद्ब्रजच्छायाद्वयस्तथा' । नभस्यस्येति शुक्लादिमासा-
भिप्रायेण । यमोपि । 'आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भ-
वेत् । तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽवर्को भवेन्न वा' । साङ्ख-
रूयायनिः । 'पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।
कन्यास्थाकर्त्तान्वितः पक्षः सोत्पन्नं पुण्य उच्यते' । काष्ठाजिनिः ।
'आदौ मध्येऽवसाने च यत्र कन्यां व्रजेद्रविः । स पक्षः सकलः
पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति' । ब्रह्माण्डपुराणे । 'कन्यां गते सवि-

तरि यान्यहानि तु षोडश । ऋतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तं
 'महाक्षयम्' । शुक्लप्रतिपदा सह षोडशसङ्ख्यापूरणम् । आवालिः ।
 'आगतोपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वदा । आषाढ्याः पञ्चमः
 पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मणि' । अत्र पञ्चमः पक्षो मलमाससम्बन्धी
 चेत् तदा तमतिक्रम्य शुक्लपक्ष एव श्राद्धादिकं कार्यम् । य-
 दाह भृगुः । 'एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् । हव्य-
 कव्यक्रियाहन्ता तदा ज्येष्ठोऽधिमासकः । वृद्धिश्राद्धं तथा सोम-
 मग्न्याधानं महालयम् । राज्याभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानु-
 लङ्घिते' । अत्र च श्राद्धमावश्यकम् । श्रक्केनापि नापरपक्षमति-
 क्रामेदिति श्रुतेः । काम्यं च । 'पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमनुलं त-
 था । प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धङ्कामास्तथापरान्' इति । तच्च पा-
 र्वणविधिना षड्दैवतङ्कार्यम् । तदाह गौतमः । 'पितरो यत्र पू-
 ष्यन्ते तत्र मातामहा अपि । अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषानस्कं व्र-
 जेत' । कौत्सः । 'उत्तराहस्तचित्राः स्युः कन्यायां भास्वति स्थि-
 ते । कृष्णपक्षो गजच्छाया समानः पितृकर्मसु । पार्वणस्यावृता कु-
 र्यादक्रोधः श्राद्धमत्र तु' । आवृता प्रकारेण । गौतमः । 'अथापरपक्षे
 श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात्पञ्चम्यादिदशान्तमष्टम्यादि दशम्यादि स-
 र्वस्मिन्नेकस्मिन्वेति । ब्रह्माण्डपुराणे । 'आश्वयुजकृष्णपक्षे तु श्राद्धं
 कुर्यादिने दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा' ।
 आश्वयुगिति कृष्णादिमासाभिप्रायेण । त्रिभागस्तृतीयो भागश्चतु-
 र्थ्यन्ताश्चतस्रस्तथयश्चतुर्दशी चेति पञ्चतिथिरूपस्तेन हीनं पञ्चम्या-
 दि दशान्तम् । त्रिभागं तृतीयभागं, अत्रापि चतुर्दश्या सह द-
 शतिथयो द्विभागरूपा बहिर्भवन्ति । अर्द्धमष्टम्यादि । पञ्चम्यादि-
 पक्षेषु चतुर्दशीं वर्जयित्वा श्राद्धे प्राशस्त्यमाह मनुः । 'कृष्णपक्षे
 दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्राशस्तास्तथयो य-

थैता न तथेतराः' । दशम्यादाविति पञ्चम्याद्युपलक्षणमिति प्रा-
 श्चः । तन्न । यावद्वचनं हि वाचनिकमिति न्यायेन प्राशस्त्यस्य
 दशम्यादिपञ्चतिथिष्वेव वाचनिकतयोपलक्षणत्वेन पञ्चम्यादि-
 तिथिष्वपि तस्य साधारण्यकल्पने मानाभाव इति वयमाकलया-
 मः । पक्षसङ्कल्पे चतुर्दश्यादि न वर्ज्यम् । तदाह काष्णार्जि-
 निः । 'नभस्यस्यासिते पक्षे श्राद्धं कुर्याद्विने दिने । नैव नन्दादि-
 वज्ज्यं स्यान्नैव वज्ज्यां चतुर्दशी' । अन्यथा 'प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां
 वर्ज्जयित्वा चतुर्दशीमितिप्रत्येकं प्रतिपदादितिथीनां फलकथने
 चतुर्दशीवर्जनं याज्ञवल्कीयं पक्षश्राद्धे विरुध्येत । तस्मात्पक्षश्राद्धे
 प्रतिदिनं मया श्राद्धं विधेयमिति संकल्पे चतुर्दश्यपि न त्याज्येति
 निर्णीयते । अत एव कात्यायनोप्याह । 'ऊर्द्धं चतुर्थ्या यदहः
 संपद्यते । सप्तम्या ऊर्द्धं यदहः संपद्यते । ऊर्द्धं नवम्या यदहः
 संपद्यते ऋतेचतुर्दशीमिति । गार्ग्यः । 'नन्दायां भार्गवदिने
 त्रयोदश्यां त्रिजन्मसु । एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षया
 त' । इदं नन्दादिवर्जनमेकस्मिन्नेव दिने श्राद्धकरणे बोध्य-
 म् । काष्णार्जिनिः । 'ऋते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघोडुभिः ।
 दद्यात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्य नाशः स्यादिति निश्चयः । मघायां पिण्ड-
 दानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति' इतिपिण्डदानस्य श्राद्धपूर्वकत्वाच्छ्रा-
 द्धनिषेध एव तात्पर्यमिति प्राश्चः । अन्नोत्सर्गस्य श्राद्धत्वा-
 न्नित्यश्राद्धादिवदपिण्डकश्राद्धस्यापि सम्भवात्पिण्डमात्रस्यैव नि-
 षेधो वाचनिक इत्यर्वाश्चः । बृहद्गार्ग्यः । 'प्राजापत्ये च पौष्णे च
 पित्र्यर्क्षे भार्गवे तथा । यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विन-
 श्यति' । प्राजापत्ये रोहिण्याम् । पौष्णे रेवत्याम् । पित्र्यर्क्षे म-
 घायाम् । श्राद्धं पिण्डदानं, नक्षत्रपुरस्कारेण श्राद्धकरणं पुत्र-
 वतो निषिद्धमिति कश्चित् । 'भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दासु च

महालयेव-
 ज्येतिथ्यादि

मघासु च । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् । एता-
नि वर्जयित्वा तु शुभे कस्मिंश्चिदिने श्राद्धं कुर्यात् । तच्च श्राद्धं
मातृणां सह पृथग्वा कुर्यात् । तदुक्तमपराकर्के । गयामहालयादौ
तु पृथक्सह वा स्वभर्तृभिरितिसिद्धमिति । मातृश्राद्धं पृथक्शस्तं
मातामहानां सपत्नीकमेवेति । स्मृत्यर्थसारे चतुर्विंशतिमते ।
‘केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं महर्षयः । आचार्य्य-
गुरुशिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च । तत्पत्नीभ्यश्च सर्वा-
भ्यस्तथैव च जलाञ्जलीन् । पिण्डांस्तेभ्यः सदा दद्यात्क-
न्याभाद्रपदे नरः । तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु
च । एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन्प्रपूजयेत् । दश द्वादश
वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु । नैसर्गिको विधिर्न्यूनः पक्षे वै प-
ञ्चमे स्मृतः । तस्मिन्दत्तं हविर्नूनं पितृणामक्षयं भवेत् । स्मृत्य-
र्थसारे । ‘गुर्वाचार्य्यपितृव्यमातुलश्वशुरोपाध्यायभ्रातृसाखस्त्रीपो-
षकद्रव्यदत्तपुत्रशिष्यर्त्विजानां तत्स्त्रीणां च श्राद्धं कार्यं, अ-
पुत्राणां विशेषेण, तत्रैकः पाको वैश्वदेवं तन्त्रं पिण्डं वह्निश्चैक-
मिति । एतेषामेकोद्दिष्टं सुमन्तुराह ‘सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र
प्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च । मित्राय
गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ । पुराणसमुच्चये । ‘एकादश्यां
प्रकुर्वीत एकोद्दिष्टानि सर्वशः । यस्याधिदेवता विष्णुः पितृवर्गस्य
कृत्स्नशः’ । एतत्पक्षाष्टम्यप्यष्टकेति प्रागुक्तं । पादस्ये सत्यवती प्रति
पितृणां वचनं ‘प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि । आयुरारो-
ग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा’ इति । अत्राष्टम्यां श्राद्धं गयाश्राद्धस-
मम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे । ‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गया माध्या-
ह्मी स्मृता । त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके’ ।
गजच्छायालक्षणं तु यमस्मृतौ । ‘यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे

गजच्छाया-
श्राद्धम्

स्थितः । याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता । पितृदैव-
त्यं मघा, हंसः सूर्यः, करे हस्ते । याम्यतिथिस्रयोदशी । अ-
ङ्गिराः । 'त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः । पञ्चत्वं
तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम्' । इदं वचनं त्रयोदश्यां
मातामहवर्गं परित्यज्य पितृवर्गस्यैव श्राद्धं न कर्त्तव्यमित्येवं प-
रम् । यदाह काष्ण्णजिनिः । 'श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामु-
पक्रमेत् । अतृप्तास्तत्र येऽस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तेऽग्रजाम्' । प्रशं-
सामाह यमः । 'पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । जातं पुत्रं
प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव । मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन
वा । एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च । अपि नः स
कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् । पायसं मधुसर्पिभ्यां वर्षासु
च मघासु च' । अस्यां मघायां ज्येष्ठपुत्रवता पिण्डरहितं श्राद्धं
कर्त्तव्यम् । तदुक्तं देवीपुराणे । 'तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या
पितृदैवते । ऋक्षे पिण्डप्रदानं च ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्' । नागर-
खण्डे । 'अद्यप्रभृति यः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति । कन्या-
संस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्वंशसङ्क्षयः । इति शापेन देवानां नि-
र्दग्धेयं महातिथिः । ततःप्रभृति नैतस्यां क्रियते श्राद्धमुत्तमम् ।
एतत्त्रयोदशीश्राद्धं वंशोच्छेदस्य कारणं' इत्यादीनि त्रयोदशी-
श्राद्धनिषेधकानि वचनानि काम्यश्राद्धविषयाणि एकवर्गवि-
षयाणि वा । नागरखण्डे । 'अतः श्राद्धं विना देयं तद्दिने मधुपा-
यसम् । तस्याभावेपि दातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् । तस्मिन्नहनि
विप्रेभ्यः पितॄणां तुष्टये नृप' । पुत्रवदृष्टहस्त्यैस्त्रयोदशीश्राद्धं पू-
र्वोक्तशापाशङ्कया नचोत्क्रियते । तदा पित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणा भो-
जयितव्या इति तात्पर्यम् । कात्यायनोपि । 'त्रयोदश्यां युवानस्त-
स्य म्रियन्ते' तस्य श्राद्धकर्तुः । अपरपक्षे त्रयोदशीयुगादिः ।

अतश्च युगादिनिमित्तमपि पिण्डरहितमेव कार्यम् । वस्तुतस्तु ना-
गरखण्डे निषेधकवचनेषु श्राद्धपदं पिण्डदानपरमेवेति न काप्य-
नुपपत्तिः । मत्स्यपुराणे । 'भरणी प्रेतपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।
अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत्' ॥

अथ नवम्यामन्वष्टका तत्र नवदैवतं श्राद्धं कुर्यात् । तदुक्त-
म् । 'अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धं समाचरेत् । पित्रादिमा-
तृमध्यं च तथा मातामहान्तकम्' । अत्राप्यनेकमातृकत्वेपि पितृ-
कश्राद्धवत्सकलमात्राद्युद्देशेन मातृपिण्ड एक एव देयः न्यायस्य
तुल्यत्वात् । ततः पितामहीप्रपितामहीपिण्डौ । मातृणां प्रत्येकं
पिण्डदाने तु नवसंख्याधिकपिण्डत्वेनान्वष्टकाभङ्गप्रसङ्ग इति ।
हेमाद्रिस्तु—मातृयजनं त्वन्वष्टकास्वादित इत्युचे । तत्र वीजं न
जानीमः । यतरेकदण्डिनस्त्रिदण्डिनो वा प्रेतपक्षद्वादश्यामेव पार्वणं
कुर्वीत । यदुक्तं वायवीये 'सन्न्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्या-
द्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तु' । महालये
पुत्रेण पक्षादिश्राद्धाकरणे मरणतिथिसजातीयतिथौ श्राद्धं का-
र्यम् । तदुक्तं नागरखण्डे 'आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थेदि-
वाकरे । मृताहनि पितृणां वै श्राद्धं दास्यति यो नरः । तस्य सव्वं-
त्सरं यावच्चूसाः स्युः पितरो ध्रुवम्' । तत्पक्षचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यै-

शस्त्रादिहतानां
श्राद्धम्

कोदिष्टं कार्यम् । 'समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।

एकोदिष्टं तु कर्त्तव्यं चतुर्दश्यां महालये' । समत्वमागतस्य
सपिण्डीकृतस्य । वै एव । तेन शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां नान्यस्ये
त्यर्थ इति विज्ञानेश्वरस्वामिनः । पित्रादित्रिके शस्त्रहते पार्वणमा-
ह पराशरः । 'चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते । एको-
दिष्टविधानेन तत् कुर्याच्छस्त्रघातिनाम्' । शस्त्रेण घातो येषां ते
शस्त्रघातिनः । 'पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रैर्यतास्त्वनुक्रमात् । स भूते

पार्वणं कुर्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक् । भूते चतुर्दश्यां । अ-
 त्र शस्त्रपदं विषश्वापदाद्युपलक्षकम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।
 'प्राणनाशकशस्त्राग्निविषोद्धन्धनिनां तथा । चतुर्दश्यां तु कर्त्त-
 व्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः' । मरीचिः । 'विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य-
 ग्ब्राह्मणघातिनां । चतुर्दश्यां क्रियाः कार्य्या अन्येषां तु विगतर्हिता' ।
 विषादिभिर्घातो येषां ते तथा तेषां । घातिनामिति हतानामित्य-
 र्थे छान्दसः प्रयोग इति केचित् । अत्र शस्त्रहतस्य चतुर्दश्या-
 भेव, चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैवेत्युभयनियमः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नी-
 नादधीतेतिवदितिकेचित् । तन्न । 'आहवेषु विपन्नानां जला-
 ग्निभृगुपातिनाम् । चतुर्दश्यां भवेत्पूजामावास्यां यान्ति कामिकी'
 इति देवीपुराणवचनविरोधादिति । अत्र हेमाद्रिसङ्ग्रहः । 'भूता-
 दिग्रहशस्त्रविप्रगरलाग्न्युद्धन्धतोयादिभिर्नष्टानां नखिदन्तिशृङ्गथन-
 शनाध्यारोहलोहोपलैः । विद्युदण्डनगाधिरोहणमुखैः पापोपघा-
 तैर्नृणां प्रेतानामजरावतां च रचयेच्छ्राद्धानि भूते ऽसिते । भाद्रे-
 प्यत्र विशेषतोऽथ न तदान्येषां पितृणामिह श्राद्धं स्यादिति । त-
 दा भाद्रासितचतुर्दश्यां शुक्लादिमासाभिप्रायेणेदम् । नागरख-
 ण्डे । 'अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरथापि वा । उपसर्गमृतानां
 च विषमृत्युमुपेयुषाम् । वह्निना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयु-
 षाम् । सर्पव्याघ्रहतानां च मृतस्योद्धन्धनैरपि । श्राद्धं तेषां प्र-
 कर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप' । ये पुनर्नै जलाग्निप्रवेशभृगुपतना-
 दिमृतास्तेषां चतुर्दश्यां न कुर्यात् । यदाह शाकटायनः । 'जला-
 ग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहे पथि । श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै
 वर्जयित्वा चतुर्दशीम्' । जलाग्निग्रहणं विधिपरिगृहीतमरणे हे-
 तूपलक्षणम् । एवं च पतिमरणानन्तरशस्त्रविहिताग्निप्रवेशेन मृता-
 नां स्त्रीणामपि श्राद्धं चतुर्दश्यां न कर्त्तव्यं । तथा च दैत्यना-

रायणीयोदाहृतश्राद्धकल्पे सूतवाक्यम् । 'माद्रघाः श्राद्धे समु-
त्पन्ने कर्तुकामो युधिष्ठिरः । प्राष्टद्रुक्कृष्णचतुर्दश्यां वारितोसौ
द्विजोत्तमैः । अस्याः श्राद्धं न कर्त्तव्यं पत्या सह मृता यतः' ।
अत एव शस्त्रादिहतत्वमेव नियामकम् । नतु लिङ्गविशेषान्तर्भा-
वोपीत्याहुः । दैत्यनारायणीये । 'दुश्चारिण्यश्च या नार्यः पुत्रै-
स्त्यक्तान्यतो मृताः । तासां श्राद्धं चतुर्दश्यां न तु याः पतिभिः स-
ह' । अस्मिन्पक्षे श्राद्धाकरणे आश्विनसितपञ्चम्यन्तासु ति-
थिषु कस्यां चित्तिथौ श्राद्धं कार्यम् । तदाह यमः । 'हंसेवर्षा-
सु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभ-
योरपि पक्षयोः' । ब्रह्मपुराणे । 'यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दि-
वाकरः । तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरन्तदा' । तथा । 'क-
न्यां गते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् । शून्या प्रेतपुरी स-
र्वा यावद्वृश्चिकसंक्रमः । संप्राप्ते कार्तिके यस्य निराशाः पितरो
गताः । पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्' । नागर-
खण्डे । 'मासद्वयं प्रतीक्षन्ते गृहद्वारं समाश्रिताः । वायुभूताः पि-
पासार्त्ताः क्षुब्धक्षामाः पितरो नृणाम् । यावत्कन्यागतः सूर्यः तु-
लास्थश्च महीपते' । अत्र कन्यास्थावर्कः कालोऽतिप्रशस्तः । त-
दुक्तं नागरखण्डे । 'प्रेतपक्षेप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यां गतो रविः ।
तावच्छ्राद्धं प्रवाञ्छन्ति दत्तं वै पितरः सुतैः । सुमन्तुः । 'येयं दीपा-
न्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि । तस्यान्दद्यान्नचेदत्तं
पितृणान्तु महालये' ॥ प्रत्येकं प्रतिपदादितिथिषु श्राद्ध-
विधाने फलमाह मनुः । 'कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपांलभते
सुतान् । कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायान्तु वेदिनः । पशून्
क्षुद्रान् चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् । षष्ठ्यां द्यूतं कृ-
षिं चापि सप्तम्यां लभते नरः । अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते
श्राद्धदः सदा । स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु । ए-

कादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् । द्वादश्यां जातरूपं
च रजतं कुप्यमेव च । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यामुरुप्र-
जाम् । प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे । पक्षत्यादिवि-
निर्दिष्टान् विपुलान्मनसः प्रियान् । श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु स-
र्वान्कामान्समश्नुते । याज्ञवल्क्यः । 'कन्यां कन्यावेदिनश्च पशू-
न्द्रव्यं सुतानपि । द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्त-
था । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं स-
र्वकामानामोति श्राद्धदः सदा । प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा
चतुर्दशीम्' । कन्यावेदिनो जामातृन् । कुप्यं हेमरूप्यभिन्नधातुम् ॥

अथ कृत्तिकादिऋक्षेषु क्रमात्फलान्याह । याज्ञवल्क्यः ।
'स्वर्गं ह्यपत्यं मोक्षं च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा । पुत्रान् श्रेष्ठ्यं च
सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां श्रुतम् । प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणि-
ज्यप्रभृतीन्यपि । अरो गित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् । धनं
वेदान् भिषक् सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकाम् । अश्वानायुश्च
विधिवद्यो वा श्राद्धं प्रयच्छति । कृत्तिकादिभरण्यन्तं सकामा-
नाप्नुयादिमान्' । नक्षत्रफलानि विष्कम्भादियोगेषु क्रमात्स्युः ।
तदाह मरीचिः । 'कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धं यत्फलमीरितम् । वि-
ष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमश्नुते' । रव्यादिवारेषु क्रमात्फला-
न्याह बृहस्पतिः । 'आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराज-
यं । सर्वान्कामान्प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् । सूर्यादिवा-
सरेष्वेतच्छ्राद्धकृत्प्रभते फलम् । ववादिकरणेष्वेतत्फलमाहुर्मनी-
षिणः' । तत्र मन्वादियुगादिषु काम्यं संक्रान्तिषु नैमित्तिकं च
पिण्डरहितमेव कार्यम् । तदाह पुलस्त्यः । 'अयनद्वितये श्राद्धं
विषुवद्वितये तथा । युगादिषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणाद्वेत ।
कालादर्शे 'विषुवायनसंक्रान्तिमन्वादिषु युगादिषु । विहाय पिण्ड-
निर्वापश्राद्धं सर्वं समाचरेत् । इति महालयश्राद्धनिर्णयः समाप्तः ॥

अथाभ्युदयिकम् । तच्च त्रिविधम् । विवाहादिनियतनिमित्त-
 चकं पुत्रजन्माद्यनियतनिमित्तकम् अग्न्याधाननिमित्तकं
 वृद्धिश्राद्ध-
 निर्णयः चेति । तत्र विवाहादिनिमित्तं प्रातः कार्यम् । यदाह शाता-
 पः । प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमिति । प्रातश्शब्दोत्र सार्द्धयामपरः ।
 तदाह गार्ग्यः । 'ललाटसंमिते भानौ प्रथमः प्रहरः स्मृतः । स
 एव सार्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते' । अग्न्याधाननिमित्तं त्वप-
 राह्णे । तदाह गालवः । 'पार्वणं चापराह्णे तु दृष्टिश्राद्धं तथाग्निकम्' ।
 आग्निकमग्न्याधाननिमित्तम् दृष्टिश्राद्धमपराह्णे कुर्यादित्यर्थः । पुत्र-
 जन्मादिनिमित्तस्यानियतत्वात् तन्निमित्तं दृष्टिश्राद्धं तदनन्तरमेव
 कुर्यात् । एतच्च मातृपूर्वं कुर्यात् । तदुक्तम् । 'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्या-
 स्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां स्यादेवं नान्दीमुखं भवेत्' ।
 नान्दीमुखमाभ्युदयिकम् । आभ्युदयिकनिमित्तान्याह काष्णार्जि-
 निः । 'कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नवसन्नतः । नामकर्म्मणि बालानां
 चूडाकर्म्मादिके तथा । सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दी-
 मुखान्पितृगणान् पूजयेत्प्रयतो गृही' । पुत्रादीत्यादिशब्दात्पौत्रादेः
 सङ्ग्रहः । गार्ग्यः । 'पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासु तन्मौञ्जीत्यागबन्धने । चूडायां
 च विवाहेषु दृष्टिश्राद्धं विधीयते' । दृष्टगार्ग्यः 'अग्न्याधानाभिषेका-
 दाविष्ठापूर्त्तौ स्त्रिया ऋतौ । दृष्टिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे त-
 था । ऋतावाधे । मात्स्ये । 'उत्सवानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।
 मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो मातामहाः पूज्याः
 विश्वेदेवास्तथैव च' । अत्र विशेषोगार्ग्येणोक्तः । 'मातृश्राद्धं तु पू-
 र्वेभ्यः कर्म्माहिनि च पैतृकम् । मातामहं चोत्तरेषु दृष्टौ श्राद्धत्रयं
 भवेत्' । अशक्तौ शातातपः । 'पृथग्दिने त्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पू-
 र्ववासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवे तु तान्त्रिकम् । पूर्वाह्णे मातृकं
 श्राद्धम्पराह्णे पैत्रिकं तथा । ततो मातामहानां च दृष्टौ श्राद्धत्रयं
 स्मृतम्' । एकस्मिन्दिनेपि कालभेदेन कुर्यादित्यर्थः । दधिवदरा-

दिभिः पिण्डदानं कुलाचारमाप्तं चेत्कुर्यात् न चेन्न कुर्यात् । तदुक्तं भविष्योतरे । 'पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप । वृद्धि-
 श्राद्धे महाबाहो कुलधर्ममवेक्ष्य तु' । मनुः । 'अलाभे भिन्नकल्पानां
 नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्' ।
 वैश्वदेवं च तान्त्रिकमितिशातातपवचनमप्यस्मिन्नेव पक्षे व्यवति-
 ष्ठते, कालभेदे तन्त्रासम्भवात् । आभ्युदयिकमकृत्वा वैदिके क-
 र्मणि नाधिकारी भवति । तदुक्तं मात्स्ये । 'नानिध्वातु पितृन्
 श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेत्' । पारस्करः । 'निषेधकाले सोमे च
 सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्' ।
 सोमे अग्न्याधाने । वैदिककर्ममात्रे वृद्धिश्राद्धावृत्तावपवादमाह
 छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । 'असकृद्यानि कर्माणि क्रियन्ते क-
 र्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगं नेमाः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च' । येषु पुनः
 क्रियमाणेषु श्राद्धाद्यंतिस्तानि परिगीतानि तेनैव । 'आधानहोमयो-
 श्रैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्माणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव
 च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदंत्येवं महर्षयः । एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न
 पृथक् पृथक्' । येषु प्रथमप्रयोगेपि न वृद्धिश्राद्धं तान्याह स एव ।
 'नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्तीजात-
 कर्मप्रोषितागमकर्मसु' । श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं । प्रसववेदनावत्यां स्त्रियां
 प्रसवादवार्त्तां यद्विहितं कर्म तत्सोष्यन्तीजातकर्मोतिप्रसिद्धम् ।
 प्रोषितस्य स्वगृहागमने यद्विहितं कर्म तत्प्रोषितागमकर्म ।
 जातकर्मणि वृद्धिश्राद्धनिषेधश्छन्दोगमात्रविषयः । पूर्वोदाहृत-
 वचनेषु जातकर्मणि वृद्धिश्राद्धविधानात् । कात्यायनः । 'गण-
 नाः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमा-
 दौ न पृथगादिषु' । एकास्मिन्दिने चौलोपनयनविवाहादिषु क्रिय-
 माणेषु वृद्धिश्राद्धमेकं भवतीत्यर्थः । इति वृद्धिश्राद्धनिर्णयः ।

अथ जीवितश्राद्धम् । ब्रह्मपुराणे । देशे कालधनश्राद्धव्यव-

सायसमुच्छ्रिते । जीविते सति जीवाय दद्याच्छ्राद्धं स्वयं नर' इति ।

अथ नैमित्तिकश्राद्धं प्रस्तूयते । तच्च नवश्राद्धं नाम सूत-
नवश्राद्धम् के प्रथमतृतीयादिदिनेषु क्रियमाणं नवीनं श्राद्धम् ।

तदाहाङ्गिराः । 'प्रथमेहि तृतीयेहि पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमैकादशे वापि नवश्राद्धं प्रकीर्तितम्' । वृद्धवासिष्ठः । 'सप्तमेहि
तृतीयेहि प्रथमे नवमे तथा । एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि षट्
तथा' । पञ्चैव नवश्राद्धान्याह बौधायनः । 'मरणाद्विषमदिनेष्वेकैकं
नवश्राद्धं कुर्यादानवमात्रं, यत्रनवमंविच्छिद्येतैकादशेतत्कुर्यादिति ।
विश्वस्वामिनस्तु-आश्वलायनानां पञ्चापस्तम्बानां षडन्येषां विभा-
षेति व्यवस्थां कृतवन्तः । 'नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः ।
आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा त्वितरेषु हि' इति नवश्राद्धम् ॥

अथ श्राद्धाधिकारिणः । शङ्खः 'पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः
पिण्डदानोदकक्रियाः । पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे
श्राद्धाधिकारि-
निर्णयः तु सोदरः' । पुत्राश्च द्वादश याज्ञवल्क्येनोक्ताः—'औरसो
धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेत-
रेण वा ॥ गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः । कानीनः कन्य-
काजातो मातामहसुतस्तुसः । अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः
स्मृतः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तकोभवेत् । क्रीतश्च ताभ्यां-
विक्रीतः कृत्रिमश्च स्वयं कृतः । दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः
सहोदजः । उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धोभवेत्सुतः । पिण्डदो-
बाहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः । सजातीयेषु मया प्रोक्तस्तनयेषु
यथाविधि' । अत्रायं क्रमः कालादर्शः । मातापित्रोरौर्द्धदेहि-
कमौरसः पुत्रः कुर्यात् । तदभावे पौत्रः, तदभावे प्रपौत्रः, तद-
भावे पुत्रिकापुत्रः । द्विविधोहि पुत्रिकापुत्रः । 'अभ्रातृकां प्रदास्या-
मि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे
पुत्रोभवेदिति' व्यवस्थयैकः । पुत्रिकैव च पुत्र इत्यपरः । तदभावे

क्रीतस्तदभावे दत्तस्तदभावे ऽपविद्धस्तदभावे पत्नी, पत्न्यभावे गूढ-
जः, तदभावे कानीनस्तदभावे पौनर्भवः, तदभावे सहोद्वजः । 'पु-
त्राभावेतु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदर' इति शङ्खवचनं कानीनादिव्य-
तिरिक्तपुत्राभावविषयम् । कानीनादीनां चतुर्णां पत्न्यभावे ऽधिका-
रस्य स्मृतिसंग्रहोक्तत्वात् । 'कानीनगूढसहजपुनर्भूतनयाश्च ये । प-
त्न्यभावे ऽधिकुर्य्युस्ते अप्यशस्ताः सुता हि ते' । तदभावे दौहित्रः ।
तदभावे सोदरः, तदभावे तत्सुतः । तदभावे त्वसोदरः । तदभावे
तत्पुत्रः, तदभावे पिता, तदभावे माता, तदभावे स्नुषा, तदभावे भ-
गिनी सोदरा । तदभावे तत्पुत्रस्तदभावे सपिण्डः, तदभावे सोद-
कस्तदभावे मातुः सपिण्डः, तदभावे ऋत्विक्, तदभावे त्वाचार्यः
उपनीय सांगवेदाध्यापयिता, तदभावे नृपतिः प्रेतजातीयेन पुरुषे-
ण प्रेतद्रव्यं दत्त्वा कारयेत् । अत्र वाक्यानि । सुमन्तुः । 'मातुः
पितुश्च कुर्वीति स्मृतयोरौरसः सुतः । पैत्रिमोधिकसंस्कारं मन्त्रपू-
र्व्वकमाहृतः' । वैष्णवे । 'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च पत्नी च भ्रातृसन्ततिः ।
सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते । एषामभावे सर्व्वेषां स-
मानोदकसन्ततिः' । तथा । 'पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदस-
न्निधौ । ऋक्थहार्थ्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः । भ्रातुः
सहोदरो भ्राता कुर्याद्दिहादि तत्सुतः । ततस्त्वसोदरो भ्राता त-
दभावे तु तत्सुतः । भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे यस्य भार्या न विद्यते ।
तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः' । तथा । 'उत्सन्नबान्धवं प्रेतं
पिता भ्राता तथाग्रजः । जननी वापि संस्कुर्यान्महदेनोऽन्यथा भ-
वेत् । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धो योजलेन वा । कुलद्वयेपि चोत्सन्ने
स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप' । तथा 'पुत्रोभ्राता पिता वापि मातु-
लो गुरुरेव च । एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः' । य-
त्तु । 'नच माता नच पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकम् । नाग्रजश्च त-
था भ्राता भ्रातृणां च कनीयसाम्' इति, तत्पुत्रादिसत्त्वे बोध्यम् ।

बौधायनः । 'यदिस्नेहेन कुर्यातां सपिण्डीकरणं विना । गया-
यान्तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत्' । कुर्यातां पितराविति
शेषः । कात्यायनः । 'अनुजा अग्रजा वापि भ्रातुः कुर्वन्तु सं-
स्क्रियाम् । ततस्त्वसोदरास्तद्वत्क्रमेण तनयास्तयोः' । स्मृतिसङ्ग्रहे ।
'पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा । भगिनी भागिनेयश्च
सपिण्डः सोदकस्तथा । असन्निधाने पृर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृ-
ताः' । मार्कण्डेये । 'सख्युरुत्सन्नबन्धोश्च सखापि श्वशुरस्य च । जा-
माता स्नेहतः कुर्यादखिलं पैत्रिमेधिकम् । सर्वाभावे तु नृपतिः
कारयेत्तस्य ऋक्थतः । तज्जातीयैर्नरैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः
क्रियाः । सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः' । स्कान्दे । 'स-
र्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम्' । अत्र स्त्रियः पत्नीव्यति-
रिक्ताः । पत्नी तु धर्मविवाहोद्वैव नासुरादिविवाहोदा सा तु मुख्या-
धिकारिणी अन्या स्त्रीमात्रमेव । तदाह शातातपः । 'धर्मैर्विवाहैरूदा
या सापत्नी परिकीर्तिता । सहाधिकारिणी ह्येषा यज्ञादौ धर्मकर्म-
णि । क्रयक्रीता तु या नारी नासौ पत्न्यभिधीयते । न सा दैवे
न पित्र्ये स्यादासीं तां मुनयो विदुः' । गौतमः । 'पुत्राभावे सपिण्डाः
मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युः, तदभावे ऋत्विगाचार्यौ' । वैष्णवे ।
'पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैवोत्तरसत्क्रिया । त्रिप्रकाराः क्रियाः
ह्येतास्तासाम्भेदं शृणुष्व मे । अह्नान्दशानां मध्ये तु या दाहाद्याः
क्रियास्मृताः । ताः पूर्वा मध्यमा मासिमास्येकोद्विष्टसंज्ञिताः । प्रे-
ते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः
प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः । पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा । त-
त्सङ्घातगतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । अथादयः क्रियाः का-
र्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यस्तत्तनयै-
स्तथा' । अत्र पितृमातृसपिण्डादयः पूर्वक्रियामेव कुर्युर्नोत्तरामि-

ति, मध्यमक्रियायामनियमश्च । तेषामुत्तरक्रियायान्तु पुत्राद्या-
 भ्रातृसन्ततिपर्यन्तदौहित्रादयोपि नियता इति कल्पतरुकृतः । अ-
 पुत्रायाः सपत्नीपुत्रः पतिवौर्द्धदेहिकं कुर्यात्तदाह मनुः । 'बह्वी-
 नामेकपत्नीनामेका चेतुपुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तेनैव पुत्रेण प्राह पुत्र-
 वतीर्मनुः' । कात्यायनः । 'विदध्यादौरसः क्षेत्र्यो जनन्या और्द्धदे-
 हिकम् । तदभावे सपत्नीजक्षेत्रजाद्यास्तया वृता' । तया वृता तेन प्रका-
 रेण । औरसः सर्वदैवेत्यर्थः । तेषामभावे तु पतिस्तदभावे सपिण्डकः ।
 शंखः । 'भार्या पिण्डं पतिर्दद्याद्भर्तुर्भार्या तथैव च । श्वश्चा-
 देस्तु स्नुषा चैव तदभावे तु सोदरः' । सपत्नी वा कुर्यात् । त-
 दुक्तं स्मृत्यर्थसारे । 'पुत्राभावे मिथोदम्पती सपत्न्यश्चेति । अन्य-
 था पुत्राद्यधिकारिणि देशान्तरस्थिते सति मृतस्य दाहादिकर्म-
 णो लोप एव स्यात् । तथा च सति 'असगोत्रः सगोत्रो वा य-
 दि स्त्री यदि वा पुमान्' इत्याद्यनुपपन्नं स्यात् । कात्यायनः ।
 'असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम् । कर्तव्यमितरत्सर्वं का-
 रयेदन्यमेव हि ॥ पूर्वा मध्यमाश्च क्रियाः कृत्वोत्तरकर्म्मामन्त्रकं कु-
 र्यादित्यर्थः । 'अनुपेतोपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम् । यद्यसौ कृत-
 चूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः' । वर्षत्रयादवाक् कृतचूडस्तद-
 र्द्धमकृतचूडोपि सर्वमौर्द्धदेहिकं मन्त्रवत्कुर्यादित्यर्थः । व्याघ्रः 'कृत-
 चूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च । स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं
 न कारयेत्' इति । तथा । 'कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरे-
 त् । उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ' । एतद्वचनद्वयं प्रथम-
 वर्षकृतचूडाविषयम् । तथा च मनुः । 'न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चि-
 दामौञ्जिवन्धनात् । नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते' । स्वधा-
 निनयनं श्राद्धम् । ऋष्यशृङ्गः । 'पुत्रेषु वर्त्तमानेषु नान्यं वै कारये-
 त्स्वधा । आनुकूल्यादपुत्रस्य श्राद्धं कुर्यात्सनाभिकः' । वाक्प्रयोग-
 समर्थे पुत्रे बालकेपि नान्यस्याधिकार इत्यर्थः ॥ इत्यधिकारिनिर्णयः ॥

अथ मासिकनिर्णयः । मासिकानि द्वादशमासेषु षोडश भव-
मासिकश्राद्ध-
निर्णयः न्ति । तदाह जातुकर्ण्यः 'द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यषाण्मा-
सिके तथा । त्रैपक्षिकाब्दिके चैव श्राद्धान्येतानि षोडश' ।
अत्र प्रतिमास्यानि मासिकानि । आद्यमूनमासिकम् । षाण्मासिक-
मूनषाण्मासिकं, आब्दिकमूनाब्दिकं । तथा 'द्वादश प्रतिमास्यानि
आद्यषाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणं चेति प्रेतश्राद्धानि षोडश' ।
पैठीनसिः । 'सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश । ए-
कोदिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स ता-
न्यपि' । अत्र षोडशश्राद्धानि सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोदिष्टविधा-
नेन कुर्यात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तु प्रत्याब्दिकवत्पार्वणमेको-
दिष्टं वा यथा स्वकुलाचारं कुर्यादित्यर्थः । अत्राप्यादिमासिक-
मेकादशेऽह्नयेव कुर्यात्तदाह याज्ञवल्क्यः । 'मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्र-
तिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि' । अ-
त्र प्रतिसंवत्सरं चेत्यभिधानात् आद्याब्दिकमप्येकादशेऽह्नि कु-
र्यात् । अतएव गोभिलः 'ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनले त-
था । पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिति' । द्विरावृत्तिः श्राद्धद्वयम् ।
आद्यं श्राद्धं क्षत्रियादिरप्येकादशेऽह्नयेव कुर्यात् । तदाह वृद्ध-
वसिष्ठः । 'एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णा-
मपि वर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथक्' । लौगाक्षिः । 'आद्यं श्रा-
द्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः
पुनरेव सः' । शुचिना कर्म कर्तव्यमिति वचनात्कर्तुंस्तात्कालि-
की शुद्धिरुक्ता । विष्णुः । 'अथाशौचापगमे श्राद्धमाद्यं कुर्या-
दिति । एतदपि ब्राह्मणमात्रविषयम् । अन्यथा वृद्धवसिष्ठलौगा-
क्षिवचनाभ्यां विरोध आपद्येत । अतस्तदेव विज्ञानेश्वरीनिर्णयामृत-

प्रभृतयः सर्वेऽप्यत्राविप्रतिपद्यमाना मेनिरे । तथाप्यत्र मै-
थिलाः—अशौचापगमवचनं ‘अशौचान्तद्वितीयेहि शय्यां दद्या-
द्विलक्षणाम् । काञ्चनं पुरुषं तद्रूपफलवस्त्रसमन्वितं । सम्पू-
ज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः । वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया
च कपिला शुभा’ इति मत्स्यपुराणवचनं च क्रमेणाशौचापगम ए-
वाद्यं श्राद्धं पञ्चदानानि चैकस्मिन्नेव दिवसे कर्त्तव्यतया बो-
धयति नतु दिनभेदेनोभयं । आचारोपि तथैव, अशौचान्तोऽशौ-
चस्य चरमदिवसस्तस्यद्वितीयेहि अशौचापगमप्रथमदिवसे प-
ञ्चदानान्युक्तानि । आद्यश्राद्धस्यापि स एव कालः । नह्येकादशे-
हि आद्यश्राद्धं कृत्वा स्वस्वजात्युक्ताशौचव्यपगमे शय्यादिदानं
कुर्वन्त्यार्याः । यद्येकादशेऽह्येवाद्यश्राद्धं सर्वेषां वर्णानां स्या-
त्तदा शय्यादिकं ब्राह्मणाद्यैः क्रमेणैकादशे त्रयोदशे षोडशे
एकत्रिंशे च दीयेत । न चाद्यश्राद्धप्राक्काले एकादशेऽह्येव शय्या-
दिकं दीयतामिति वाच्यम् । अशौचान्तद्वितीयेहि शय्यादिदा-
नस्य विहितत्वात्, आद्यश्राद्धस्य चैकादशेहि विहितत्वात्कालभे-
दात् । किन्तु ब्राह्मणमात्रस्य न कालभेदः । तस्माच्छुचिना कर्म-
कर्त्तव्यमिति न्यायादेकादशाहपदं तत्तद्वर्णाशौचव्यपगमदिवसपर-
मवधारयामः । आद्यं श्राद्धमशुद्धोपीति क्षतादिकृताशुद्धिपरम् ।
अशौचान्तद्वितीयेहीति नियतनिमित्तकत्वबोधनादिति । तन्न स-
न्दर्भविरोधात् । तत्सामान्यमुदाहृतमिति वचनेनकादशाहश्राद्धस्य
सर्ववर्णसाधारणत्वप्रतिपादनात् । न चैकादशाहपदस्याशौचान्त-
दिनपरतया सर्वसाधारण्यमस्तु । आशौचं तु पृथक्पृथगित्यनेन
विरोधात् । तु शब्दस्तु आद्यश्राद्धमेव हि व्यवच्छिन्नति, कर्त्तुस्ता-
त्कालिकीशुद्धिरिति शुद्धिपदस्य विशेषपरत्वे मानाभावात् ।
न चाशौचापगम इति त्रिणुसूत्रमेव मानं, तस्य ब्राह्मणमात्रपर-

त्वेनाप्युपपत्तेः । न च किमत्र विनिगमकमिति वाच्यम् । वृद्धवसि-
ष्ठलौगाक्षिवचनयोरेव विनिगमकत्वादिति । नच सद्यःशौचेप्याद्य-
श्राद्धमेकादशेहि क्रियतामिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, अत एव प्रायो-
शनादिविहितमार्गेण मृतानां सद्यःशौचेप्येकादश एवाहि आद्य-
श्राद्धं कर्त्तव्यमित्याह शङ्खः । ‘सद्यःशौचेपि दातव्यं प्रेतस्यै-
कादशेहनि । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु’ । तेनाद्य-
श्राद्धप्राक्काल एव शय्यादिकं तदिवस एव दातव्यमिति प्र-
तिभाति । अशौचान्तद्वितीयेऽहीत्येतस्य ब्राह्मणपरतयाप्युपपत्ति-
रिति साधु समादधुः प्राञ्चः प्रामाणिकतरा विज्ञानेश्वरप्रमुखा
इति । यत्र न तथाचारः सोऽपि मैथिलादिनिबन्धवासनावासिता-
न्तःकरणानामिदानीन्तनानामिति । वृषोत्सर्गे विशेषमाह सालङ्का-

वृषोत्सर्गे
विशेषः

यनः । ‘पत्यौ जीवति या नारी मूर्तिं गच्छति तत्सुतः । वृषो-
त्सर्गं न कुर्वीत धेनुं दद्यात्पयस्विनीम्’ । युक्तिसिद्धमेतत्
‘युवानं वः पतिं ददानीत्यादिना वत्सतरीणां वृषेणैव कृतवृषोत्सर्गाया
स्वर्गे पत्या सह विहरणासम्भवादिति । छन्दोगपरिशिष्टे ‘ततोरुणेन
गन्धेन मानस्तोक इतीरयन् । वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलाङ्गं स-
मालिखेत् । वृषोह्यसीति मन्त्रेण सव्ये चक्रं निवेशयेत् । ततोऽयसा
प्रतप्तेन स्फुटौ तावपि कारयेत्’ । इति वचने जाग्रति दक्षिणपा-
श्वे चक्रेण तत्सजातीयवामपार्श्वे शूलेनेति मैथिलाः कल्पयन्ति, वृ-
षस्य हरिहरमूर्तित्वात् दक्षिणे चक्रं वामे शूलमित्याद्यपि कल्पयन्ति ।
तद् वाक्यापरिज्ञानादिति । ऊनमासिकं तु द्वादशाहे ऊनमासि वा
कार्यम् । तदाह गोभिलः । ‘मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्यूने वोनमासि-
कम्’ । ऊनषाण्मासिकादिकालमाह गालवः । ‘ऊनषाण्मासिकं
षष्ठे मास्यूनेप्यूनमासिकम् । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशेह-
नि । त्रिभिर्वा दिवसैर्न्यूने त्वेकेन द्वितयेन वा । आद्यादिषु तु मासेषु

कुर्याद्नाब्दिकादिकम्' । कार्णाजिनिः । 'जनान्यूनेषु मासेषु
 विषमाहे समेपि वा । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहेष्वितराणि तु' ।
 भविष्यपुराणे । 'त्रैपक्षिकं भवेद्वृत्ते त्रिपक्षे तदनन्तरम्' । वृत्ते प्र-
 वृत्ते । साग्रेर्विशेषमाह जातूकर्ण्यः । 'ऊर्द्धं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृता-
 हन्येव तद्भवेत् । अधस्तु कारयेदाहादाहिताग्नेर्ब्रजन्मनः' । मरणा-
 द्वितीयादिदिने दाहे दाहदिनमारभ्येत्यर्थः । ऋष्यशृङ्गः । 'एकोद्दि-
 ष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्तथौ तस्यां कु-
 र्यादन्तरितं च यत्' । एकोद्दिष्टे मासिके । चकारेण तन्मासिकस-
 मुच्चयः, अनन्तरं तन्मासिकं च कुर्यादित्यर्थः । एतानि षोड-
 शश्राद्धानि द्वादशाहादि(?)सव्वत्सरादर्वागुक्तकाले सपिण्डने कर्त्त-
 व्ये सति पूर्वमेतानि कृत्वा सपिण्डनं कुर्यादित्याह लौगाक्षिः ।
 'श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्' । गोभिलोपि । 'श्रा-
 द्धानि षोडशादत्वा नैव कुर्यात्सपिण्डताम्' । सपिण्डनानन्तरमपि
 मासिकानि पुनः स्वस्वकाले कार्याण्येव तदाहाङ्गिराः 'यस्य स-
 व्वत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं कृतम् । मासिकं चोदकुम्भं च देयं
 तस्यापि वत्सरम्' । विशेषमाह सांख्यायनिः । 'सपिण्डीकरणा-
 दर्वागपकृष्य कृतान्यपि । पुनस्तान्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधना-
 त् । प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा । अपकृष्यापि कु-
 र्वीत कर्त्तुं नान्दीमुखं नरः' । सपिण्डीकरणार्थमपकृष्यकृतान्यपि
 तानि विवाहादिवृद्धावुपस्थितायां पुनरपकृष्य मृताह एव कार्या-
 णीत्यर्थः । वृद्ध्यानन्तरं निषेधमाह कात्यायनः । 'निर्वर्त्य वृद्धि-
 तन्त्रं तु मासिकादि न तन्त्रयेत् । अयातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य
 तु' । अयातयामं नवं । तथा 'अन्तरेण तु यो वृद्धिं प्रेतश्राद्धानि कर्ष-
 ति । अश्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति' । तथा 'नन्दायां भार्ग-
 वदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे । जनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षया-

व' । त्रिपुष्करलक्षणम् रत्नमालायाम् । 'विषमचरणधिष्ण्यं भद्रातिथिर्यदि जायते, सुरगुरुशनिक्षमापुत्राणां कथञ्चन वासरे । मुनिभिरुदितः सोयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञकस्त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे मृते प्रहृते तथा' । विषमचरणधिष्ण्यं त्रिपादनक्षत्रं कृत्तिकादि । इति मासिकनिर्णयः ॥

अथ सपिण्डीकरणम् । तस्याष्टौ काला भवन्ति । कालादर्शे सपिण्डीकरण-
निर्णयः 'एकादशे द्वादशेहि त्रिपक्षे वा त्रिमासि च । षष्ठे चैकादशे वाब्दे सम्पूर्णे वा शुभागमे' । शुभागम इति यदैव विवाहाद्याभ्युदायिकं प्राप्तं ततः पूर्वं सपिण्डनं कुर्यादित्यर्थः । कार्ष्णाजिनिः । 'सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः । परतो दशरात्राच्चेत्कुहूरब्दोपरीतरे' । परतः एकादशेहि, इतरे निरग्नयो ऽब्दोपरि सपिण्डनं कुर्युरित्यर्थः । हारीतः । 'या तु पूर्वममावास्या मृताहादशमी भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्' । अत्रापि मृताहादूर्द्ध्वं द्वितीयदिनात्परिगणनायामेकादशे भवति । तस्याममावास्या यदि भवेदित्यर्थः । वृद्धवसिष्ठः । 'प्रथमा स्यादमावास्या मृताहादशमेऽहनि । सपिण्डीकरणं तत्र कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्' । अत्रापि पञ्चमी मर्यादायाम् । मृताहादूर्द्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः । गालवः । 'सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते । आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते' । भविष्यपुराणे । 'यजमानोऽग्निमान् राजन्प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः' । यजमानः कर्ता । कर्त्तर्यनग्नौ प्रेते चाहिताग्नौ सुमन्तुः । 'प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानिग्रियदा भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके' । अनग्नीनां तु द्वादशाहाद्याः सप्तकाला भवन्ति । यत्त्वब्दोपरीतरे इत्युक्तम् तन्मुख्यकालाभिप्रायेण । व्याघ्रपादः । 'आनन्त्यात्कुलधर्म्माणां नराणामायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वा-

दशाहः प्रशस्यते' । तत्रासम्भवे त्रिपक्षादीन् कालत्वेनाह भविष्यो-
 चरे । 'सपिण्डीकरणं कुर्याद् यजमानस्त्वनग्निमान् । अनाहिताग्नेः
 प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ । द्वादशेहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि
 वा । एकादशेपि वा मासि मङ्गल्ये स्यादुपस्थिते' । षष्ठे मासी-
 त्यन्वयः । गोभिलः । 'द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादनुतिष्ठतम् ।
 सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषूत्तरभाविषु' । साग्निकस्य कर्तुरेकाद-
 शाहद्वादशाहरूपकालनियम उक्तः । साग्नेः प्रेतस्य त्रिपक्षनियमः ।
 यदा प्रमादात्तत्र न कृतं तदा सपिण्डीकरणमुत्तरभाविषु त्रिप-
 क्षादिषु कार्यमित्यर्थः । येन सह यं सपिण्डयेत्तमाह विष्णुः । 'संव-
 त्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय च ब्राह्मणान्दे-
 वपूर्वं भोजयेदिति । विशेषमाह ब्रह्मपुराणे । 'मृते पितरियस्याथ वि-
 द्यते च पितामहः । तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्व-
 काः । तेभ्यस्तु पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत्' । त्रयाणां
 मध्ये एकेनापि सपिण्डने प्रेतस्य पितृत्वमाह सुमन्तुः । 'त्रयाणाम-
 पि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने । पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्म्मो
 व्यवस्थितः' । स्कान्दे । 'अक्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्य-
 ते । यदि माता यदि पिता भर्त्ता नैष विधिः स्मृतः' । एतन्निषेध-
 कवाक्यं मातृपिताभर्तृव्यतिरिक्तविषयमित्यर्थः । कात्यायनः । 'असं-
 स्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरन्तत्र संस्कुर्यादितिका-
 त्यायनोऽब्रवीत्' । असंस्कृतौ दाहादिसंस्काररहितौ, पूर्वौ पितामह-
 प्रपितामहौ । असंस्कृताभ्यामपि ताभ्यां सपिण्डनमाह स एव । 'पा-
 पिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति-
 निश्चयः' । पापिष्ठन्दाहादिसंस्कारहीनन्नतु पतितन्तेन समं सपिण्डनप्र-
 तिषेधात् । यदाह गौतमः । 'पापकर्मणा न संसृजेरन् स्त्रिया च व्य-
 भिचारिण्येति । असति पुत्रान्तरे पौत्रेणैव संस्कार्यं पितामहमाह का-

त्यायनः । 'पितामहः पितुः पश्चान् निधनं यदि गच्छति । पौत्रे-
 णैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम् । नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्र-
 वांश्चेत्पितामहः । पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यान्मासानुभासिकम्' ।
 पितुः सन्निहितत्वात्पूर्वं सपिण्डनं कृत्वा पितामहप्रपितामहौ सं-
 स्कुर्यादित्यर्थः । मातुः सपिण्डने विशेषमाह शङ्खः । 'मातुः स-
 मातुः सपिण्ड-
 ने विशेषः पिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः । पितामहादिभिः सार्द्धं स-
 पिण्डीकरणं स्मृतम्' । पितामहां जीवत्यां प्रपितामहादिभिः
 कुर्यात् । ब्रह्मपुराणे । 'मातर्यग्रे प्रमीतायां विद्यते च पितामही ।
 प्रपितामहीपूर्वस्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः' । अपुत्राया विशेषमाह
 पैठीनसिः 'अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनम् । श्वश्चा-
 दिभिस्सहैवास्यास्तपिण्डीकरणं भवेत्' । अन्वारोहणेनैकादिनम-
 रणे स्त्रियाः पृथक्सपिण्डीकरणं न कार्यं, भर्तुश्च कृते स्त्रिया
 अपि कृतं भवेदिति । दिनान्तरमृते पुत्रः स्वपितापितामहपिण्डम-
 ध्ये कुशानन्तर्द्धायैकेन मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । सर्वत्र प-
 त्न्याः सापिण्ड्यमेकेन श्वशुरेण निषिद्धमिति । यमः । 'पत्या चै-
 केन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृताह्नि तेनैक्यं गता
 मन्त्राहुतिव्रतैः' । शातातपः । 'मृता यानुगता नाथं सा तेन सह
 पिण्डताम् । अर्हति स्वर्गवासेपि यावदाभूतसंश्लवम्' । तथा । 'तन्मा-
 त्रा तत्पितामहा तच्छ्रुत्वा वा सपिण्डता । आसुरादिविवाहेषु
 विन्नानां योषितां स्मृता' । तन्मात्रा तत्पितामहेत्यत्र तस्या मातु-
 र्मात्रा पितामहा चेत्यर्थः । तच्छ्रुत्वा तस्या मातृपितामहाः
 श्वश्चा मातुः प्रपितामहेत्यर्थः । मातामहेन वा कुर्यात् । तदाह
 सुमन्तुः । 'पिता पितामहे योज्यः संपूर्णे वत्सरे सुतैः । मा-
 ता मातामहे तद्गदित्याह भगवाञ् शिवः' । सुतैरासुरादिविवाहोदा-
 मुत्रैः । आसुरादिविवाहेष्विति वचनात् । मार्कण्डेयः ।

‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूदा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया । आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्’ । पुत्रिकापुत्रे विशेषमाह कात्यायनः । ‘मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् । यथोक्तेनैव कालेन पुत्रिकाया नचेत्सुतः’ । पुत्रिकासुतश्चेन्मातामहादिभिः सहेत्यर्थः । बौधायनः । ‘आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः । द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम्’ । एवं यैः सह माता सपिण्डिता वृद्ध्यष्टकादिषु तैरेव पार्वणं कुर्वीतेतिध्येयम् । इदं सपिण्डनं चिरादपि पुत्र एव कुर्यात् । तदुक्तं वायवीये । ‘श्राद्धानि षोडशादत्वा कुर्यान्नितु सपिण्डताम् । प्रोषितावसिते पुत्रः कालादिह चिरादपि’ । प्रोषितावसिते प्रवासावसाने । संन्यासिनां तु षोडशश्राद्धानि न सन्ति । तदाहोशनाः । ‘एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे तेषां पार्वणं तु त्रिधीयते । सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैवजायते’ । त्रिदण्डेत्येकदण्डस्याप्युपलक्षणं । चतुर्विंशतिमते ‘चतुर्थमाश्रमङ्गत्वा ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः’ । शातातपः । ‘एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसंस्क्रिया । न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे’ । ब्रह्मचार्यादिविषये विशेष उक्तः स्मृत्यर्थसारे । ‘ब्राह्मणादिहतानां पतितानां प्रायश्चित्ताकरणं मृतानां च सपिण्डीकरणं नास्ति, तेषां सदैकोद्दिष्टमेवेति । अत्रानग्निकानां द्वादशाहादयः सप्तकाला उक्ताः । द्वादशाह इति सूतकान्तोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियवैश्ययोरापि सूतकान्त एव सपिण्डनं प्राप्तम्, तदाह कात्यायनः । ‘सर्वेषामेव वर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनम्’ । सर्वेषामेववर्णानामिति सर्वपदं ब्राह्मणादिवर्णत्रयपरतया संकोच्यम् । ‘मंत्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशाहे सपिण्डनमि

ति विष्णुवचनादिति सूर्यसेनीयादयः । वर्षं तु सर्वेषामिति श्रवणात् 'शूद्राणां द्वादशाह' इत्यत्र द्वादशाहमेव सूतकान्तोपलक्षकमस्तु । न च विनिगमनाविरहः । सपिण्डनस्य द्वादशाहादयः सप्त काला इत्यत्र द्वादशाहपदस्य वर्णत्रयाशौचान्तपरत्वे कल्पनीये लाघवाद्गर्णमात्राशौचान्तपरत्वं कल्प्यम् । नच मानाभावः । सर्वेषामेव वर्णानामित्यस्यैव मानत्वात् । नच-शूद्राणामिति विशेषाभिधानात् द्वादशाहपदं यथाश्रुतमेवास्त्विति वाच्यम् । शूद्राणामिति बहुवचनेन शूद्रपदस्य वर्णमात्रपरत्वोन्नयनात् । द्वादशाहपदस्य स्वस्वाशौचान्तपरत्वकल्पनात् । जातिपरत्वे बहुवचनवैयर्थ्यात् । अन्यथा ब्राह्मणादीनां त्रयाणां प्रशस्तवर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनम्, शूद्रस्याशौचमध्य इति कथमुचितं । नच वचनबलादुचितम् । वचनस्यान्यतात्पर्यकत्वादिति । यद्वा द्वादशाहे अशौचान्ते सर्वेषां सपिण्डनं तदेव शूद्राणां मन्त्रवर्जमित्यर्थ इति युक्तमुत्पश्यामः । गालवः । 'सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत्कृतम् । रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत्' । रौद्रमाद्रा, मैत्रमनुराधा । अकृतसपिण्डनस्यैकोद्दिष्टं कृतसपिण्डनस्य पार्वणरूपमाब्दिकं कार्यन्तत्रापि विशेषो गौतमेनोक्तः । 'अदैवं पार्वणश्राद्धं सोदकुम्भमधर्मकम् । कुर्यात्प्रत्याब्दिकाच्छ्राद्धात्सङ्कल्पविधिनान्वहम्' । अधर्मकं दातृभोक्तोः पुनर्भोजनादिधर्मरहितम् । काष्ठाजिनिः किञ्चिद्विशेषमाह । 'मौज्जीबन्धाद्विवाहाच्च वर्षार्द्धं वर्षमेव च । पिण्डान् सपिण्डा नो दद्युस्तपिण्डीकरणाहते' । सपिण्डीकरणशब्दोऽत्र षोडशश्राद्धोपलक्षकः । स्मृतिसंग्रहे । 'विवाहोपनयादूर्द्ध्वं वर्षं वर्षार्द्धमेव च । न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्तिलतर्पणम् । महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृतेऽहनि । कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः' । इति सपिण्डीकरणम् ॥

अथ सङ्कल्पश्राद्धम् । साङ्गपार्वणादिश्राद्धाकरणे आतुरत्वे-
नाशक्तस्त्यक्ताग्निश्च सङ्कल्पश्राद्धं कुर्यात् । स्मृतिसंग्रहे । ‘अङ्गा-
नि पितृयज्ञस्य यश्च कर्तुं न शक्नुयात् । सङ्कल्पश्राद्धमेवासौ कुर्या-
दर्घादिवर्जितम्’ । आदिशब्दादावाहनाद्युपग्रहः । तदाहापस्त-
म्बः । ‘सङ्कल्पश्राद्धे आवाहनाग्नौ करणपिण्डस्वधावाचनानि वर्ज-
येदिति । व्यासः । ‘त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।
अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात्सङ्कल्प्य भोजयेत्’ । त्यक्ताग्नेर्ना-
स्तिकादिना उत्सृष्टाग्नेः ॥

अथ प्रसङ्गतः श्राद्धे ग्राह्याणि निषिद्धानि च द्रव्याण्युच्यन्ते ।
तत्र विष्णुः । ‘शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मुद्गैर्गोधूमैश्च
मासं प्रीयन्त’ इति । अत्र मुद्गा हरिताः । तदुक्तं वायवीये ।
‘श्यामाका हस्तिनामानो वर्द्धितायज्ञानिस्सृताः । प्रसारिकाः प्रियङ्गुश्च
मुद्गाश्च हरितास्तथा । एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां गु-
णैर्द्विज । कृष्णा माषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः । महा-
यवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः । कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च
ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि’ । प्रसारिका नीवारः । यवशालयो हैम-
न्तिकधान्यानि । सितानि शालिभेदा इति केचित् । महायवाः वेणु-
फलानि । व्रीहयश्च यवाश्च व्रीहियवाः । मधूलिका यवनालविशेषः ।
मकै इति लोके प्रसिद्धः । कृष्णा श्वेता लोहिता इति मधूलिका-
विशेषणानीति कल्पतरुः । मधूलिका षष्टिकेति स्मृतिमञ्जरी, तत्र
तस्यास्त्रिविधत्वाभावात् । तथा ‘बिल्वामलकमृद्रीकपनसाम्रात-
दाडिमम् । भव्यपारेवताक्षोटखर्ज्जूराणां फलानि च’ । भव्यपारेवतं
कृतमालभेदः । ‘कशेरुः कोविदारश्च तालकन्दस्तथाविसम् । त-
मालं शतकन्दं च तथा वै शीतकन्दकम्’ । कोविदारः काञ्चनाल-
सदृशः कन्दविशेषः । तालकन्दस्तालमूली । शतकन्दं शतावरी ।

शीतकन्दं शालूकम् । तथा च । 'कालेयं कालकाशं च श्रुतिपर्णं
सुवर्चला । मांसं शाकन्दधि क्षीरं शस्तं वेत्रांकुरस्तथा' । का-
लेयादिकाः शाकभेदाः । 'कदकसङ्कोचनी द्राक्षा लकुचं मोचमेव
च । अलाबुं ग्रीवकं चारुकर्कन्धूर्मधुसाहयम्' । मोचं कदलीफलम् ।
चार्वातिकर्कधूविशेषणम् । तथा 'वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरुषकं ।
पिप्पली मरिचश्चैव पटोलं बृहतीफलं । एवमादीनि चान्यानि स्वा-
दूनि मधुराणि च । नागराम्रातकं देयं दीर्घमूलकमेव च' ।

अथ वज्ज्यानि । तत्र शङ्खः । 'भूस्तृणं शिरसं शिग्रु पालक्यं
मधुकं तथा । कूष्माण्डालाबुकोर्वारुकोविदारांश्च वर्जयेत्' । ब्र-
ह्माण्डपुराणे । 'द्विस्त्रिंशत् परिदग्धं च तथैवास्नातृलोडितम् । श-
र्कराकीटपाषाणैः केशैर्यद्वाप्युपद्रुतम् । पिनाकमथितं चैव तथा-
तिलव्रणं च यत् । सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ।
राजमाषास्तथा चैव वज्ज्याः सद्भिः प्रयत्रतः' । द्विस्त्रिंशत् जी-
रकादिप्रेक्षेपेण पुनः पक्वं शाकादि । येषु सिद्धेषु प्रत्यक्षलवण-
क्षेपः कृतस्ते तादृशाः । तथा । 'आविकं मार्गमौष्टं च सर्वमैक-
शफं तथा । माहिषं चामरं चैव पयो वज्ज्यं विजानता । पिप्प-
ली मरिचं चैव तथावै पिण्डमूलकम् । कृतं च विरसं सर्वं वंशाग्रं
च विवर्जयेत् । आदित्यपुराणे । 'मधूकं रामठं चैव कर्पूरं
मरिचं गुडम् । श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवन्त्रपुसं तथा' । हिं-
गुनिषेधस्तु शाकद्रव्यविषयकः । हिंगुद्रव्येषु शाकोष्विति वज्ज्य-
प्रकरणे व्यासोक्तेः । पिप्पलीमरीचयोः संस्कारद्रव्यत्वाच्चा-
कादिनिःक्षिप्तयोर्न निषेधः प्रत्यक्षयोस्तु निषेध इत्यविरोधः ॥

श्रीविश्वम्भरत्रिहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।

श्राद्धविनिर्णयनामा समाप्तिमगात्सप्तमोद्धारः ॥ ७ ॥

अथ शुद्धिसमुद्धारोऽष्टमः प्रस्तूयतेऽधुना ।

आशौचनि-
र्णयः

तत्र शुद्धेरशौचाभावरूपत्वेनाशौचस्य विहितकर्मप्रति-
बन्धकार्थमरूपतया तत्प्रतियोगित्वेनाशौचं निरूप्यते ।
सूतकं मृतकं चेत्यशौचं द्विविधम् । प्रसवनिमित्तं सूतकं
मिरणनिमित्तं मृतकम् । जननाशौचमपि स्नावपातप्रसवरूपनि-
मित्तत्रयभेदात्त्रिविधम् । मासचतुष्टयाभ्यन्तरे गर्भच्युतिः स्ना-
वं । पञ्चमषष्ठयोः पातः । सप्तमादिषु प्रसवः । तदुक्तं
स्मृतिसङ्ग्रहे । 'आचतुर्थाद्भवेत्स्नावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादशाहं सूतकं भवेत्' । तत्र मरीचिः ।
'स्नावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातु-
र्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम्' । मातुरिति विशेषोक्तेः
स्नावे पितुर्नाशौचं । यथामासं यावन्तो गर्भमासा व्यतीतास्तावन्ति
दिनानि । स्नावे स्नानमात्रं पितुः । स्नानमात्रमेव पुरुषस्येति दृढव-
सिष्ठवचनात् । गौतमः । संस्नावे गर्भस्य त्र्यहमिति । याज्ञवल्क्यः ।
'गर्भस्नावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्' । अत्र स्नावः पा-
तः । यमः 'अजातदन्ते तनये मृते गर्भच्युते तथा । सपिण्डाना-
न्तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकम्' । एतच्चागुणपित्रादिपरम् । 'सद्यः
शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति' इत्यपि पुराणवाक्यं मासचतुष्ट-
याभ्यन्तरे द्रवरूपगर्भपाते वेदितव्यम् । अत्र पारिजातकृतः—गर्भ-
स्नावाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् 'गर्भस्नावे यथामासमचिरे तृत्तमे
त्रयः । राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु । अष्टाहेन तु
शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता' । उत्तमे विप्रे, अचिरे मासत्रयाभ्य-
न्तरे । राजन्ये तु चतुरात्रमित्याद्यविवक्षितार्थम्, 'पाते मातुर्यथा

मासम्' इति तेनैवाभिधानात्, अन्यथा स्ववचनविरोधापत्तिरिति ।
नच वाच्यं पाताशौचं सर्ववर्णसाधारणं स्नावाशौचे विशेष-
ेषोऽस्त्विति । शूद्रस्य पाताशौचात्स्नावाशौचाधिक्यापत्तेः ।
तथाहि 'गर्भपाते पञ्चमे मासि मासतुल्यनिशागणनया शूद्रस्यापि
पञ्चाहमाशौचं प्राप्तं स्नावेत्वष्टाहेन शुद्धिरुक्तेति शूद्रस्य स्नावाशौ-
चाधिक्यमापतितम् । अतो राजन्ये चतुरात्रमित्यादेरविवक्षित-
र्थतैवोचिता । यद्वा गुणवदगुणवद्विषयत्वेन वा न्यूनाधिककालव्य-
वस्था कल्पनीयेत्याहुस्तच्चुच्छम् निर्णयामृतकृतो मन्यन्ते । तथाहि
अचिरेतुत्तमे त्रय इति ब्राह्मणविषये मासत्रयाभ्यन्तरे गर्भस्त्रावे दि-
नत्रयमशौचमुक्तं तत्प्रसङ्गात् 'आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशना-
म्बुभिः । तस्य त्रिरात्रमाशौचमित्यादिविषये यत्र ब्राह्मणस्य
त्रिरात्राशौचं तत्र क्षत्रियादेश्चतुरात्रादिकमिति वाक्यशेषेण प-
रिभाषाकृता । इयं परिभाषा गर्भस्त्रावेपि मा प्रसाङ्गशीदिति 'स्नावेमा-
तुत्त्रिरात्रं स्यात्' इति मरीचरेव वाक्यान्तरप्रारम्भः । अन्यथा पुन-
रुक्तत्वेन व्यर्थत्वात् वाक्यान्तरमनारम्भणीयमेव स्यादिति । ऋष्य-
शृङ्गः 'यत्र त्रिरात्रं विप्रानामाशौचं संप्रदृश्यते । तत्र शूद्रोद्वादशाहं ष-
ण्णव क्षत्रवैश्ययोः' । इदमनापद्विषयमगुणविषयं वा, मरीचिना यच्चतुः
पञ्चाष्टाहमुक्तं तद्गुणवद्विषयमापद्विषयं वा वेदितव्यमिति । सप्तम-
मासादौ दशाहादिकं यथावर्णं संपूर्णमाशौचमिति परिच्छेदः । विशेष-
षमाह सम्बर्त्तः । 'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलस्य विधीयते । माता-
शुद्धयेदशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः' । अङ्गिराः । 'सूतके सूतिकाव-
र्जमङ्गस्पर्शं न द्रुष्यति । पैठीनसिः । 'सूतिकां पुत्रजननीं विंशतिरात्रेण
स्नातां सर्वकर्मणि कारयेत् मासेन स्त्रीजननीमिति' । जननाशौचे प्र-
थमषष्ठदशमदिवसेषु दानप्रतिग्रहाधिकारोस्ति । तदाह व्यासः । 'सूति-
कावासनिलया जन्मदा नामदेवता । तासां यागनिमित्तातु शुद्धिर्जन्म-

नि कीर्त्तिता । प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वी
त सूतकं पुत्रजन्मनि । वृद्धयाज्ञवल्क्यः । 'तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृताञ्जनु न
भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु तन् मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' । मार्कण्डेयः
'रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र प्रयत्नतः । रात्रौ जागरणं कार्यं ज-
न्मदानां तथा बलिः । पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः । रात्रौ
जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतकम् ।

मरणाशौच-
निर्णयः

अथ मृते शावाशौचम् । वृहन्मनुः । 'दशाहाभ्यन्तरेवाले
प्रमीते तस्य बान्धवैः । शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौ-

चं विधीयते' । अत्र मृतजाते जातस्य नाभिच्छेदादूर्ध्वं म-
रणे च सपिण्डानां मरणाशौचं सद्योव्यपैति, जन्माशौचं संपूर्णमि-
त्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे नाभिच्छेदादूर्ध्वं शिशुमरणे निष्पाणनिष्क्रम-
णेच जनननिमित्ताशौचं कृत्स्नं यथावर्णं सर्वेषां सपिण्डानामस्त्येव
मरणनिमित्ते सद्यः शुद्धिरिति । 'गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सू-
तकं भवेत्' । अत्र सर्वत्र दशाहपदन्तत्तद्वर्णाशौचोपलक्षकम् । तदुक्तं
स्मृतिसंग्रहे । अन्तर्दशाहोपरतस्य सूतकाहोभिरेवाशौचमिति । जात-
मृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमाशौचमिति । जातमृते नाभि-
च्छेदादूर्ध्वं मृते । तदाह जैमिनिः । 'यावन्नछिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सू-
तकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते' । वृहस्पतिः 'जात-
मृते मृतजाते कुलस्य सद्यः शौचमिति, इदं मरणनिमित्ताशौचवि-
षयम् । वृहन्मनुः 'जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु । सूतकं
सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्' । यदि मृतो नाभिच्छेदा-
त्पूर्वं यदि मृत इत्यर्थः । सूतकं जनननिमित्तकमाशौचम् । स्मृत्यन्तरेपि
'जीवन् जातो यदि म्रियात् सद्य एव विशुद्ध्यति' । एतच्छावाशौचा-
भिप्रायम् । शङ्खः । प्राङ्गामकरणात्सद्यः शुद्धिरिति । एतत्पितृमातृव्य-
तिरिक्तविषयम् । तयोस्तु त्रिरात्रम् । तदाह कश्यपः । 'बालानामजा-

तदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति । तथा 'बैजिकादभिसंबन्धादनुरु-
न्ध्यादद्यं श्यहम्' । मातापित्रोरुपनयनपदर्थ्यन्तं त्रिरात्रमेवेति । 'अजा-
तदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामेकरा-
त्रमशौचकम्' । सपिण्डानां तु नामकरणानन्तरमग्निदानादिसं-
स्कारे कृते एकरात्रम्, अकृते सद्यः शुद्धिरिति भावः । तदाह या-
ज्ञवल्क्यः । 'आदन्तजननात्सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमात्र-
तादेशाद्दशरात्रमतः परम्' । अत्र दन्तजननादयस्तत्तत्कालोपलक्षका
इति । 'नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा
कुर्यान्नाग्निं वापि कृते सति' । अत्रोदकक्रियेत्यग्निदानस्याप्युपल-
क्षकम् । उदकक्रियाया अग्निदानपूर्वकत्वात् । अत्र संस्काराः पञ्चा-
पि तूष्णीमेव । तदाह लौगाक्षिः । 'तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कार-
मेव च' । संस्काराकरणपक्षे निखननमेव । तदुक्तम् । 'ऊनद्विवार्षिकं
प्रेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि । यमगाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्' । प्र-
थमवर्षे अकृतचूडस्याप्यग्निसंस्कारे कृते अहोरात्रम् । तदाह विष्णुः
'दन्तजातेऽप्यकृतचूडेत्वहोरात्रेण शुद्धिरिति । वसिष्ठः । 'ऊनद्विवार्षिके
प्रेते गर्भपतनेवा सपिण्डानां त्रिरात्रमेवेति । प्रथमवर्षे कृतचूडस्य
त्रिरात्रमेवेत्यर्थः, चूडानन्तरमग्निसंस्कारस्यावश्यकत्वात् । वर्षत्र-
यादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि त्रिरात्रमाशौचम् । 'नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बा-
न्धवैरुदकक्रिया' इति मनुस्मरणात् । मनुना न्यूनत्रिवर्षसंस्कारनिषेधे-
न त्रिवर्षादूर्ध्वं तदभ्यनुज्ञानादिति । कन्याया विशेषमाहापस्तम्बः ।
'अकृतचूडायाङ्कन्यायां सद्यः शुद्धिरिति । कृतचूडानामपि वाग्दाना-
नात्पूर्वमेकाहेन शुद्धिरिति । तदाह याज्ञवल्क्यः । 'अहस्त्वदत्तकन्यासु
बालेषु च विशोधनम्' । अदत्ता वाग्दानरहिता । कन्यानामाशौचे
त्रैपुरुषमेवसापिण्ड्यम् । तदाह वसिष्ठः । 'अदत्तानां तु स्त्रीणान्त्रि-
पुरुषीविज्ञायते' इति । मरीचिः । 'वारिपूर्वं प्रदत्ता तु दानैव प्रतिपा-

दिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् । उभयोः पितृमातृकुलयोः । विवाहानन्तरं विशेषमाह विष्णुः । 'संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैक-
रात्रान्विरात्रं च' इति । एकरात्रं प्रसवे त्रिरात्रं मरणे चेत्यर्थः । अ-
ङ्गिरसः 'अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रात् तु भवे-
च्छुद्धिः कन्यास्वहोविधीयते' । इदं वयोऽवस्थाशौचं सर्ववर्णसा-
धारणम् । कन्यासु अहः शुद्धिः चूडातो वाग्दानपर्यन्तमेकाहाशौच-
मित्यर्थः । 'आजन्मनस्तु चूडान्तं यदि कन्या विपद्यते । सद्यःशौचं
भवेत्तत्र सर्ववर्णेष्वयं विधिः । ततोवाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव
तु' इति वचनात् । इति वयोऽवस्थाशौचम् ॥

अथ कृतसंस्काराणां पूर्णाशौचमुच्यते । हारीतः । 'आ-
संस्कारान-
न्तरम् मौञ्जीबन्धनाद्विप्रः क्षत्रियस्त्वाधनुर्ग्रहात् । आप्रतो-
द्ग्रहाद्वैश्यः शूद्रस्त्वावस्त्रयुग्ग्रहात्' । अत्रमौञ्जीबन्धनादिपर्यन्तं वि-
प्रादिरसंस्कृतो भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं संस्कृतः । संस्कारानन्तरं
सर्वेषां पूर्णाशौचमिति भावः । निर्हरणमाहमनुः । 'दक्षिणेन मृतं
शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोग्यं द्विजन्मनः' ।
याज्ञवल्क्यः । 'आचार्य्यपित्रुपाध्यायान् निर्हृत्यापि व्रती व्रती । स
कटान्नं नचादनीयान्नच तैः सह संवसेत्' । सब्रह्मचारी, सकटान्नमशौ-
चान्नम् । व्रती व्रत्येव ब्रह्मचर्यव्रतान्न भ्रस्यत इत्यर्थः । मातापि-
तृव्यतिरिक्तविषये स एवाह 'न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता
नच' । उदकमिति पिण्डदानाद्युपलक्षणम् । मनुः । 'आदिष्टी नोदकं
कुर्यादाव्रतस्यसमापनात् । समाप्ते उदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' ।
आदिष्टी ब्रह्मचारी । वृद्धमनुः । 'ल्कीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या
विधर्मिणः । गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चापि योषितः' । अज्ञातिसंस्कारे शौ-
नकेन विशेषउक्तः । 'अज्ञातिदाहे प्रथमे तृतीये षट्षट्प्रदद्यादुदकादे-

पिण्डान् ॥ अष्टौ द्वितीयेऽहनि पञ्च पञ्च श्राद्धं चतुर्थे दिवसे च कुर्यात्” इति ॥ याज्ञवल्क्यः— “ पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः । सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः” ॥ आसामशौचोदकपिण्डादि न विधेयमित्यर्थः ॥ यद्वा पाखण्डिनो वेदबाह्या, अनाश्रिता अनाश्रमिणः, स्तेनाः स्वर्णहारिणः ॥ अत्र स्तेनपदं पतितमात्रोपलक्षकमिति ॥ अङ्गिराः— “ चाण्डालादुदकात्सर्पादिब्राह्मणाद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च यदेतेभ्यः प्रदीयते । नोपनिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति” ॥ मनुः— “ वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् । आत्मनस्त्यागिनां चैव निवापो न विधीयते ” ॥ निवापः श्राद्धतर्पणम् । गौतमः— “ प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छतामिति ” ॥ इच्छतां कामत आत्मत्यागिनामित्यर्थः ॥ मिताक्षरा “ आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां नच क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं मतम् ” ॥ षट्त्रिंशन्मते “ गोब्राह्मणहत्तानां च पतितानां तथैवच । ऊर्ध्वं संवत्सरात्कार्यं सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ” ॥ वृद्धयाज्ञवल्क्यः— ‘नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । तेन तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीन्मनुः’ ॥ साग्नेर्दुर्मरणे विशेषमाहाङ्गिराः— “ वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथामृते ” ॥ पराशरः— “ चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रेर्हतो यदि । आहिताग्निस्तु यो विप्रो विशेषादात्मघातकः । दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।

१ प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । उद्वन्धनं गलपाशादि, गिरिशिखराद्युच्चप्रदेशादवपातः प्रपतनं । अत्र चेच्छतामिति विशेषणोपादानात्प्रमादकृते दोषो नास्तीत्यवगन्तव्यम् ॥

दग्ध्वास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः । स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण
 पृथगेनम्पुनर्दहेत् ॥ आम्नाये— “ कृत्वाग्निमुदकं स्नानं
 स्पर्शनं वहनं कटम् । रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्य-
 ति ” । अकृतप्रायश्चित्तानां स्नेहेनौर्द्ध्वदेहिकं कृत्वा प्रायश्चित्ती-
 भवतीत्यर्थः ॥ संवर्त्तः— “ एषामन्यतमं प्रेतं यो दहेत वहेत वा ।
 कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ यदि कश्चित्प्रमादेन
 त्रियेताग्न्युदकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदक-
 क्रिया ” ॥ ‘वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रसाख्यातभिषक्क्रियः । आ-
 त्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं
 द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्’ ।
 सर्पहते तु विशेषः स्मृत्यर्थसारे प्रोक्तः—तस्य नागव्रतं कार्यम् ।
 नागपञ्चम्यामुपवासः कर्तव्यः । यद्वा चतुर्थ्यामेकभक्तं पञ्च-
 म्यां नक्तं कुर्यात् । दारुमयं मृण्मयं वा नागं पञ्चफणं कृत्वा गन्धैः
 करवीरैः सितपत्रैर्जातीकुसुमैरनन्तं वासुकिं शेषपद्मं कर्कोटकं अश्व-
 तरं धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालिकं कपिलं च पञ्चम्यां संपूज्य पश्चाद्वा-
 ह्यगान् धृतपायसमोदकैर्भोजयेत् । संवत्सरान्ते चैव हि महाब्राह्मण-
 भोजनम् । सौवर्णनागदानं च कुर्यादिति । भविष्यपुराणे “ सु-
 वर्णतारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दत्वा वि-
 धिवत्पितुरानन्त्यमाप्नुयात् । नारायणबलिश्च स्मृत्यर्थसार एवं
 प्रोक्तः । कस्यां चिच्छुक्लैकादश्यां विष्णुं वैवश्वतं च यथावद-
 भ्यर्च्य तत्समीपे मधुघृताप्लुतान् दाधिपिण्डान् विष्णुरूपेण प्रेतम-
 नुस्मरन् प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणामु-
 खो दत्वा गन्धाद्यैरभ्यर्च्य पिण्डप्रवहणान्तं कृत्वा नद्यादौ प्रक्षिपेत्
 न पत्न्यादिभ्यो दद्यात् । ततस्तस्यामेव राज्यामयुग्मान्ब्राह्मणाना-
 मन्त्र्योपोषितः श्वोभूते मध्यान्हे विष्णुमभ्यर्च्यैकादिष्टविधिना

ब्राह्मणपादप्रक्षालनादितृप्तिप्रशान्तं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञवदुल्लेख-
नाद्यवनेजनान्तं कृत्वा विष्णवे ब्राह्मणसमाय ? यमाय सपरिव्रा-
राय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य विष्णो-
र्नामसङ्कीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात् । ततोविप्रानाचान्तान् दक्षिणा-
भिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं ब्राह्मणं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन् गोभू-
हिरण्यादिभिरतिशयेन सन्तोष्य पवित्रपाणिभिर्विप्रैः प्रेताय तिलस-
हितमुदकं दापयित्वा स्वजनैः सह भुञ्जीतेति ॥

अन्वारोहणे विशेषमाह स्मृत्यर्थसारः । सहदहने तु पिण्ड-
श्रद्धादौ पाकैक्यं कालैक्यं च भवतीति । विकल्पमाह

स्त्रियाःपतिनास
हगमनम् ।

विष्णुः । ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति । हारीतः “ मा-
तृकं पैत्रिकं चैव यत्र कन्याप्रदीयते । कुलत्रयं सा पुनाति
भर्तारं यानुगच्छति ’ । शङ्खाङ्गिरसौ ‘तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी
च यानि लोमानि मानवे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गं भर्तारं यानुगच्छ-
ति । व्यालग्राही यथा व्यालं विलादुद्धरते बलात् । तद्वद्भर्ता-
रमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते । तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाप्सरोग-
णैः । कीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दशेति । हारीतः “मृते
भर्तारि या नारी समारोहेद्धुताशनम् । सारुन्धतीसमाचारा स्व-
र्गलोके महीयते । यावच्चाग्रो मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् ।
तावन्न मुच्यते साहि स्त्री शरीरात् कथञ्चन’ । तथा ‘ब्रह्मघ्नो वा
कृतघ्नो वा गुरुघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनासविधवा नारी तमादाय-
मृता तु या’ । उशनाः “पृथक्चिन्तिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।
अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परःस्मृतः” । ब्राह्मण्याः पृथक्-
चिन्सारोहणनिषेधो न त्वन्वारोहणनिषेध इतिविभाव्यम् । यत्तु
‘मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । न स्त्री ब्राह्मणजाती-
या मृतं पतिमनुव्रजेत् । सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं

नयेत् ” इति वचनं तदपि पृथक् चित्यारोहणपरम् । यदपि—देशा-
न्तरमृते पत्नौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा
प्रविशेज्जातवेदसम्, इत्यादिवचनं पृथक्चित्यारोहणविधायकं तद-
पि क्षत्रियादिविषयमवसेयम् । अन्वारोहणं तु सर्वासां स्त्री-
णामगर्भिणीनामबालापत्यानामाचाण्डालं साधारणो धर्मः । ‘कु-
र्यादनुमृतिं साध्वी सर्ववर्णस्य सुन्दरि । स्तनन्धया शिशुर्भद्रे नानु-
यायाच्च गर्भिणी, इति गौरीं प्रति शङ्करवचनात् । “ चितिभ्रष्टा
च या नारी मोहाद्विचलिता तु या । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमन्यथा
निन्दिता भवेदिति ॥

अथ सपिण्डनिर्हरणे विशेषमाह मनुः “ असपिण्डं द्विजं
प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् । विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातु-
रासांश्च बान्धवान् । यद्यन्नमस्ति तेषां वै दशाहं नैव शुद्ध्यति ।
अनदन्नमन्नमद्वैव न चैतस्मिन् गृहे वसेत्’ । एतत्सजातीयविषयं । वि-
जातीये विशेषमाह गौतमः “ अवरश्चेद्वरं वर्णमुपस्पृशेत् वरो-
वाप्यवरं तच्छावोक्तं तस्याशौचम्’ इति । ब्राह्मे “ ब्राह्मणस्त्वन्य-
वर्णानां न करोति कदाचन । कामान्मोहाद्भयाल्लोभात्कृत्वा तज्जा-
तितां व्रजेत् । पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविदूशूद्रयोनयः । पुरो-
हितोऽनपत्ये च मृते मन्त्री च राजनि । मृते राज्ञः सपिण्डे तु निर-
पत्ये पुरोहितः । मन्त्री वा तदशौचन्तु तीर्त्वा पश्चात्करोति सः’ ।
अनाथप्रेतनिर्हरणे पराशरः “ अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये दहन्ति
वहन्ति च । पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याप्नुवन्ति ते । न तेषामशुभं कि-
ञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम् । जलावगाहनात् तेषां सद्यःशौचं
विधीयते” । विधवापुत्रे विशेषमाह मरीचिः “ स्वगोत्रे बान्यगोत्रे वा
योभवोद्विधवासुतः । पिण्डश्राद्धविधानं च क्षेत्रिणे प्राक् स निर्वपेत् ।
वीजिने तु ततः पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत्कचित् । वीजिने द-

धुरादौ च मृते पश्चात्पदीयते' । एतत्तु नियोगोत्पन्नाविषयम् । अनि-
योगोत्पन्ने नारदः “जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा । अ-
रिक्थभाजस्ते सर्वे वीजिनामेव ते सुताः । दद्युस्ते वीजिने पिण्डं
माताचेच्छुलकतो धृता । अशुल्कोपनतायां तु पिण्डदा वोदुरेव ते' ।
शुल्कपणः प्रथमौर्द्धदेहिकं ज्येष्ठपुत्र एव कुर्यात् । इत्याहमरीचिः
'सर्वैरनुमतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येन चाविभक्तेन सर्वैरेव
कृतम्भवेत्' । विभक्तद्रव्येष्वपि ज्येष्ठेनैव कार्यमित्याह मिताक्षरा
“नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि
संविभक्तधनेष्वपि' । एकेन मुख्येन ज्येष्ठेनेति यावत् । स्मृत्यर्थसा-
रेपि “अनेकपुत्रत्वे इतरानुमतो ज्येष्ठ एव दद्यात् । द्रव्येन विभ-
क्तो वा अविभक्तोवेति । संस्कारविधिस्तु शाखाभेदेन भिन्नत्वान्नो-
क्तः । स्वस्वगृह्य एव ग्राह्य इति । दाहमन्त्रस्तु “ कृत्वा सुदुष्करं
कर्म जानता वाप्यजानता । मृत्युकालवशं प्राप्तं नरं पञ्चत्वमागतम् ।
कामक्रोधसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् । दहेयं सर्वगात्रेषु दिव्यान्
लोकान् स गच्छतु ” रात्रिमृतस्य रात्रावेव दाहः कार्यो वपनन्तु
प्रातरित्युक्तं स्मृतिसंग्रहे । 'रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जि-
तम् । वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तदा वपनक्रिया' । निगमवचनम् ।
“ सन्ध्यायां च तथा रात्रौ दाहं पाथेयकर्म च । नवश्राद्धं च
नो कुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेदिति' । इदं तु दिनमृतस्यालस्यादिना
रात्रौ दाहो न कार्य इत्येवं परम् । 'द्वितीये ऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म
प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वाप्रदानतः' । द्विती-
याहादिविकल्पाः पूर्वत्रासम्भवे उत्तरत्र कर्तव्यमित्येवंपरा इति ।
सूतकान्ते तु सूतकनिवृत्त्यर्थकं वपनं कुर्यात् । तदाह-
देवलः “दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिश्चरेत् ।
तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च' । द-

वपन-
विचारः

शमेऽहनीति सूतकान्तोपलक्षणम् । केशश्मश्र्वादिखागस्य सू-
तकान्तकर्त्तव्यवस्त्रत्यागसाहचर्यात्सूतकान्त एव कर्त्तव्यत्वं प्र-
तीयते । वाससां च सूतकान्ते त्यागः स्मृत्यन्तरे प्रोक्तः
“ अन्तेच वाससां त्याग’ इति । वपनं केषामित्याकाक्षायामाहाप-
स्तम्बः “ अनुभाविनां परिवापनमिति । अनु प्रश्नाद्भवन्तीत्यनु-
भाविनः कनिष्ठाः । नच लक्षणया अनुभाविपदं पुत्रपरमेवास्तु
पुत्रस्यैव वपनेऽधिकारात् । तदुक्तम् “ गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मा-
तापित्रोर्गुरोर्मृते । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ” ।
सप्तस्त्रेव वपनमुक्तमतः कथम् ज्येष्ठमात्रे मृते कनिष्ठस्य वपनमु-
चितमितिवाच्यम् । सप्तस्त्रापि वपनं नतु सप्तस्त्रेव वपनमित्यर्थो हि
सम्भवति । नच सप्तस्त्रिष्वधिकसंख्याव्यवच्छेदपरं विरोधात् ।
सन्ति हि संन्यासे प्रायश्चित्तविशेषे प्रयागादौ च वपनविधायक-
वाक्यानि तान्यप्रमाणानि स्युः । तथाहि “ शिखासूत्ररहितस्य
प्रव्रज्या श्रुतावुक्ता । मिताक्षरायां च महापातकिनो गोवधिनो-
ऽवकीर्णिनश्च प्रायश्चित्ते वपनमुक्तम् । उदाहृतं च “ विद्वद्विप्रनृ-
पस्त्रीणां नेष्यते केशत्रापनम् । ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चाव-
कीर्णिन’ इति । प्रयागवपनविधायकं वचनम् । “ किङ्कयापिण्डदानेन
काश्यां वा मरणेन किम् । किङ्कुरुक्षेत्रदानेन प्रयागवपनं यदि ” इति ।
नच भास्करक्षेत्रे प्रयाग इत्यर्थस्तेन प्रयागवपनमपि सप्तान्तर्गत-
मेवेति वाच्यम् । भास्करक्षेत्रे सूर्यक्षेत्र इत्यर्थः । अत एव पुरु-
षोत्तमक्षेत्रस्थमार्कण्डेयहृदे सूर्यक्षेत्रतया कोणार्के च शिष्टा वपनं
कारयन्ति । अतिप्रसङ्गमिषा भास्करक्षेत्रपदं योगरूढमस्तु यथा
तव प्रजापतिक्षेत्रपदम् । किञ्च-प्रयागस्य भास्करक्षेत्रत्वे माना-
भावः । नहि प्रयागस्य भास्करक्षेत्रत्वप्रतिपादकं पुराणादिकं श्रूयते ।
श्रूयतेच प्रजापतिक्षेत्रत्वप्रतिपादकं ब्रह्मपुराणादिकं ‘एतत्प्रजापति-

क्षेत्रं सर्वकामफलप्रदम्' इति । अपिच कुरुक्षेत्रादिव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु तीर्थेषु वपनविधानान्न सप्तस्वितिनियमः । नच तत्रापि सर्वतीर्थपदं प्रयागपरम् 'एवं कुरुष्वकौन्तेय सर्वतीर्थाभिषेचनम्' इति वचनमात्रप्रमाणमिति चेद् भ्रान्तोसि । नह्यनेन वचनेन सर्वतीर्थपदस्य प्रयागमात्रवाचकत्वं प्रतिपाद्यते शक्तिग्राहकत्वाभावादस्य, नच प्रकरणात्तथा बुद्ध्यामहे । अत्रहीदं तात्पर्यं पुराणस्य, अत्र प्रयागे सर्वाणि तीर्थानि सन्तीत्युक्तं । तेषां तीर्थानां नामानि चोक्तानि । तत्र तत्र स्नानं कुरुष्वेति पृथक्पृथगुक्तं पश्चादुपसंहृतम् 'एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतीर्थाभिषेचनमिति । किञ्च । सर्वतीर्थपदस्य प्रयागे शक्तिर्योगो वा । नाद्यः मानाभावात् । नहि कोषव्याकरणं तादृगस्तीति । नद्वितीयः गङ्गादावपि सर्वतीर्थत्वसम्भवात् । सर्वतीर्थमयी गङ्गेत्यादिवचनात् । नच सर्वतीर्थमुण्डनविधायकवाक्यस्याननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यमापतितम् । नहि स्वदेशीयनद्यादौ शिवालयादौ तुलसीमूलादौ तीर्थेपि वपनं कारयन्ति शिष्टा इति वाच्यम् । यदेव प्रधानतीर्थमयोऽध्यादिकमुद्दिश्य यात्रा विहिता तत्रैव वपनौचित्यादन्यथा तीर्थमात्रश्राद्धविधायकवचनस्याप्यननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति ध्येयम् । अपिच सर्वतीर्थपदस्य प्रयागपरत्वे बहुवचनवैषम्यम् । नच ग्रहं संमार्ष्टीतिवदविवक्षितार्थम् । तत्र ग्रहत्वेन सामान्येन बहूनां सङ्ग्रहौचिसात् । अत्रह्येकस्मिन्बहुवचनवैयर्थ्यादेवग्रहदृष्टान्तवैषम्यम् । सर्वाणि तीर्थान्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या बहुव्रीहिकरणे निषादस्थपत्याधिकरणविरोधश्च । सर्वतीर्थपदस्य प्रयागमात्रपरत्वेतथिन्तरे प्रसक्त्यभावः । नचेष्टापत्तिः 'मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयंविधिः । वर्जयित्वाकुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करङ्ग्यामिति वचनेन कुरुक्षेत्रादिवर्जनानुपपत्तेः' प्रसक्त्यभावा-

१ मुण्डनञ्चोपवासश्चसर्वतीर्थेष्वयं विधिरित्यग्निमश्लोकाशयः

दिति, न चाप्रसक्तमप्यत्यन्ताप्राशस्त्याय निषिध्यते अयांज्ञियामाषा
इति श्रुत्वा माषवदिति वाच्यम् । वैषम्यात् । तत्र हि मौद्गश्चरुर्भव-
तीति श्रुत्या मुद्गानां विशेषविधानेपि प्रतिनिधित्वेन माषे प्रशक्तेः
तदुक्तम् 'यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यन्तदनुकारिचेत्यादि । प्रकृतेन त-
थेति वैषम्यम् । गङ्गामुण्डनस्य प्रयागावच्छिन्नगङ्गापरत्वकल्पनमपि
कल्पनमेव । वर्जयित्वा गयां गङ्गामिति वाक्यस्य मैथिलनिबन्धं विहा-
य निबन्धान्तरेष्वदर्शनादिति । समावर्त्तनानन्तरं गृहस्थस्य केशवप-
नं नित्यप्राप्तमेव निषिद्धतिथिनक्षत्रादिविहाय । तदाहमनुः 'क्लृप्तके-
शानखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरश्शुचिः । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभ-
वे सतीति । याज्ञवल्क्योपि 'शुक्लाम्बरधरोनीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ।
न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासानचास्थित' इति । नच क्लृप्तेतिपदेन
केशानां कर्त्तनं नीचीकरणमेव तदोचितमिति वाच्यम् । श्मश्रुणो-
प्यवपनापत्तेः । नहीदृशं वाक्यमस्ति केशान्कर्त्तयेत् श्मश्रूणि वापयेत्
इति । नच 'गङ्गायां भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं
कार्यं वृथा न विकचोभवेदिति वाचस्पतिमिश्रोदाहृतवचनेन विरोध
इति । वृथा ज्ञानं विना न विकचोभवेत् न संन्यासीभवेदित्यर्थात् ।
'वृथाजटी वृथामुण्डी वृथानग्नश्च योद्विजः । ते वै नगनादयः श्राद्धे
निषिद्धाः' । ज्ञानं विना जटाधारी वृथाजटीत्यादिस्वयमूहम् । नच
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगत इति स्थानचतुष्टये मुण्डनं
योन कारयति स एव वृथाविकच इति वाच्यम् । आधानसोमपा-
नमुण्डनेपि वृथाविकचत्वापत्तेः । एतस्य वाक्यस्योपलक्षणपरत्वे
स्नातकोक्तमुण्डनेपि न वृथामुण्डित्वापत्तिरिति प्रकृतमनुसरामः ।

अशौचे सपिण्डानां नियमानाहमनुः 'अक्षारलवणान्नाः स्यु-
र्निमज्जेयुश्च ते ज्यहम् । मांसाशनञ्च नाश्नीयुः शयीरँश्च पृ-
थक् क्षितौ । गौतमः 'अधः शय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे ।

याज्ञवल्क्यः 'क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक्' क्री-
तलब्धाशननियमोदेनत्रयमेवेति । तदाहवाशिष्ठः 'व्यहमनश्नन्त-
आसीरन् क्रीतोत्पन्नेनवा वर्त्तेरन्' व्यहमनश्नन्त इति क्रीत-
लब्धान्नाभावे बोध्यम् । रजस्वलायाः सूतिकायाश्च मृतायाः शुद्धिं
कृत्वा दाहादि कुर्यात् । शुद्धिमाहमिताक्षरा 'सूतिकायां मृतायां तु
कथं कुर्वन्ति याज्ञिका' इति प्रश्ने उत्तरम् । कुम्मे सलिलमादाय पञ्च-
चगव्यं तथैव च । पुण्यग्निभरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव
स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि । पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः
मेतां रजस्वलाम् । वस्त्रेणान्तरितां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ।
वाचा ब्राह्मणवचनेन । उशनाः 'ज्वराभिभूता या नारी रजसा-
च परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ।
चतुर्थेहनि सम्प्राप्ते स्पृशेत्साऽनातुरां स्त्रियम् । सा सचैलावगाह्यापः
स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः
पुनः । अन्ते च वाससां त्यागात्ततः शुद्धा भवेत्तु सा । दद्याच्छक्त्या
ततोदानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति' । मनुः 'शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेहि स्नानेन स्त्री
रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति । पञ्चमेहनीति
रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणम् । यदाहात्रिः 'रजस्वला यदि स्नाता
पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न गच्छति । एकोन-
विंशतेरर्वागिकाहं स्यात्ततोद्वहम् । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशु-
चिर्भवेत् । यत्तु कचित् 'चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यत' ।
इति तत्स्नानदिनप्रभृतिदिनगणनाभिप्रायम् ।

अथर्क्षपञ्चकमृतदाहविधिः गारुडे 'आदौकृत्वा धनिष्ठार्द्धमे-
तन्नक्षत्रपञ्चकम् । रेवत्यन्तं सदा दूष्यमशुभं मरणे भवेत् । दाहस्तत्र न
कर्त्तव्यः कृतेऽन्यमरणं भवेत् । न जलं दीयते तेषु अशुभं सर्वदा भवेत् ।
पञ्चकानन्तरं कार्यं कर्त्तव्यं सर्वमन्यथा । पुत्राणां गोत्रिणां तस्य

सन्तापोद्युपजायते । गृहहानिर्भवेत्तस्य ऋक्षेष्वेषु मृतस्तु यः । अथ-
वा ऋक्षमध्येपि दाहस्तु विधिपूर्वकः । क्रियते मानुषाणां तु सद्य
आहुतिकारणात् । प्रियैर्नियमतः कार्यो मन्त्रैस्तु विधिपूर्वकम् ।
शवस्य तु समीपेषु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्ततः । दर्भमय्याश्च चत्वार
ऋक्षमन्त्राभिमन्त्रिताः । ततोदाहः प्रकर्त्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह ।
सूतकान्ते तदा पुत्रैः कार्यं शान्तिकपौष्टिकम् । पञ्चकेषु मृतो योसौ
न गतिं लभते नरः । तिलानि च हिरण्यं च तदुद्देश्ये घृतं क्षिपेत् ।
विप्राणां दीयते दानं सर्वविघ्नविनाशनम् ।

अथ स्वाशौचान्तिमभागे गते अशौचिनोऽङ्गस्पर्शो भवति ।
'तदाहदेवलः । 'दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् । अङ्ग-
स्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः । स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं
तु त्रिभागतः । शूद्रविद्वत्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदनादिति ।

अथ वर्णभेदाशौचम् । ब्राह्मे 'शुद्ध्येद्विप्रोदशाहेन
द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रमासेन
शुद्ध्यति ' । ब्राह्मणविषये मनुः 'दशाहं श्रावमाशौचं
सपिण्डेषु विधीयते । जननेप्येवमेवं स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ।
महागुरौ विशेषमाहाश्वलायनः 'द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दाना-
ध्ययने न कुर्वीरन्निति । महागुरुस्वरूपं स एवाह 'पुत्रानुत्पाद्यार्थं
ग्राहयित्वा वृत्तिं यो विदधाति स महागुरुरिति । क्षत्रादिविषये
याज्ञवल्क्यः 'क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु । त्रिंशद्दिनानि
शूद्रस्य तदर्द्धन्यायवर्त्तिनः । स्वर्भर्मस्तस्य क्षत्रस्य विशः शूद्रस्यचेत्यर्थः
न्यायवर्त्तित्वं सर्वेषामर्द्धाशौचनिमित्तं नतु सन्निहितत्वाच्छूद्रस्यैवेति
भ्रमः कार्यः । निर्णयामृतकृतस्तु भ्रमाच्छूद्रमात्रपरतया व्याच-
क्षिरे । मनुः 'विप्रः शुद्ध्यसपः स्पृष्ट्वाक्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः
प्रतोदं रश्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः । कृतक्रियः शौचानन्तरं कृतस्ना

नादिः । कश्यपः 'रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके । पूर्वमेवदिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः । उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी । अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतके तु विधीयते' । अर्द्धरात्रपदं प्रथम-
भागद्वयपरम् । तदुत्तरमुत्तरदिनगणनेत्यर्थः । सूतके अशौचे । 'नक्तं कुर्यान्निभागंतु द्वौभागौ पूर्व एषतु । उत्तरोंऽशः प्रभातेन युज्यते मृत-
सूतके । तथा 'निशाभागत्रयं कुर्याद्द्वौभागौ पूर्ववासरे । शेषं पर-
दिनं ज्ञेयं स्थालीपाकमृते क्रतौ' । यावन्नोदयते रविरित्यापि नि-
शातृतीयभागाभिप्रायम् । दशप्रकारमशौचमाह दक्षः 'सद्यःशौचं
तथैकाहस्यहश्चतुरहस्तथा । षड्दशद्वादशाहश्च पक्षो मासस्त-

अशौचा-
पवादः ।

थैव च । मरणान्तं तथा चान्यदशपक्षास्तु सूतकम्' ॥ तत्र सद्यः-

शौचिनो दर्शयति । याज्ञवल्क्यः 'ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् । सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा । दाने पिवाहे यज्ञे च संग्रामे राष्ट्रविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते' । दीक्षितानां यज्ञप्रवृत्तानामेव सद्यःशुद्धिः । तदुक्तं यज्ञियं कर्म कुर्वतामिति । सत्रिपदेनान्नसत्रिणो ग्राह्याः । तदन्येषां याज्ञिकानां दीक्षितपदेन च पाप्मैः । ब्रह्मिनः कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः, संग्रामे संग्रामोद्यतकरस्य राज्ञः सन्नाहविधौ प्रास्थानिकहोमादौ, कष्टा-
यामापदि व्याध्याद्यभिभूतस्य दुरितसमनार्थे कर्मणि, संकुचितवृत्तेः क्षुत्पारिम्प्लानमातापित्राद्यवश्यपोष्यवर्गस्य भरणोपयोगिनि प्र-
तिग्रहे वा । अश्वस्तनिकस्य वा प्रतिग्रहे । न विद्यते श्वस्तनं भक्ष्यं यस्य स अश्वस्तनिक इति । यस्त्वेकाहपर्याप्तधनसञ्चयवांस्त-
स्यैकाहः, यस्यहोपभोग्यधनसञ्चयी तस्य त्र्यहः, चतुरहार्थस-
ञ्चितधनकुम्भीधान्यस्तस्य चतुरहः । कुसूलधान्यस्य दशाह इति स्मृत्यन्तरे 'नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु । प्रवृत्ते

कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने । गृहीतनियमस्यापि न स्याद-
न्यस्य कस्य चित् । सद्यःशुद्धिरिति शेषः । तथा “निमन्त्रितेषु
विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि । निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायाद्वि-
रतस्य च । अग्रे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् । मरणा-
न्तिकमशौचमाह दक्षः । “अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चादत्वा जप्त्वा
च खादति । एवं विधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत् । व्याधि-
तस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्री-
जितस्य विशेषतः । व्यशनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
श्रद्धासागविहीनस्य भक्षमान्तं सूतकं भवेत् । व्याधितस्य असाध्य-
व्याधिमतः । कदर्यलक्षणमाह स एव । “आत्मानं धर्मकृत्यं च
पुत्रदारांश्च पीडयन् । लोभाद्यः प्रचिनोत्सर्धान् स कदर्य उदाहृतः ।
क्रियाहीनस्य नित्यकर्मत्यागिनः । न पठति न शृणोति स मूर्ख
स्तस्य । स्त्रीजितस्य स्त्रीवशतया मात्रादिसागिनः । व्यशनासक्त-
चित्तस्य द्यूतभृगयाद्यासङ्गेन सत्कर्मत्यागिनः । पराधीनस्य परसे-
वया नित्यकर्मकरणे निरवकाशस्य । साग्नेर्निरग्नेश्चाशौचाव-
धिमाह । पैठीनसिः ‘अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचांदि द्विजातिषु ।
दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्ये मृते तथा’ । तथा ‘दाहादूर्द्ध्वमशौचं
स्याद्यस्य वैतानिकोविधिः । मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य ना-
ग्निना’ । अनुलोमक्षत्राद्यशौचे विप्रस्य विशेषमाह बौधायनः
‘क्षत्रविदूश्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः । तेषामशौचं
विप्रस्य दशाहान्न विशिष्यते’ । हारीतः ‘दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो
जन्महान्योः स्वयोनिषु । षड्भिक्षाभिरयैकेन क्षत्रविदूश्शूद्रयोनिषु’ ।
एतदापद्विषयम् । क्षत्रियस्य विदूश्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्रत्रिरा-
त्राभ्यां, वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्रात्रेण शुद्धिरित्यपि प्राग्वत् ।

विलोमजेषु विशेषमाहापस्तम्बः । “क्षत्रविदश्चूद्रजातीनां जाते मृतकमृतके । तेषां च पैतृकं शौचं विभक्तानां तु मातृकम्” । हीनवर्णानामुत्कृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु चाविभक्तेषु स्वतो विभक्तेषु च मातृतोऽशौचकल्पनेत्यर्थः । यदपि ‘शौचाशौचे प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्करा’ इति मैथिलनिबन्धीयं वाक्यं तदपि शूद्रजेषूत्कृष्टेष्वपि विभक्तेषु बोध्यम् । विजातीयानां सापिण्ड्यं तु त्रैपुरुषमेव । तदुक्तम् ‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः भवन्त्येते पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु’ । पृथग्जना भिन्नजातीयाः । इति सङ्कराशौचम् । मनुः ‘उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः’ । यज्ञः पिण्डदानादिरूपः सन्तिष्ठते समाप्तो भवति । तथा ‘पिण्डाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च । गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः’ । सद्य इत्यनुवर्त्तते । पिण्डोऽशस्त्रकलहः । ननु पार्थिवेच्छया कथं शौचाशौचे, इत्थं यतोमनुरेवाह । ‘सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यसौर्यमस्य च । अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः’ । स्मृत्यर्थसारेपि ‘स्त्रीविप्रार्थे गवार्थे च संग्रामे विद्युताच्च हतानां सपिण्डानां नाशौचमिति । यत्तु ‘ब्राह्मणार्थे विपन्नानां योषितां ग्रहणेपि वा । आहवेपि हतानां च एकरात्रमशौचकम्” । तद्युद्धक्षतेन कालान्तरमृतविषयम् । तदाह स्मृत्यर्थसारः ‘युद्धक्षतेन कालान्तरमरणे ग्रामेश्वरे कुलपतौ च मृतेत्वेकाहमिति । याज्ञवल्क्यः । “हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम्” । अन्वक्षं सद्यः शौचम् । आत्मघातिनां शास्त्राद्यनुमत्येति शेषः ।

अथ सपिण्डाद्याशौचम् । मनुः ‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेप्येवमेवेति । अत्र दशाहपदं तत्तद्वर्णाशौचमुपलक्ष-

यति । 'जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते' । अत्र जन्म-
नीत्युपलक्षणं मरणेऽपि बोध्यम् । एकोदकाः समानोदकाः । मनुः
'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु जन्म-
नाम्नोरवेदने' । जन्मनाम्नोरवेदने समानोदकभावो निवर्त्तते ।
तयोरवेदने गोत्रजा भवन्ति । ते च स्नानमात्रेण शुद्ध्यन्ति । तदु-
क्तम् 'दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण
सकुल्यास्तु स्नानमात्रेण गोत्रजा' इति । सकुल्याः समानोदकाः ।
असगोत्राणां दूष्यते । तत्र वृहस्पतिः 'इयं मातामहाचार्यश्रोत्रि-
येष्वथुचिर्भवेत्' । श्रोत्रियोत्र सन्निहितो गुणवान्निवक्षितः । तदुक्तम्
'श्रोत्रिये तृपसम्पन्ने त्रिरात्रमथुचिर्भवेत् । मातुले पक्षिणीं रात्रिं
शिष्यपतिवृत्तान्धेषु च' । असन्निहिते त्वेकाहमाहाश्वलायनः ।
'एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामवासिनि श्रोत्रिये च' । ए-
काचार्योपनीतः सब्रह्मचारी, उपनीय योऽध्यापयति स आचार्यः ।
मनुः 'त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च
पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः । याज्ञवल्क्यः 'गुर्वन्तेवास्यनूचा-
नमातुलश्रोत्रियेषु च' । इयमिति नुवर्त्तते । वृद्धप्रचेताः 'संस्थि-
ते पक्षिणी रात्रिर्दौहित्रे भगिनीसूते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादि-
ति धर्मोऽन्यवस्थितः । पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् नयमः । भगिन्यां च श्वशुर-
योर्मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्नशा-
म्' । श्वशुरयोः पित्रोरिति त्रिरूपैकशेषः । तथा 'मातुले श्वशुरे
मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च । अत्रौचं पक्षिणी रात्रिर्मृता मातामही य-
दि । वृद्धवाशिष्ठः 'भगिन्यां संस्कृतायां च भ्रातर्यपि च संस्कृते । मित्रे
जामातरि प्रेतदौहित्रे भगिनीसूते । श्यालके तत्सूते चैव सर्वः स्नानेन
शुद्ध्यति । एतद्ग्रामान्तरमृतागुणविषयम् । तदुक्तं स्मृत्यर्थसारं 'गुणव-

स्तु एकग्रामे एकाहं ग्रामान्तरे स्नानमिति । विष्णुः 'संस्कृतासु-
स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षके तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां त-
दैकरात्रं त्रिरात्रं चेति । एतन्मूलकमेववचनं कल्पयन्ति । 'पितु-
गृहे यदा कन्या स्रूयते म्रियतेऽथवा । तदूबन्धुवर्गस्त्वेकेन शुद्ध्यते ज-
नकस्त्रिभिरिति । स एवाह 'असपिण्डे गृहे मृते त्रिरात्रं सपिण्डा-
नामेकाहमिति । गृहपतेस्त्रिरात्रं तत्सपिण्डानामेकरात्रमिच्छार्थः ।
वृद्धविष्णुः 'ग्राममध्यगतोयावच्छवस्तिष्ठति कस्यचिद् । ग्रामस्य
तावदाशौचं निर्गते शुचितामियाद् ॥ याज्ञवल्क्यः 'अनौरसेषु-
पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासुच' । अहोरात्रमियनुवर्त्तते । एतदसंनि-
धानविषयम् । सन्निधौ तु विष्णुः । 'अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च
मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च' अत्रत्रिरात्रमि-
च्छनुवर्त्तते । परः पूर्वपतिर्यासान्ताः परपूर्वाः । प्रजापतिः 'अन्या-
श्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धास्स्युः त्रि-
रात्रेणैव तत्पिता । मरीचिः 'सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।
एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति । अथराजाशौचम् ।
मनुः 'प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः' । सज्योतिरिति-
दिनमृते दिनमेव रात्रिमृते रात्रिरेवेति । सूर्यसेनीयेप्रचेताः 'कारवः
शिलिपनोवैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृसाश्च सद्यः
शौचाः प्रकीर्त्तिताः' । राज्ञः प्रजापालननिमित्तकशान्तिकपौष्टिका-
दिकर्मणि परसेनाद्युपजातानावृष्ट्याद्युपदूवनिवृत्त्यर्थे च कर्मणि
कारुशिलिपप्रभृतीनां स्वस्वामिकर्मणि च सद्यःशुद्धिः । नित्य-
नैमित्तिकादिस्वकर्मसु च स्वाशौचमस्त्येवेत्यर्थः । अङ्गिराः 'दासी-
दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य योभवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या
मासं तु सूतकम् । दास्याः प्रसूतायाः । विष्णुः 'न राज्ञां राजक-
र्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारूणां कारुकर्मणि ।

अशौचमिति शेषः । शातातपः 'मूल्यकर्मकराः शूद्राः दासीदासा-
स्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः' । तथा 'सद्यः
स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्य हाच्छुचिः । चिकित्सको यत् कुरु-
ते तदन्येन न शक्यते । तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शो शुद्धो भवति नि-
त्यशः । तथा 'दासा दास्यश्च यत्किञ्चित् कर्म कुर्वन्ति लीलया ।
तदन्यो न क्षमः कर्तुमस्तस्ते शुचयः स्मृता' इति ॥

अथ विदेशस्थाशौचम् । मनुः 'विगतं तु विदेशस्थं शृणु-
याद्यो ह्यनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् । वि-
गतं मृतम् । इदं जननस्याप्युपलक्षणम् । दशरात्रपदं स्वाशौ-
चोपलक्षकम् । याज्ञवल्क्योपि 'प्रोषिते कालशेषः स्यादिति ।
मनुः 'निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमा-
प्लुत्य शुद्धो भवति मानवः' । अत्र पुत्र इति श्रवणात्पितुरेव
स्नानं, न त्वतिक्रान्तं जननाशौचं ज्ञातीनाम् । ज्ञातिमरणश्रोतुः
सचैलस्नानं विधीयते, न त्वशौचाभावः प्रतिपाद्यते अनेन वचनेन ।
मासत्रयादिषु त्रिरात्राद्यशौचस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । वृद्ध-
वशिष्टः 'मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा । अह-
स्तु नवमादर्वागूर्द्धं स्नानेन शुद्ध्यति' । अहः अहोरात्रं, ऊर्द्धं
नवममासात् द्वादशमासपर्यन्तम् । अत्र स्नानं स्वसहचरित-
मुदकदानमप्याक्षिपति । मनुः 'संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैवापो
विशुद्ध्यति । अथ देशान्तराशौचम् । मिताक्षरायाम् । 'देशान्तर-
मृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ । मृते स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्रावे
च गोत्रिणः । देशान्तरं वदन्योके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिं-
शद्ददन्यन्ये त्रिंशद्धान्ये तथैव च । वृद्धमनुः 'वाचो यत्र विभिद्यन्ते
गिरिर्वाव्यवधायकः । महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते' । यत्र
त्रयमन्तरं तत्र त्रिंशद्योजनम् यत्र द्वयमन्तरं तत्र चत्वारिंशद्योजनं

यत्रैकमन्तरं तत्र षष्टियोजनं देशान्तरमिति केचित् । देशपदेन व्यवस्थापयन्त्यपरे ? । योजनमानं तु स्मृत्यर्थसारे प्रोक्तम् । 'तिर्य-
ग्यवोदराण्यष्टावूर्द्धा वा ब्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वित-
स्तिर्द्वादशाङ्गुला । वितस्तिर्द्विगुणारत्नस्ततः किष्कुस्ततोधनुः ।
क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे चतुःक्रोशं तु योजनमिति । एतेन वि-
देशस्थाशौचदेशान्तरशौचे पितृमातृव्यतिरिक्तसापिण्डादिविषये
बोद्धव्ये । यदाह पैठीनसिः 'पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थो
पि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत्' । दशा-
हमिति स्वाशौचोपलक्षकम् । सूतकी शौची । दूरस्थ इत्यनेन वि-
देशदेशान्तरयोः सङ्ग्रहः । विदेशमात्रसङ्ग्रहे । 'महागुरुनिपाते तु
आर्द्रवस्त्रोपवातिना । अतीतेऽब्देऽपि कर्त्तव्यं मृतकार्यं यथाविधि' ।
इत्यनेन विरोधः स्यात् । नहि निकटे विदेशेऽब्दाद्यत्ययः
सम्भवति दूरपदविरोधश्च । दूरत्वं च शतसहस्रादिक्रोशसाधारण-
मिति । स्मृत्यर्थसारे विशेषः 'मातापितृमरणं दशाहदेरूर्द्धं दूर-
देशे संवत्सरादूर्द्धमपि पुत्रः श्रुत्वा मरणश्रवणदिनमारभ्य
दशाहादिकं यथावर्णम् पूर्णमाशौचं कुर्यात् । उदकम् पिण्डदानं च ।
महागुरुमरणे च 'दूरदेशे व्यतीतेऽब्दे आर्द्रवस्त्रोपवासिना । तथै-
वाशौचादिकं कार्यं स्त्रीपुरुषयोः परस्परम् । सवर्णोत्तमसपत्नीषु
चैवम् । देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्णाया मातुः सपत्न्या मरणे तु
पुत्रस्त्रिरात्रमिति । दक्षः 'पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।
संवत्सरे व्यतीतेपि त्रिरात्रमथुर्चिर्भवेत्' । इत्येतदपि हीनवर्ण-
विमातृविषयम् । वयोवस्थाशौचे विदेशस्थाशौचे च सर्ववर्ण-
साधारण्यमाह व्याघ्रपादः 'तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते
तथैव च । उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्' इति । वयसि
वयोवस्थाशौचे आदन्तजननात्सद्य इत्यादिनोक्ते अतिक्रान्ते

विदेशस्थाशौचे च यदशौचमुक्तं तत्सर्वेषां वर्णानां तुल्यम् ।
 उपनीते द्विजानामुपनयने स्त्रीशूद्राणां विवाहे च जाते विषमं
 दशाहद्वादशाहादिरूपम् । तस्मिन्नेवोपनीते एव अतिकालजमति-
 क्रान्ताशौचं न त्वनुपनीतस्येत्यर्थः । अतो यानि शूद्रस्य वयोवस्था-
 शौचे विशेषवचनानि मैथिलैर्लिखितानि तानि निर्मूलानि मिताक्षरा-
 दिभिरनादरात् । तानि यथा 'शूद्रे त्रिवर्षान्न्यूने तु मृते शुद्धिस्तु
 पञ्चभिः । अत उद्धं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते । अनृढभार्यः
 शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम् । मृत्युं समधिगच्छेच्चेन्मासं तस्या-
 प्यशौचकमित्यादीनि । अङ्गिराः 'अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चा-
 ज्ञानाति चेद्गृही । त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्द्रव्यस्य कर्हिचित्' ।
 अतिक्रान्ताशौचं गृहिणो भवति न गृहद्रव्यस्येत्यर्थः ॥

अस्थामप्यलाभे पर्णशरः कर्त्तव्यः । तत्र प्रकारः षष्ठ्यधिकप-
 लाशपत्रशतत्रयेण पुरुषं विरचयेत् । 'अशीत्यर्द्धं च शिरसि ग्रीवायां
 च दशैव वा । बाह्वोश्चैव शतं दद्याद्ङ्गुलीषु तथा दश । उरसि त्रिशतं
 दद्याद्विशतिं जठरे तथा । द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्न एव
 च । उर्वोश्चैव शतं दद्यात् त्रिशतं जानुजङ्घयोः । पादाङ्गुलीषु
 दश वै एतत्प्रेतस्य कल्पनम् । अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना
 द्विजैः । तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि । शतैस्त्रिभि-
 स्तथा षष्ठ्या शरत्रातैर्विधानतः । वेष्टितव्यस्तथा यत्रात्कृष्णसा-
 रस्य चर्मणा । ऊर्णासूत्रेण बद्धातु म्लेष्टव्यस्तथा यवैः । सुपिष्टैर्ज-
 लसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा
 स्वबान्धवैः । एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' । इदमना-
 हिताग्निपरम् । वशिष्ठः " आहिताग्निश्चेत्प्रवासे म्रियेत पुनः
 संस्कारं कृत्वा शववदाशौचम्" । अनाहिताग्नेस्त्रिरात्रं पूर्वगृहिता-
 शौचस्य बोध्यम् । तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे । 'अतीते सूतके तु पूर्व-

मृहीताशौचस्य पुत्रस्य पत्न्याश्च दशाहादिकं संपूर्णं अशौचम् ।
 गृहीताशौचस्य पुत्रस्य पत्न्याश्च त्रिरात्रमिति । सपिण्डे विशेष-
 स्तत्रैवोक्तः । अगृहीताशौचानां सपिण्डानां त्रिरात्रम् । गृहीता-
 शौचानां पुनराशौचं नास्तीति । प्रोषितस्य वृत्तान्तानाकर्णने विशे-
 षमाह वृहस्पतिः ‘यस्य न श्रूयते वार्त्ता यावद्द्वादशवत्सरम् ।
 कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणम्’ । पितरि विशेषोजातूकर्ण्ये-
 नोक्तः । ‘पितरि प्रोषिते तस्य न वार्त्ता नैव वागतिः । उर्द्धं
 पञ्चदशाद्वर्षात् कृत्वा तत्पतिरूपकम् । कुर्यात्तस्य तु संस्कारं
 यथोक्तविधिना ततः’ । स्मृत्यर्थसारे विशेषः । ‘दूरे देशान्तरगते
 पितरि वार्त्ता पुनः पुनः पुनः पर्यालोच्य जीवद्वार्त्तायामश्रूयमाणा-
 यां पूर्ववयस्के एकविंशत्यब्दादूर्द्धम् मध्यमवयस्के पञ्चदशा-
 दूर्द्धं अत्ररवयस्के द्वादशादूर्द्धम् चान्द्रायणत्रयं त्रिंशत्कुच्छ्राणि
 वा कृत्वा पलाशपत्रैः कुशैर्वा प्रतिकृतिं कृत्वा दशा-
 हाशौचोदकश्राद्धानि कार्याणीति । श्राद्धे कृते यदि जीवन-
 समागच्छेत्तदाह वृद्धमनुः ‘जीवनं यदि समागच्छेत् घृ-
 तकुण्डे निधाय तम् । कारयेज्जातकर्मादि संस्कारानखिलानपि ।
 द्वादशाहं व्रतचर्या त्रिरात्रमथ तस्य तु । स्नात्वोद्वहेत् तां भार्या-
 मन्यां वा तदभावतः । अग्निमाधाय विधिना व्रात्यस्तोमेन वा
 यजेत् । अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु । इष्टिमायु-
 ष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतुस्ततः’ इति ।

अथ शवानुगमने याज्ञवल्क्यः ‘ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो
 न शूद्रो न द्विजः कचित् । अनुगम्याम्भसि स्नात्वा
 स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः’ । ब्राह्मणेनासपिण्डेन द्विजो
 विपदि शूद्रो वा नानुगन्तव्य इत्यर्थः । मनुः ‘अनुगम्येच्छया
 भेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा । स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य

शवसंसर्गा
 शौचम् ।

विशुद्ध्यति' । ज्ञातिं मातृसपिण्डं पितृसपिण्डानुगमनस्य विहित-
त्वादिति । हीनवर्णविषये स्मृत्यर्थसारः । 'ब्राह्मणस्य क्षत्रियानु-
गमने एकाहम् । वैश्यानुगमने पक्षिणी । शूद्रानुगमने त्रिरात्रम् ।
अशौचं कृत्वा समुद्रगायां नद्यां स्नात्वा प्राणायामशतं कृत्वा
घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' इति । क्षत्रियस्य वैश्यानुगमने त्वेकाहम् ।
शूद्रानुगमने पक्षिणी । वैश्यस्य शूद्रानुगमने त्वेकाहम् । रोदने चै-
वमिति । वशिष्ठः 'मनुष्यास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचम् ।
अस्निग्धे त्वहोरात्रं, शवानुगमने चैवमिति । इदमपि पूर्वैणाविरुद्धं
व्याख्येयम् । पराशरः 'प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति । त्रिरात्रे तु ततस्तीर्णे
नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्य-
ति' । अङ्गिराः 'आशौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः । क्रि-
यास्तस्य न लुप्यन्ति गृह्याणां च न तद्भवेत्' । अनुगमनसंसर्गाशौचं
न सन्ध्यादिलोपकम् । नच गृहे भवानां तत्पुत्रादीनां भवतीत्यर्थः ।
शङ्खः 'कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते । अज्ञानादुपवासः
स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते' । पारस्करः 'मृतस्य बान्धवैः सार्द्धं
कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म चेति ॥

अथाशौचसन्निपातः । तत्र सजातीयसंनिपाते विष्णुः 'अथ
यदि दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमशौचमानवमादिवसात्' ।
गौतमः 'रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः' । याज्ञवल्क्यः 'अ-
न्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति' । जननाशौचमध्ये जन-
नाशौचस्य शावाशौचमध्ये शावाशौचस्य चोपनिपाते पूर्वाशौचे-
नैव व्यपगमेन शुद्धिर्न त्वग्निमाशौचेनेत्यर्थः । शेषाहोभिः पूर्वा-
शौचावशिष्टदिनैः । तदाहपराशरः 'पूर्वैर्णैव विशुद्ध्येत जाते जातं
मृते मृतम्' । 'अन्तर्दशाहे चेत्स्यातां पुनर्मरणजन्मनी । पूर्वैर्णैव

विशुद्धिः स्याद्यावदन्त्यदिनं भवेत् । शातातपः 'रात्रिशेषे द्यहा-
च्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्थहाव' । एषां वचनानां समुदितार्थस्तु
अन्त्यदिनपर्यन्तं सजातीयाशौचपाते पूर्वस्माच्छुद्धिः । अशौचा-
न्त्यदिनस्य रात्राववशिष्टायामपरसजातीयाशौचसन्निपाते द्विनद्वयेन
परेण शुद्धिः । अशौचान्त्यदिवसीयरात्रेश्चतुर्थयामे यद्यशौचान्तरमा-
पतति तदा रात्रित्रयेणपरेणशुद्धिः । ब्रह्मपुराणे 'आद्यं भागद्वयं यावत्
सूतकस्य तु सूतके । द्वितीये पातिते चाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते । अत
ऊर्द्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकान्ताच्छुचिर्भवेत् । एवमेव विधेयं स्यान्मृ-
तके मृतकान्तरे' । इदं तु पुराणवचनं धर्मशास्त्रवचनादुपेक्षणी-
यम् । यद्यपि पुराणमपि धर्मशास्त्रं तथापि पुराणेषु सर्गप्रतिस-
र्गादिविचारप्रवृत्तेषु प्रासङ्गिको धर्मविचारः स्मृतिषु साक्षादिति
बलवत्त्वं स्मृतीनाम् । अतएव मिताक्षराकारैः संहितावचनान्ये-
वोदाहारिषतेति । यद्वा आद्यं भागद्वयमित्यत्र सूतकमृतकपदे जन-
नमरणाशौचयोश्चरमादिनपरे । तेनायमर्थः सम्पद्यते । अशौचान्त्य-
दिनस्य आद्यं भागद्वयं चतुर्धाविभक्तेऽहोरात्रे अहोरूपमेव, तस्मिन्न-
शौचान्त्येऽहनि आद्याच्छुद्धिः । अतऊर्द्ध्वं अस्तमयानन्तरं रात्रिरू-
पभागद्वये द्वितीयाच्छुद्धिः । तत्रापि रात्रेर्भागत्रये द्व्यहाव, तुर्यभागे
त्र्यहादिति । अन्यथानेकवचनविरोधः स्यादिति । किञ्चानव-
मात् त्रिष्णूक्तं दशमे दिने तु पुराणोक्तं पूर्वापनोद्यत्वम् । एवं च
'परतः परतः शुद्धिरघट्टद्वौ विधीयते । स्याच्चेत् पञ्चतमादहः पूर्वे-
णाप्यनुशिष्यते' । इत्यादेरप्यर्थः कल्पनीयस्तथाहि—अघट्टद्वौ
समानाशौचोपनिपाते पञ्चमात्परतोपि परतः पूर्वाशौचशेषतः शुद्धिः
पूर्वेण मन्वादिना अनुशिष्यते उपादिश्यते अपि यत इति नासौम-
ञ्जस्यलेशोपि । विजातीयाशौचसन्निपाते त्वङ्गिराः 'सूतके मृतकं
चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं श्रावं कुर्यान्न

सूतकम्' । तथा 'अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा । मरणोत्पत्तियोगेन गरीयोमरणं भवेत्' । तथा 'शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी' । अत्र मरणाशौचत्वेन बाधकत्वमतोऽल्पकालव्यापकेनापि शावेनाधिकसमयव्यापकमपि सूतकं बाध्यते । उशनाः 'स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यति' । इदं तु सजातीयसन्निपातपरम् । मातापित्रोरशौचसङ्करे विशेषमाहाङ्गिराः 'मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ भ्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम्' । अयमर्थः—मात्रशौचमध्ये पितृशौचे सति पितृशौचेन शुद्धिः, पितृशौचमध्ये मात्रशौचे सति मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति । जननस्य प्रेतपिण्डबाधकत्वं नास्तीत्याह शातातपः 'अन्तर्दशाहे मरणात्पश्चात्स्याज्जननं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः । प्रारब्धे शवपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाशौचपिण्डास्तु शेषान् दद्याद्यथाविधि' । प्रजापतिः 'शावाशौचे समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्त्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति' । पूर्वाशौचेन शावाशौचेन गतेनेत्यर्थः । सूतिकामग्निदं च हित्वेति स्मृतिसंग्रहः ।

अथाशौचेऽप्यवर्ज्यमाहपुलस्त्यः 'सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत्सूतके चापि यज्ञं नोज्जेदयेत्कचिद्' । तथा 'वैतानौपासनाः कार्याः क्रियास्तु श्रुतिनोदनात्' । वैतानास्त्रेताग्निसाध्याः अग्निहोत्रादयः, औपासना आवसथ्याग्निसाध्याः सायम्प्रातर्होमस्थालीपाकादयः । वैष्णवे 'सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः' । तथा 'सन्ध्यापञ्चमहायज्ञानैरियं

स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हायपक्षेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया' । इति वचनं तु प्राणायाममन्त्रोच्चारणपूर्वकसन्ध्यानिषेधपरम् । 'सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् । मनमोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृते नरः' इतिपुलस्त्यवचनादेव । पैठीनसिः 'सूतके सावित्र्या चांजलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति । स्मृत्यर्थसारे स्मार्तत्वेपि सन्ध्याया गायत्र्याञ्जलिदानं कार्यं मार्जनं कार्यं न वा । यथा 'प्राणानायम्य मनसा मन्त्रमुच्चारयेन्मार्जनादि कृत्वा वाचा गायत्रीमुच्चार्य्याञ्जलिन्दद्यादिति । जातकर्ण्यः 'सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् । पिण्डयज्ञं पिण्डपितृयज्ञम् । बृहस्पतिः 'सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्' । पारस्करः 'नित्यानि विनिवर्त्तेरन् वैतानवर्जम् शालाग्नौ चैतानि कुर्यादिति । स्मृत्यर्थसारे 'उपासनाः सायंप्रातर्होमपार्वणस्थालीपाकाद्या नित्यनैमित्तिकाः श्रुतिनोदितत्वात्कार्या एव । अत्रापि इदमिन्द्राय नम एतदपि देवतोद्देश्यकद्रव्यसागात्मकं यागं प्रधानं स्वयमेव कुर्यादित्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे 'अशौचे त्रेताग्निसाध्याग्निहोत्रदर्शपौर्णमासादि नित्यनैमित्तिकाः श्रुत्युक्तत्वात्कार्या एवेति । अतएव नित्याग्निहोत्रव्यतिरिक्तानामपि नित्यनैमित्तिकानां श्रौतानां स्मार्त्तानां च न सर्वथा त्यागः किंत्वन्येन कारयेत् । काम्यं सर्वमपि वर्ज्यमेव । वैश्वदेवपञ्चमहायज्ञादीनि स्मार्त्तानि वर्जयेदेव । तदाहसम्बर्त्तः 'विप्रोदशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जितः । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः' । तथा 'काम्यानि चैव कर्माणि नित्यानि च विशेषतः । न कुर्याद्विहितं किञ्चित्स्वाध्यायं मनसापि चेति । यत्तु 'दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत' इत्यादिवचनं तत्काम्यहोमविषयम् । नित्यस्नानादि कार्यमेव ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे । नित्यस्नानशौचावयवभोजननियमास्पृश्यस्पर्शस्नानं च कुर्यादित्येति । अशौचज्ञानमेवापात्र्यहेतुर्नाशौचं स्वरूपसत् । तदुक्तं ब्राह्मे । 'अपि दातृगृहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा । अविज्ञाने न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥ विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमादिति । विज्ञातइति दातृभोक्तृभाभ्यां विज्ञाते भोक्तुरेव दोष इत्यर्थः । तदुक्तं षड्विंशन्मते 'उभाभ्यामपरिज्ञातमशौचं नैव दोषभाक् । एकेनापि परिज्ञातं भोक्तुर्दोषमुपावहेदिति । अशौचान्नस्याभोज्यत्वमाह यमः 'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते' । उभयत्र सूतके मृतके च । कुलस्य अशौचिकुलस्य । षड्विंशन्मते 'भुज्जानेषु च विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः । वृहस्पतिः । 'विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः । षड्विंशन्मते विशेषः 'विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः' । परैरशौचरहितैः । अतएव स्मृत्यर्थसारे 'दातृभोक्तृश्च न स्पृशेदिति विशेष उक्तः । अशौचे ग्राह्या न्याह मरीचिः " लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेष्वपि । शाककाष्ठतृणेष्वेव दधिसर्पिष्पयस्सु च । तिलौषधाजिने चैव पक्वापके स्वयंग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके' । एतत्पक्वापकाभ्यनुज्ञानमन्नसत्रप्रवृत्तविषयम् । तदाहाङ्गिराः 'अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नं न गार्हितम् । भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत्' । विष्णुः 'व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्' । प्रारम्भलक्षणं तत्तत्कर्मणि स एवाह 'प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया' इति । प्रारम्भाभावेऽप्यधार्थकन्याविवाहादौ विशेषमाह विष्णुः 'अनारब्धविशुद्ध्यर्थं

कूष्माण्डैर्जुहुयादधुतम् । गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुद्ध्यति
सूतकी' । कूष्माण्डैर्यद्देवा देवहेडनमिसादिभिः ॥

अथ द्रव्यशुद्धिः । तत्रादौ सर्वाधारतया भूशुद्धिः । तत्र भू-
भूमिशुद्धिः । शुद्धिः सप्तधेति । यदाह यमः 'खननात्पूरणादाहादग्निः सेकेन

लेपनात् । गोभिराक्रमणात्कालाद्भूमिः शुद्ध्यति सप्तभिः' ।

कालात् यावता कालेन गन्धलेपापगमः स्यात् । याज्ञवल्क्यः 'भूशु-
द्धिर्मार्जनादाहात्कालात् गोक्रमणात्तथा । सेकादुल्लेखनात्लेपादगृहं
मार्जनलेपनात्' । अत्रोपहतिहेतूनां सामस्त्ये सप्तभिर्हासे न्यूनैरिति-
ध्येयम् । उपहतिहेतूनाह देवलः 'यत्र प्रसूयते नारी त्रियते द-
ह्यतेऽथवा । चाण्डालाभ्युषितं यच्च यत्र मृत्रादिसंगतिः ।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्येति कीर्तिता । श्वसूकरखरोष्ट्राद्यैः सं-
स्पृष्टा दुष्टां व्रजेत् । अङ्गारतुषकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत्' ।
अत्राशुद्धा भूस्त्रिविधा अमेध्या दुष्टा मलिना चेति । शुद्धिमाह स
एव 'पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुद्ध्यति । दुष्टा चैव
त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा' । पञ्चधा दहनकालगोक्रमणसेको-
ल्लेखैः पञ्चभिः । चतुर्धा तैरेव दाहवर्जितैश्चतुर्भिः । त्रिधेति
गोक्रमणसेकोल्लेखैस्त्रिभिः । द्वाभ्यां सेकोल्लेखाभ्याम् । एकधा
उल्लेखनेनैकेनेति । अपरोपि विशेषः । 'गोचर्ममात्रमन्विन्दुर्गोः
शोधयति पातितः । समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते' । स-

१ अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्तिस्रोनुष्टुभः कूष्माण्डसंज्ञाः । यथा
"यद्देवा देवहेडनं देवासश्चक्रमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो
विश्वान्मुञ्चत्वहसः' । यजुः २० । १४ ॥ दीव्यन्ति देवाः दीप्य-
मानाः, हे देवतासो देवाः वयं यद्देवानां हेडनं अपराधं चक्रम कृत-
वन्तः अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु, विश्वात्
विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः विघ्नाश्च मुञ्चतु इत्यर्थः ॥ अपरयोद्ध-
योर्मन्त्रयोः "वायुर्मा" "सूर्यो मा" इत्यनेव विशेषः ॥

मृदं कृतसंमार्जनम् । गोरबिन्दुर्गोपुच्छजलम् । यत्रैकादश गाव उप-
 विशान्ति स भूभागो गोचर्म । गृहशुद्धिमाहसम्बर्त्तः 'गृहशुद्धिं प्रव-
 क्ष्यामि अन्तस्थशवदूषणे । प्रोत्सृज्य मृन्मयं भाण्डं गृहमध्यात्
 तथैव च । गृहादपास्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोप-
 लिप्पाथ छागेनाघ्रापयेद्बुधः । ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवा-
 रिणा । सर्वमभ्युक्षयेद्देश्म ततः शुद्धयेदसंशयम्' । बौधायनः 'घ-
 नाया भूमेरूपवीत उपलेपनम् । शुषिरायाः कर्षणम् । क्लिन्नाया
 अमेध्यमाहृत्य मृदा प्रच्छादनम्' । उपवीते अस्पृश्यस्पर्शे । शुषिरायाः
 सच्छिद्रायाः ॥

अथ पात्रशुद्धिः । तत्र हारीतः 'अद्भिः काञ्चनराजतताम्र-
 शङ्खशुक्तीनां तद्गुणवर्जनं स्नेहवैवर्ण्योपहतानां यवगोधूमकलायमा-
 षमसूरमुद्गगोमयचूर्णैर्धावनम् । अम्ललवणाभ्यां ताम्राणां भ-
 श्मना कांस्यानां शाणतैलसिकताघर्षणैः काष्णायसानां शैलानां
 घर्षणं मार्जनं मणिमयानाम्' इति । तद्गुणवर्जनं तद्गन्धापकर्षणम् ।
 स्नेहवैवर्ण्योपहता इति उच्छिष्टादिस्नेहेन विवर्णं यथास्यात्तथोप-
 हता इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः 'सौवर्णराजताब्जानामुर्द्धपात्रग्रहाश्म-
 नाम् । शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् । पात्राणां च-
 मसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते' । अब्जं शङ्खशुक्तिमुक्तादि ।
 उर्द्धपात्रं यक्षीयोलूखलादि, ग्रहा ऐन्द्रादयः । अश्मा दृषदादिः ।
 मूलमार्द्रकादि । विदलं वेणुदलादि तद्विकारः छत्रादिः । च-
 मसा होतृचमसादयः । एतल्लेपराहितस्पर्शमात्रविषयम् । 'निर्लेपं
 काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति । अब्जमश्ममयं चैव राजतं चा-
 नुपस्कृतम्' । अनुपस्कृतम् अनुपलितम् । सस्नेहपात्रेषु विशेषमाह
 याज्ञवल्क्यः 'चरुस्त्रुक्स्त्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा' । चरुर्मृन्मयी
 चरुस्थाली । 'स्फयशुष्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसाम् । स्फयः

खादिरक्षुरिका, अनः शकटम् । आपस्तम्बः 'गवाघ्रातानि कां-
स्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुद्ध्यन्ति भक्ष्यक्षारैश्च श्वका-
कोपहतानि च' । शङ्खः 'कृष्णशकुनिमुखावष्टुष्टं निर्लिखेत्,
श्वापदमुखावष्टुष्टं न प्रयुंजीतेति । कृष्णशकुनिः काकः, निर्ले-
खनं तक्षणम्, इदमधिकोपहतिविषयम् । बौधायनः 'तैजसानां
मूत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपमद्यैरत्यन्तवासितानां आवर्त्तनम्, अग्नि-
संयोगेन द्रवीकरणमावर्त्तनम् । अधिकोपहतौ तु विशेषः स्मृत्य-
न्तरे 'स्नातिकाशवविण्मूत्ररजस्वलहतानि च । प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नौ
यद्यद्यावत्संहदपि' । बौधायनः 'तैजसानां शूद्राद्युपघाते पुनर-
करणं गोमूत्रे वा सप्तरात्रं परिवासनामिति । आदिसंपुराणे
'सुवर्णरूप्यशङ्खाश्ममुक्तारन्नमयानि च । कांस्यायस्ताम्ररौप्यादि-
त्रपुसीसमयानि च । निर्लेपानि तु शुद्ध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।
शूद्रोच्छिष्टानि शोष्यानि त्रिभिः क्षाराम्लवारिभिः' । अत्र क्षारा-
म्लवारिभिर्दशकृत्वो मार्जयेत् । शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैरिति
शातातपोक्तेः । द्विजोच्छिष्टे विशेषमाह शङ्खः 'ब्रह्मक्षत्रविशां-
चैव सकृत्संमार्जनाच्छुचिः । चतुर्थेन तु यद्भुक्तं चतुर्भिस्तत्र
मार्जनम् । अग्नौ प्रक्षिप्य गृहीयाद्धस्तौ प्रक्षाल्य यत्नतः । गो-
शृङ्गेण तु संस्पृष्टे तत्पात्रं शुचितामियात् । गण्डूषं पादशौचं च
यः कुर्यात्कांस्यभाजने । भूमौ निक्षिप्य षण्मासं पुनराकरमा-
दिशेत्' । तथा 'लौहानां दहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन च । द-
हनात्खननाद्वापि शैलानामम्भसापि वा । काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धि-
र्मृद्वोमयजलैरपि' । याज्ञवल्क्यः 'तक्षणं दारुशृङ्गास्थनामिति ।
संहतापात्रे हारीतशातातपौ 'संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपह-
न्यते । तस्यैव शोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत्' । याज्ञवल्क्यः
'पुनःपाकेन मृन्मयम्' । अलोपहतिविषयमिदम् । यदाह मनुः

‘मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा ण्विवनैः पृथशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः
पाकेन मृन्मयमिति ।

अथ धान्यादिशुद्धिः, तत्र विष्णुः ‘असिद्धान्नस्य तन्मा-
त्रापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वेति । इदमल्पद्रव्यविषयं बहुद्रव्य-
विषये तु विशेषमाह कश्यपः ‘ प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनैर्ब्री-
हियवगोधूमानां विमर्शनप्रोक्षणैः फलीकृतानां निघर्षणदलनप्रो-
क्षणैः शमीधान्यानाम्’ इति । पर्यग्निकरणमग्न्यभिमर्शनम् । अ-
वगाहनं प्रक्षालनम्, फलीकृतानां कण्डितानाम्, अलपानां विम-
र्शनं पाणिभ्यां निर्मलीकरणम् । बहूनां प्रोक्षणं । शमीधा-
न्यानि मुद्गादीनि । तण्डुलास्तु परिच्यजेदित्यल्पमानविषय-
म् । आदित्यपुराणे ‘गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशुमानुषे । अ-
भोज्यस्तु ततो ब्रीहिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहः । मृन्मयेनावरुद्धानाम-
धोभुवि च तिष्ठताम् । यवमाषतिलादीनां न दोषो मनुरब्रवीत् ।
ततः संक्रमणेऽग्नौ च स्थाने स्थाने च दह्यते । नच प्राणिबधो यत्र
केवलं गृहदीपनम् । तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृहीयादविचारय-
न्’ । सिद्धान्ते विशेषमाह मनुः ‘पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षु-
तम् । दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति’ । अवधूतं यस्यो-
परि वासोधूननं कृतम् । मृद्ग्रहणमुदकस्याप्युपलक्षणम् । य-
दाह याज्ञवल्क्यः ‘सलिलं भक्ष्यं मृद्रापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते ।
गौतमः ‘नित्यमभक्ष्यं केशकीटावपन्नमिति’ । पाकानन्तरं केश-
कीटादिस्पृष्टमदुष्टम् । तैः सह पक्वं साज्यमेवेत्यभिप्रायः । वशिष्ठः
‘देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टं

१ प्रोक्षणं उत्तानेन पाणिना जलसेकः । ‘तिरश्चाभ्युक्षणं प्रोक्तं
न्यञ्जता बोक्षणं मतम् । उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्’
इति गौतमीयतन्त्रवचनात् ।

सर्वं तत्र विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।
देवद्रोणी देवयात्रा । संख्यामाह पराशरः 'पक्वं द्रोणादिकं त्व-
न्नं काकश्वाद्युपघातितम् । ग्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यत्तु लालाकृतं
भवेत् । होमोदकेन बाभ्युक्ष्येद्राजतेनाम्बुनापि वा । अग्निज्वा-
लोपमस्पर्शिसुवर्णमधुसर्पिषा । विप्राणां वेदघोषेण पूतं भो-
ष्यं च तद्भवेत्' । द्रोणः षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयम् । 'अन्नमे-
काहिकं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम् । केशकीटावपन्नं च तदप्ये-
वं विशुद्ध्यति । क्रीतस्यापि सदुष्टस्य दृष्ट एवं मनीषिभिः' । इद-
मल्पधनविषयम् । 'द्रवाणां प्लावनेनैव घनानां प्रोक्षणेन च । छागे-
न मुखसंसृष्टं तदन्नं शुचितामियात्' । घनाः पर्पटवटकापूपा-
दयः, द्रवाणामिति गोरसविषयम् । 'श्रपणं घृततैलानां प्लावनं गो-
रसस्य च । भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च । द्रवाणां
चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतम् । प्रोक्षणं संहतानां च दार-
वाणां च तक्षणम् । अत्र मेधातिथिः 'प्रस्थमात्रपरिमाणानामुत्पव-

गोरसा
दिशुद्धिः ।

नम्, कस्यचिदंशस्यापनयनमिति । ततोऽधिकपरिमाणानां
प्लावनं ततोऽन्यूनपरिमाणानां त्याग इति गम्यते । आकरभा-
ण्डस्य गोरसादेर्न दोषः । तदुक्तं 'दूष्टमाधारदोषेण नये-
त्पात्रान्तरं द्रवम् । घृतं च पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः । शू-
द्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति' । पायसं पयोविका-
रमामिक्षादि । 'आममांसं कृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । म्ले-
च्छभाण्डस्थिता दुष्टाः निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः' । एतद्द्रोणाधि-
कान्नोपसेचनघृतादिविषयम् । देशकालाद्यपेक्षया न्यूनाधिकशौच-
कल्पनामभिसन्धायाह बौधायनः 'देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्य-
प्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्' । शा-

१ उत्पन्नं चात्र धर्मान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः । इतिमिताक्षरा ।

तातपः' गोकुले कुण्डशालायां तिलचक्रेक्षुयन्त्रयोः । अना-
शास्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च' । कुण्डशाला यज्ञ-
शाला । 'निर्यासानां गुडानां च ऊर्णाकार्पासयोस्तथा । शोषा-
त्तु कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः' । निर्यासा हिङ्गुप्रभृतयः ।
इदं त्वल्पपरिमाणविषयम् । बहुपरिमाणे तु बौधायनः 'ब-
हूनां कुसुम्भकार्पासगुडलवणसर्पिषां कठिनीभूतानां चाण्डाला-
दिस्पर्शो प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । अत्यल्पत्वे परित्याग एव' । मृत्पर्णादिषु
विशेषमाह 'मृत्पर्णतृणकाष्ठानां स्वास्थिचाण्डालवायसैः । स्पर्शने
विहितं शौचं सोमसूर्याग्निमारुतैः । प्रोक्षणेन तु पुस्तकमिति' ।
शङ्खोपि 'पुष्पफलानां विकिरावधूतानां प्रक्षालनमभ्युक्षणमित्येके ।
पर्णानामद्भिः प्रक्षालनं सकृदुपयुक्तानामुत्सर्ग' इति । विकिरैः अ-
वधूतं चञ्चुपादावकीर्णम् । बौधायनः 'असंस्कृतायां भूमौ स्नानं
प्रक्षालनं परोक्षाहतानामभ्युक्षणमेव । क्षुद्रसमिधा संस्कृतानाममे-
ध्याद्युपहतानामेकपुरुषोद्धार्याणामिति । व्यासः ' रथ्याकर्दम-
तोयानि नानापथतृणानि च । मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि
च' । द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शो मनुः ' उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्य-
हस्तः कथञ्चन । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्' ॥

अथ जलशुद्धिः । तत्र देवलः 'अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः
पृथिवीगताः । अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः' ।
अत्र गोपानयोग्यपरिमाणा इत्यर्थः । तदाहतुर्व्यासवृहस्पती 'भू-
मिष्ठमुदकं मेध्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् ॥ अत्याज्यं चैव मेध्येन
तद्देव शिलागतम् । उद्धृता वा प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्यथा-
विधि । एकरात्रोषितास्ताश्च त्यजेदापः समुद्धृताः । अक्षोभ्या-
नि तडागानि नदीवापीसरांसि च । चाण्डालाद्यशुचिस्पर्शो तीर्थ-
ताः परिवर्जयेत्' । तीर्थमुदकावतरणमार्गः । वापीकूपादिविषये

हारीतः 'वापीकूपतडागेषु मानुषो यदि शीर्यते । अस्थिचर्म-
विनिर्मुक्तैर्दूषितं श्वखरादिभिः । उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं प-
रिमार्जनम्' । चर्मभिर्विनिर्मुक्तैश्चिरकालवासाद्विशिर्णैरित्यर्थः । दे-
वलः 'उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्चपिण्डान्मृदस्तथा । बृहस्पतिः 'मृत-
पञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहृतात्तथा । अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषे वस्त्रेण
शोधयेत् । वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते । पञ्चगव्यं
न्यसेत्पश्चान्नवतोयं समुद्धरेत्' । हारीतः 'घटानां शतमुद्धृत्य
पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः । श्वभिः श्वपाकचाण्डालैर्दूषितेषु विशोधन-
म्' । आपस्तम्बः 'उपानच्छेषमविष्मूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव च ।
एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत् । जलाशयेष्वप्यल्पेषु
स्थावरेषु महीतले । कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्' । शाता-
तपः 'अन्त्यैरापि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा
च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते' । यमः 'चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं
पीत्वा कूपगतं जलम् । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति' ।
नदीनां चाण्डालभाण्डस्पर्शेऽप्यदोषः । नदी वेगेन शुद्ध्यतीत्युक्तेः ।
दृतिशोधने कश्यपः 'दृतीनां रञ्जनं शुद्धिरिति । यमः 'प्रपा-
स्वरण्ये घटकस्य कूपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथापः । ऋतेपि
शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्रुतः काङ्क्षितवत्पिबेत्तव' । अत्र शूद्रभिन्नब्रा-
ह्मणादिसम्बन्धिप्रपादिगतमपि जलमपेयम् । आपदि पेयमित्यर्थः ।
द्रोणी नौकाकृतिः पाषाणादिपात्रम् । कोशो दृतिः । जलादि-
पात्रं स्वकीयमेव शुद्धमिषाह बौधायनः 'आसनं वसनं शय्या
जायापयं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कदाचन' ॥
हारीतः 'स्वानुपपत्तौ शुद्धेनान्तर्द्वायोपादेयम् । अस्पृश्यश-
य्यादिस्पर्शे सचैलस्नानमेव हीति । अस्यार्थः 'स्वकीयशय्याद्य-
सम्भवे परकीयं शुद्धेनान्तर्द्वायोपादेयं न तु पतितादेः । पतिता-

दिवस्त्रादिस्पर्शे सचैलस्नानमेव यत' इति ॥

अथ वस्त्रादिशुद्धिः 'वस्त्रं मृदम्भसा शुद्धयेद्रज्जुर्वैदलमेव च । रज्ज्वादिकं चातिदृढं त्याज्यं तन्मात्रमेव च' । वैदलं शूर्पादि । 'यदि मूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिरेण वा । चैलं समुपहन्येत स्त्राद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् । यदम्भसा न शुद्धयेत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम् । छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते' । याज्ञवल्क्यः 'प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम्' । स्मृत्यन्तरे 'वस्त्र-धान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति' । मनुः—अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते' । राशेर्बहुत्वं पुरुषग्राह्यभारादिकत्वम् । बौधायनः 'अनेकोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमे' । अत्र बौधायनेनानेकोद्धार्ययोः दारुशिलयोः स्वल्पाशौचत्वमुक्तं । तथानेकोद्धार्यधान्यादीनामपि बोद्धव्यम् । 'सोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्धयसाविककौशिकम् । सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा । सगौरसर्षपैः क्षौममिति' । सोषैः सक्षारमृत्तिकाभिः । अंशुपट्टं भ्राजिष्णुपट्टाम्बरम् । देवलः 'ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूल-जाः । अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः । तान्येवामेध्य-युक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः । तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ता-म्बरं तथा । शोषयित्वातपे किञ्चित्करैः संमार्ज्येन्मुहुः । पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि । अत्यन्तमलसृष्टानि यथा-वत्परिशोधयेत्' । पुष्परक्तं कौमुम्भादिरञ्जितं, प्रक्षालनासहराग-रञ्जितोपलक्षणमेतत् । माञ्जिष्ठादिरञ्जितं क्षालयेद्देवेसभिप्रायः । आपस्तम्बः 'शुनोपहतं चैलमवगाहनप्रक्षालनादेरिति । अत्र व-स्त्रसहितस्यैव नाभेरुद्धं श्वस्पर्शेऽवगाहनमधस्तात्प्रक्षालनमित्यर्थः । शङ्खलिखितौ 'अहतानां प्रोक्षणमिति । अहतं यन्त्रादुत्तीर्णम् । प्रचे-

ताः 'चेलानामुपहतानां गन्धलेपापनयनं तन्मात्रच्छेदनं वा । नवानां वाससामभ्युक्षणादीनि । अङ्गिराः 'शयनासनयानानिरोमत्वा-
चानि यानि च । वस्त्राण्येतानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते । यदा-
हापस्तम्बः 'शयनासनानां संहतवच्छौचमिति । संहतवद्राशी-
भृतद्रव्यवत्प्रोक्षणेन शुद्धिरित्यर्थः । 'चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां
तथैव च । शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते' । स्मृत्यन्तरेपि
'पक्षपवित्रचर्मचामरतृणवैत्रवलकानां च चेलवच्छुद्धिरिति । अत्र
पवित्रं दर्भमयमिति ॥

अथ देहशुद्धिः । मनुः 'ज्ञानं तपोग्न्यनाहारौ मृन्मनोवास-
नाजलम् । वायुः कर्मार्किकालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् । सर्वे-
षामेव शौचानामन्तःशौचं परं स्मृतम् ॥ योऽन्तःशुचिर्हि स
शुचिर्न मृद्गारिशुचिः शुचिः । क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति वि-
द्वांसो दानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्त-
माः । मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोद्धयं नदी वेगेन शुद्ध्यति । रजसा
स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः
सत्येन शुद्ध्यति । विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति' ॥

अथसहजशुद्धिः । बृहस्पतिः 'पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वानां
मुखं शुचि । गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम्' । ब्राह्मणच-
रणादिस्पृष्टं वस्तु शुद्धमित्यर्थः । तथा 'अदुष्टाः सन्तताधारा वातो-
द्धूताश्च रेणवः । स्त्रियोबालाश्च वृद्धाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । द्राक्षेक्षु-
यन्त्राकरकारुहस्तगोदोहनीयन्त्रविनिःसृतानि । बालैरथ स्त्रीभिरनु-

१ आद्ययोः पद्ययोरुमलज्यमानमनुपुस्तके 'ज्ञानं तपोग्निराहारो
मृन्मनोवार्युपाञ्जनम्' 'अर्थशौचं परं स्मृतम्' इति पाठः टीकाकृ-
द्भिर्व्याख्यातो दृश्यते, परमस्मिन् मूलपुस्तके यथोपलब्धम् तथै-
वोपन्यस्तम् ॥

ष्ठितानि प्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि' । मनुः 'निर्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्षं निर्यं मेध्यमिति स्थितिः' । ब्रह्मचारिपदं भिक्षुकोपलक्षणम् । तथा 'अ-
 पूषाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं पयः । एतत्पण्यगतं भोज्यं चाण्डालीयं न चेद्भवेत् । शङ्खः 'नारीणां चैव वत्सानां शकु-
 नीनां शुनां मुखम् । रतौ प्रस्रवणे वृक्षे मृगयायां सदा शुचि' । पैठीनसिः 'आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्' । तथा 'आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने । श्वा मृगग्रहणे मे-
 ध्यः स्त्रीमुखेषु च वारुणी' । पीतमद्याया अपि ब्राह्मणभार्याया रंतिससर्गे शुद्धमेव मुखमिष्यर्थ इति निर्णयामृतकृतः । शुद्राप-
 रमिति वयम् । 'अदूष्यं काञ्चनं गावः स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरम् । न दूषयन्ति विद्रांसो यज्ञेषु चमसं यथा । गावस्तु पृष्ठतो मेध्याः
 अश्वाजौमुखतस्तथा । पृष्ठभागे गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचि-
 स्तथा । तथा 'मक्षिका विप्रुषच्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः । र-
 जो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् । तथा 'श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्महुरब्रवीत् । क्रव्याद्विश्व हतस्यान्त्यैश्चाण्डा-
 लाद्यैश्च दस्युभिः' । दस्यवो व्याधाः । अत्रिरपि 'मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च । नोच्छिष्टस्य भवेदोषो यथात्रेर्व-
 चनं तथा' । अप्सु भोजनान्ते अमृतापिधानमसीति मन्त्रेण जल-
 ग्रहणे । षट्त्रिंशन्मते 'ताम्बूले च फले चैव भुक्ते स्नेहावशिष्टके । दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः । त्वग्भिः पत्रैर्मूलपुष्पै-

१ कुतपं पार्वतीश्रद्धागरोमनिर्मितकम्बलः । इति मिताक्षरा ।

२ रजसां च कचिदशुद्धित्वमपि 'रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् । अप्रशस्तं समूहन्त्याः श्वाजाविखरवाससाम्' इति
 बौधायनोक्तेः ॥

स्तृणकाष्ठमयैस्तथा । सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टस्तु भवेद्विजः ।
 याज्ञवल्क्यः “मुखजा विप्रुषोमेध्यास्तथाचमनविन्दवः । श्मश्रु
 चास्यगतं दन्तसक्तं लक्तमतः शुचिः । मनुः ‘उच्छिष्टेन तु
 संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः
 शुचितामियात् । स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामथतः परान् ।
 भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैराप्रयतो भवेत् । गौतमः ‘न मुख-
 विप्रुषः उच्छिष्टं कुर्वन्ति नचेदङ्गे निपतन्ति । तथा ‘दधिसर्पिः-
 पयःक्षौद्रभाण्डे दोषो न विद्यते । मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा
 शुचिः’ । तथा ‘अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्या मुख्राहते ।
 मार्जारनकुलौ स्पृष्टौ शुभाश्च मृगपक्षिणः । उपघातसन्देहे मनुः
 ‘त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भि-
 निर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते’ ॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ॥

शुद्धिनिर्णयनामागादुद्धारोऽष्टमः पूर्तिम् ॥ ८ ॥

गर्भाधानादिकालानां कालशुद्धेश्च निर्णयम् ।

प्रकीर्णकं प्रवक्ष्यामो नवमे नवमेधया ॥ ९ ॥

अथ गर्भाधानादिकालनिर्णयः । तत्र प्रथमरजोदर्शने 'च-
तुर्थी षष्ठ्यष्टमी च नवमी द्वादशी तथा । चतुर्दश्यप्यमावास्या
निन्दितास्तिथयस्त्रिमाः । पौर्णमास्यामसन्तोषो ह्यभायां विधवा
भवेत्' । तथा 'अमारिक्ताष्टमीषष्ठीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि । परि-
यस्य च पूर्वार्द्धे व्यतीपाते च वैधृतौ । सन्ध्यासूपप्लवे विष्टया-
मशुभं प्रथमार्त्तवम्' । तथा क्रूरवारा निन्दिताः । नक्षत्रेषु भरणी-
कुत्तिकार्द्राश्लेषामघापूर्वात्रिशाखाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढापूर्वभाद्रपदा
निषिद्धाः । मेषष्टषकर्कधनुःपूर्वार्द्धमकरकुम्भा निषिद्धाः । पट्टा-
म्बरश्वेतनूतनवत्या दृष्टे रजसि सम्यक् फलम् । जीर्णरक्तनी-
लमलिनाम्बराया मन्दफलम् । 'वस्त्रेस्युर्विषमा रक्तविन्दवः पु-
त्रमाप्नुयात् । समाश्चेत्कन्यका चेति फलं स्यात्प्रथमार्त्तवे' । ना-
रदः 'निन्द्यर्क्षतिथिवारेषु यत्र पुष्पं प्रदृश्यते । तत्र शान्तिं प्र-
कुर्वीत घृतदूर्वातिलाक्षतैः । प्रत्येकाष्टशतं चैव गायत्र्या जुहुयात्ति-
लैः । स्वर्णगोभूतिलान् दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये । ऋषिपुत्रसंहि-
तायाम् 'प्रथमार्त्तवदोषाणां शान्तिं कुर्यादनन्तरम् । तिथिनक्ष-

रजोदर्शन
दोषशान्तिः ।

त्रवारादिदेवानां पूजनं पृथक् । शान्तिं स्थले प्रकुर्वीत विधि-
ना देवनिर्मिते । उद्याने वा नदीतीरे तडागे चत्वरेपि वा ।

मण्डलं कारयेत्तत्र गोमयेन द्विहस्तकम् । स्थण्डिलं कारयेत्तत्र
चतुराढकशालिभिः । आढकं तण्डुलं चैव आढकौ तिलयावकौ ।
आढकः प्रस्थचतुष्टयः । 'पलं च कुडवः प्रस्थ आढकोद्रोण एव
च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः' । उपर्युपरि
संस्तीर्णं तन्मध्ये नलिनं लिखेत् । दधैराच्छाद्य तन्मध्ये कर्णिकायां
न्यसेदघटम् । समूत्रं सपिधानं च सकूर्चं वस्त्रवेष्टितम् । पुण्यो-

दकेन सम्पूर्णमौषधादिसमन्वितम् । औषधं सर्वौषधयः, आ-
दिपदेन गजशालामृदादिः । सहदेव्यैकपत्रा च विष्णुक्रान्ता
सभद्रिका । विल्वपत्रैः सहैतानि चूर्णयित्वा न्यसेदघटे । कुष्ठमां-
सी हरिद्रे द्वे मुराशैलेपचन्दनम् । वचाकञ्जोरमुस्ताद्याः सर्वौष-
धयः प्रकीर्त्तिताः । गजाश्वरथवल्मीकसङ्गमाद्भृदगोकुलात् ।
राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निःक्षिपेत् । पञ्चगव्यं च कुमुदं
तथा मुक्ताफलानि च । वज्रवैदूर्यमाणिक्यविद्रुमानि विनिःक्षिपेत् ।
एवं कुम्भं समासाद्यार्चयेद्गन्धादिभिः शुभैः । अनुष्ठानपरो
विप्रः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । आसीनः सुप्रसन्नात्मा प्राण-
संयमनान्वितः । सावित्र्या च जपेत्कुम्भं स्पृशन्दशशतं द्विजः ।
एवं प्रदोषकाले तु कारयेदपरेऽहनि । उदये समनुप्राप्ते स्नानं
गन्धाद्यलंकृतम् । स्नापयेच्छान्तिमान्विच्छन्नं पूर्वाह्णे प्राङ्मुख-
स्थिताम् । अधिवासितकुम्भस्य तोयैश्चापि समन्त्रकम् । पश्चा-
च्छेषोदकेनैव स्नात्वा देवं प्रणम्य च । स्वगृहोक्तविधानेन
होमं कुर्यात्प्रयत्नतः । दूर्वाज्येन तिलैर्हुत्वा सावित्र्या चैव मन्त्रतः ।
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टाधिकं तथा । तत्संख्यया त्रिधा हुत्वा
दूर्वाज्येन तिलैः समम् । ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु दैवतं पूजयेत्ततः ।
एवं समासतः प्रोक्तं नारीणां प्रथमार्त्तवे । गुणदोषौ परिज्ञाय
शान्तिकर्म समाचरेत् । अनेन विधिना नारी सर्वदोषात्प्रमुच्यते ॥

अथ पुंसवनादिकालनिर्णयः । ‘अथ पुंसवनं कुर्यात्तृतीये
मासि पुंस्त्वदम् । शुक्लपक्षे च पूर्वाह्णे चन्द्रताराबलान्विते’ ॥ षष्ठे-
ऽष्टमे वा सीमन्तः ॥ आपस्तम्बः ‘सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे चतुर्थे
मासीति । ‘मृते देशान्तरगते पत्न्यौ स्त्रीसंस्कृतेः पुरा । देवरः
श्वशुरो वापि वंश्यो वापि समाचरेत् । जन्मनोऽनन्तरं स्नात्वा
जातकर्म विधीयते । दैवादतीतिकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ ‘सूत-

कान्ते नामकर्म विधेयं स्वकुलोचितम्' । पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः ॥ भविष्यपुराणे 'द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथान्येषां मतं विभो । गर्गः 'षष्ठेऽन्नप्राशनं मासे अष्टमे द्वादशेपि वा । प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेपि वा । द्वादशेऽपि तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहम् । सौवर्णीं राजपुत्रस्य राजतीं विप्रवैश्ययोः । शूद्रस्य चायसी शूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका' । तृतीये चाब्दे मुण्डनम्, 'चूडा कार्या यथाकुलमित्युक्तेः । 'सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् । पञ्चाब्दात्प्रागथोर्द्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत्' । परिशिष्टे 'गर्भिणी यस्य वैमाता मासादूर्द्ध्वं तु पञ्चमाव । तस्य चूडोपनयने गर्भिण्या वा शिशोर्मृतिः' । तथा 'पुंसो भार्या गर्भिणी यस्य नासौ सूनाश्चौलं क्षौरकर्मात्मनश्च । गेहारम्भं स्तम्भसंस्थापनं च बाह्यस्नानं तीर्थयात्रां न कुर्यात् । वशिष्ठः 'उपनीतौ शिशोर्माता गर्भिणी यदि जायते । तयोरेकस्तु नष्टः स्याद्भ्रूत्तयोर्वा शिशोर्मृतिः । प्राप्ते च पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दिने । उत्तरायणगे सूर्ये विद्यारम्भं तु कारयेत् । प्राङ्मुखो गुरुरासीनो गुरुणा सममुखं शिशुम् । अध्यापयीत प्रथमं द्विजाशीर्भिः उपनयनम् । प्रपूजितम् । माघादिमासषट्के तु मेखलाबन्धनं मतम् । चूडाकरणमन्नं च श्रावणादौ विवर्जयेत् । धनुर्मीनकुलीरस्थो जीवो जन्मान्तमृत्युगः । अतिसौख्यं वटोः कुर्याद् अङ्गिरो वचनं यथा । नारदः 'बालस्य बलहीनोपि शान्त्या जीवोबलप्रदः । यथोक्तवत्सरे कार्श्यमनुक्ते चोपनायनम् । शान्त्या बृहस्पतिप्रीतये दानादिकया । यथोक्तवत्सरे गर्भाष्टमाद्युक्तकाले । अनुक्ते ब्राह्मणस्य नवमाब्दादौ । 'गुरुर्द्विपञ्चसप्तमनवमस्थः शुभः सदा । पूजया दिक्-त्रिषष्टायद्योनाष्टादिगतः शुभः । 'जन्मोदये जन्मसु तारकासु मा-स्यवा जन्मदिने न तेन । विप्रोभवेच्चैव बहुश्रुतोपि प्रज्ञाविशेषैः

प्रथितः पृथिव्याम् । ज्येष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।
उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युरेष च । गर्गः 'मौञ्जीबन्धे विवाहे
च प्रतिष्ठायां विशेषतः । गोचरेणैव कर्त्तव्यं वेधाबलमकारणम् ।
वेधाबलं वामवेधबलम् । नारदः ' विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे
गलग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति । व्रताहि पूर्वस-
न्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति । तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र
विवर्जयेत् । ग्रहे रवीन्द्रोरवनीप्रकम्पे केतुद्रमोलकापतनादिदोषे ।
व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्तिकेचित् ।

अथ क्षत्रियस्य छुरिकाबन्धनकालः । 'छुरिकाबन्धनं वक्ष्ये
क्षत्रस्य प्राकरग्रहात् । विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षे त्वनस्तगे ।
जीवे शुके च भूपुत्रे चन्द्रताराबलान्विते ॥

अथ विवाहकालः । 'युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिदं पाणि-
पीडनम् । एतत्पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यस्ये नाशनं तयोः । यत्तु 'सर्व
कालिकमिच्छन्ति विवाहं गौतमादयः' इति तदासुरधर्मविवाहावि-
षयम् । धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरीक्षणम् । नाधर्म्येष्विति वच-
नात् । 'मुख्यं गुरुबलं बध्वाः वरस्येष्टं रवेर्बलम्' । जन्ममासे
विवाहकर्त्तव्यताबोधनं द्वितीयगर्भोत्पन्नाविषयम् । निषेधस्तु प्रथ-
मगर्भोत्पन्नाविषयः । जन्ममासलक्षणमाह गार्ग्यः । आरभ्य जन्म-
दिवसाद्यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु गहितः ।

कालशुद्धिर्निरूप्यते 'जीवक्षेत्रगते भानौ भानुक्षेत्रगते गुरौ ।
विवाहादौ कालशुद्धिः वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रतं स्वस्त्ययनानि च ।' स्कन्दपुराणे 'सिंहसं-

स्थे गुरौ राजन् विवाहादि न कारयेत् । मकरस्थे न कर्त्तव्यं
यदीच्छेदात्मनः शुभम् । ललः 'नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते
बालवृद्धास्तगे वा । संन्यासोदेवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेध-
स्तु दीक्षा । मौञ्जीबन्धो चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा

वज्र्याः सद्भिः प्रयत्नात्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च । सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । ग्रन्थान्तरे 'सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । अन्यत्र सिंहभागे तु विवाहादि विधीयते । अत्र विशेषमाह लल्लुः । 'नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे । गण्डक्याः पश्चिमे तीरे मकरस्थो न दोषभाक् । सिंहस्थितः सुरगुरुर्यदि नर्मदायास्तं वर्जयेत्सकलकर्मसु सौम्यभागे । विन्ध्यस्य दक्षिणदिशि प्रवदन्ति चाय्याः सिंहशके मृगपतावपि वर्जनीयम्' । तथा 'सिंहे गुरौ सिंहलवे विवाहो नेष्टस्तु गोदोत्तरतस्तु यावत् । भागीरथीयाम्यतटं च दोषो नान्यत्र देशे तपने तु मेषे' । गोदा गोदावरी, तपने मेषस्थे सिंहस्थ-गुरुदोषो नास्तीत्यर्थः । एतदधार्यकन्यादिविषयम् । यदाह वशिष्ठः । 'गोदावर्युतरे कूले भागीरथ्यास्तु दक्षिणे । सिंहस्थेऽपि गुरौ कार्यमधार्योपयमादिकम्' । अधार्या सरजस्का कन्या । तथा 'गोदावर्युत्तरतो यावद्भागीरथीतटं याम्यं । तत्र विवाहोनेष्टः सिंहस्थे सुरपतेः पूज्य । नारदः 'समदृष्टिगुरोः शुक्रस्तन्मासं तु प्रयत्नतः । विवाहादि न कुर्वीत नर्मदातीर उत्तरे । नर्मदायाम्यभागे तु समदृष्टिर्न दोषकृत् । वशिष्ठः 'अतीचारगतो जीवस्तं राशि नैत चेत्पुनः । लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मवहिष्कृतः' । लल्लुः 'यदातिचारं सुरराजमन्त्री करोति गोदृश्चिकमीनसंस्थः । नायात्यसौ यद्यपि पूर्वराशिं तथापि पाणिग्रहणे न दोषः । अतीचारगते जीवे धनुष्कर्कटमीनगे । लुप्तसंवत्सरेऽप्यत्र सर्वकर्माणि कारयेत् । वृषे मेषे झवे कुम्भे यदातीचारगो गुरुः । न तत्र काललोपः स्यादित्याह मुनिगालवः । त्रयोदशदिनः पक्षः प्रजासंहारकारकः । अपि वर्षसहस्रेण कालयोगः प्रकीर्तितः' । अत्रापि पक्षे विवाहादि न कार्यमित्यर्थः । द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकं ज्येष्ठं

शुभावहम् । ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसमतम् । गार्ग्यः
 'एकोदरप्रसूतानां विवाहो नैव वत्सरे' । पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं याव-
 दिनचतुष्टयम् । पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहामिति सूरयः । पुत्रो-
 पनयनादूर्ध्वं षण्मासाभ्यन्तरे तथा । पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत नोद्वाहाद्
 व्रतबन्धनम् । वराहः 'न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेपि विवाहकार्यं
 दुहितुः प्रकल्प्यम् । न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च स्यान्मण्डना-
 न्मुण्डनमन्वगेव च' । मण्डनं विवाहादि, मुण्डनमुपनयनादि, 'एक-
 मातृकयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे
 समाचरेत् । कन्यायुगे भ्रातृयुगे कन्याभ्रातृयुगे तथा । न जातु
 मङ्गलं कुर्यादेकस्मिन्मण्डपेऽहनि । ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य
 प्रवेशनम् । तदा हेकोदरस्यापि विवाहादि प्रशस्यते । विवाहश्चै-
 कजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका वि-
 धवा भवेत् । न वेदिकायां न गृहे न शाले न मण्डपे युग्मकरग्रहौ
 तु । यथा पथि प्रत्यभिदर्शने च तथा तयोरेकतरं जहाति । न चैक-
 जन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके । प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै
 दुहितुद्वयम् । त्वया चेन्ममपुत्रार्थं कन्या देया तर्हि मयापि त्व-
 त्पुत्राय कन्या देयेति व्यवस्थायां विवाहः प्रत्युद्वाहः । 'अप्येकज-
 न्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके । नैव कदाचिदुद्वाहो नैकदा
 मुण्डनद्वयम् । द्विशोभनं चैकगृहेपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवाभिर्दिनैः
 स्यात् । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्यविभेदतो वा ।
 अग्निः 'कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्मुण्डनादपि मुण्डनम् । प्रवेशाभिर्गमं
 चैव न कुर्यान्मुण्डनत्रयम्' । मण्डनाद्विवाहानन्तरं ऋतुत्रयादर्वाक्
 मुण्डनं न कुर्यात् । तथा स्नुषाप्रवेशानन्तरं पुत्रीनिर्गमनं न कु-
 र्यात् । मुण्डनत्रयं ऋतुत्रयमध्ये न कुर्यात् इत्यर्थः । 'पुत्रीपरिण-
 यादूर्ध्वं पुत्रस्योद्वहनक्रिया । न दुष्टा स्यान्मातृभेदे गृहभेदेऽपि

चैव हि । एकः कर्त्ता शुभं कुर्यान्न पुङ्गवोः पुत्रयोरापि । षण्मा-
सेऽथ चतुर्मासि पूर्वे वर्षे शुभावहमिति ।

अथ प्रकीर्णकम् 'अव्रते केशधरणमसङ्कल्पे व्रते क्रिया ।
अव्रह्मचर्ये चर्या च त्वयं स्वाहम्भसंज्ञितम् । अनाचारात्तथा
ऽन्यायादकाले क्षौरकर्मणः । अमङ्गलात्तथालस्यान्मृत्युर्मर्त्याञ्जि-
घांसति । निषिद्धेषु च कालेषु क्षुरकर्म यदा भवेत् । तदोषशान्तये
भूयः कुर्यात्सिप्रं शुभे दिने । प्रमादेन तु केशानामग्निस्पर्शेन दा-
हिनाम् । दग्धान्केशान् पञ्चगव्यमधुधौतान्प्रवापयेत् । संक्रान्त्यां
पञ्चदश्यां च द्वादश्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीड्यते नैव क्षुरे-
णापि न हिंस्यते' । पञ्चदश्याममावास्यायाम् । दन्तकाष्ठममावास्या
मैथुने च चर्तुदशी । हन्ति सप्तकुलं तस्य तैलग्रहणमष्टमी । उद-
न्वतोऽम्भसि स्नानं तथा श्मश्रुविषोचनम् । अन्तर्वत्स्याः पतिः
कुर्वन् नरके व्रजति ध्रुवम् । व्यक्तगर्भेऽपि सीमन्ते विवाहे क्षुर-
माचरेत् । क्षौरमाप्रसवान्नोक्तमन्यत्र वचनादिह ॥

अथ कलियुगमाहिमा श्रीभागवते 'कालं सभाजयन्साय्या
गुणज्ञाः सारभागिनः । यत्र सङ्कीर्त्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽपि लभ्यते ।
न ह्यतः परमोलाभो देहिनां भ्राम्यतामिह । यतोविन्देत परमां
ज्ञानं नश्यति संसृतिः । कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरा-
यणाः । क्वचित्कचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः । कलेर्दोष-
निधे राजन्नस्ति द्वेको महान् गुणः । कीर्त्तनादेव कृष्णस्य
मुक्तबन्धः परं व्रजेत् । विष्णुपुराणे 'ध्यायन् कृते यजन् यज्ञै-
स्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम् ।
अतएव युगेषु वर्णेषु स्त्रीपुंसयोश्च कोधन्य इति नारदादिप्रश्ने
व्यासस्योत्तरम् 'कलिर्धन्यः शूद्रो धन्यः स्त्रियो धन्या' इति विष्णु-
पुराणकथा । पराशरः 'त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे । कृते सम्भाष्य पतति
त्रेतायां स्पर्शनेन तु । द्वापरे अन्नमादाय कलौ कर्त्तैव लिप्यते ।
शपथः शकुनः स्वप्नः सामुद्रिकमुपश्रुतिः । उपयाचितमादेशः
सम्भवन्ति कलौ क्वचित् । तस्मात्तन्मात्रलाभेन कलौ कार्य्यन्न
कारयेत्' । कलिवज्ज्यर्ज्यानाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः 'देवरेण सुतोत्पत्ति-
कलिव र्ज्यानि । वै । समुद्रयानस्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । कमण्डलुविधारणं
नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यम् । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च सुराग्रहः । अ-
ग्निहोत्रे हवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः' । लीढाया अग्निहोत्रे
हवण्याश्च स्वीकारः । असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजाति-
भिः । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा । वृत्तं याथावरगृह-
स्थाचारः । स्वाध्यायोवेदः । अघसङ्कोचनं सूतकाद्यशौचसङ्कोचः
'प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषः पा-
पेभ्योमधुपर्कं च गोर्वधः । दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
दत्तो दत्तकः । शामिश्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा । दीर्घ-
कालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ । कलौ युगे त्विमान्धर्मान्
वज्ज्यर्ज्यानाहुर्मनीषिणः । परास्मरः 'अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं
पलपैतृकम् । देवरेण सुतोत्पत्ति कलौ पञ्च विवर्जयेत्' ॥

अथ मोपीचन्दनमाहात्म्यम् । तत्र तिलकप्रमाणम् । 'ललाटे
ज्योतिषाकारं हृदयेऽश्वत्थपत्रवत् । बाहुभ्यां वंशपत्राभ्यां शेषे
तु तुलसीदलम् । अतिदीर्घमनायुष्यमतिक्षीणं दरिद्रता ।
न नेत्रान्तरयोः कुर्यान्न कुर्याद्वि बहिः क्वचित् । गारुडे 'यो मृ-
त्तिकां द्वारवतीसमुद्भवां करे समादाय ललाटपट्टे । करोति
नित्यं वपुशुद्धिहेतुः क्रियाफलं कोटिगुणं सदाभवेत् । क्रिया-
विहीनं यदि मन्त्रवर्जितं श्रद्धाविहीनं यदि कालवर्जितम् ।

कृत्वा ललाटे यदि गोपिचन्दनं प्राप्नोति तत्कर्मफलं सदाक्षयम् ।
 यस्यान्तकाले किल गोपिचन्दनं बाह्योर्ललाटे हृदि मस्तके च ।
 प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोर्गोबालघाती यदि विप्रहा नरः ।
 स्कान्दे 'शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः । गोपीचन्द-
 नलिताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः । हरिनामाक्षरमुखं ललाटे गोपि-
 चन्दनम् । तुलसीमालिकोरस्कं स्पृशेयुर्न यमोद्भटाः । गोपी-
 मृत्तुलसी शङ्खः शालग्रामः सचक्रकः । गृहेपि यस्य पञ्चैते
 तस्य पापभयं कुतः । कृष्णायुधाङ्कितो देही गोपीचन्दनमृत्स्न-
 या । प्रयागादिषु तीर्थेषु स स्नातः किङ्करिष्यति । नारायणायुध-
 धरं कृत्वात्मानं कलौ युगे । कुरुते धानि कर्माणि मेरुतुल्यानि
 तानि वै । धात्रीमाला हरेः शङ्खं पञ्चं कौमोदकी तथा । रथाङ्गं
 यस्य देहे वै दृश्यते स जनार्दनम् । कृष्णायुधाङ्कितोमर्त्यः
 श्मशाने श्रियते यदि । प्रयामे या गतिः प्रोक्ता सा मातिस्तस्य
 नारद । यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः । अपराधसहस्रं
 तु निःशं हरति केशवः । ललाटे तु गदा धार्या मूर्द्धि चापशरा-
 स्तथा । नन्दकं चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये । अगस्त्यसंहितायाम्
 'येनायुधानि बाह्योश्च धृतानि द्विजसत्समापापिष्ठो वाप्यपापिष्ठः सर्व-
 ङ्गोऽप्यङ्ग एव वा । भवेद्देवाधिकार्यत्र पूजाकर्मण्यसंशयम् । तथा 'तुलसी-
 काष्ठघटितै रुद्राक्षाकारधारितैः । शङ्खचक्रगदापद्मपादुकाकारकारि-
 तैः । निर्मितां मालिकां कण्ठे निधायार्चनमाचरेत् । तथा कमलमालां
 च सम्यक् पुष्करमालिकाम् । यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालासरू-
 पिणीम् । कण्ठमालां च यत्रेन कृतं तस्याक्षयं भवेत् । संघृष्य तुलसी-
 काष्ठं यो दद्याद्ग्राममस्तके । कर्पूरागुरुकस्तुरीचन्दनेन च तत्समम्' ॥

अथ तुलसीमहिमा अगस्त्यसंहितायाम् 'तुलसीविपिन-
 स्यापि समन्तात्पावनं स्थलम् । क्रोशमात्रं भवसेव गाङ्गेयस्येव

पाथसः । तुलसीरोपिता स्पृष्टा दृष्टा सिक्ता च पावयेत् ।
 आराधिता प्रयत्नेन सर्वकामफलप्रदा । चतुर्णामपि वर्णानामा-
 श्रमाणां विशेषतः । स्त्रीणां च पुरुषाणां च पूजितेष्टं ददाति सा ।
 प्रदक्षिणं भ्रमित्वा ये नमन्ति तुलसीं नराः । न तेषां दुरितं कि-
 ञ्चित्पक्षीणमवशिष्यते । अनन्यदर्शनाः प्रातः पश्यन्ति तुलसीं
 नराः । अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणात्प्रहणन्ति ते । तुलसीसंनिधाने तु
 ये त्यजन्ति कलेवरम् । न तेषां नरके वासस्ते यान्ति परमं पद-
 म् । पात्रे ' न पश्यति यमं वैश्य तुलसीवनरोपणात् । सर्वपाप-
 हरं सर्वकामदं तुलसीवनम् । तुलसीकाननं वैश्य गृहे यस्मिंस्तु
 तिष्ठति । तद्गृहं तीर्थभूतं हि न यान्ति यमकिङ्कराः । तुलसी-
 गन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः । प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं च-
 क्रपाणिनः । दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं विशांवर । तुल-
 सीवनसंस्पर्शः सममेतत्त्रयं स्मृतम् । रोपणात्पालनात्सेकादर्शना-
 त्स्पर्शनात्तथा । तुलसी दहते पापं बाह्मनःकायसम्भवम् ।
 पक्षे पक्षे तु सम्प्राप्ते द्वादश्यां वैश्यसत्तम । ब्रह्मादयोपि कुर्वन्ति
 तुलसीदलपूजनम् । मणिकाञ्चनपुष्पाणि तथा मुक्तामयानि च ।
 तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । तुलसीमञ्जरीभिर्यः
 कुरुते विष्णुपूजनम् । न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ।
 पक्षान्ते रविसंक्रान्तौ द्वादश्यां सन्ध्ययोर्निशि । तुलसीं ये विचि-
 न्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः । वामनपुराणे 'तावद्गर्जन्ति पक्षीन्द्र
 मृदस्तीर्थसमुद्भवाः । यावन्न दृश्यते भाले तुलसीमूलमृत्तिका ॥

अथ धात्रीमाहात्म्यम् । स्कान्दे ' यः कश्चिद्वैष्णवे लोके
 धत्ते धात्रीफलं मुने । प्रियो भवति देवानां मनुष्याणां तु का
 कथा । धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलसमन्वितः । धात्रीफलकृ-
 ताहारो नरो नारायणो भवेत् । धात्रीफलानि यो निस्रं वहते

करसम्पुटे । तस्य नारायणो देवो वरमिष्टं प्रयच्छति' । व्यासः
 'श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्नरः । तुष्यसामलकैर्वि-
 ष्णुरेकादश्यां विशेषतः । नवम्यां दर्शसंक्रान्त्योः सप्तम्यां रावि-
 वासरे । चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्' । रत्नमालायाम्
 'स्नातुर्जनस्य दशमी तनयं त्रयोदशर्यं निहन्त्युभयमेतदपि द्वि-
 तीया । सप्तम्यनिन्दुनवमीषु च सम्पदिष्णुः स्नायात्कदाचिदपि
 नामलकैर्मनुष्यः । अथ शङ्खमाहात्म्यम् । स्कन्दपुराणे 'त्रैलोक्ये यानि
 तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया । शङ्खे तिष्ठन्ति विप्रेन्द्र तस्माच्छङ्खं
 शङ्खमहिमा । समर्चयेत् । शङ्खस्थितं च यत्तोयं भ्रामितं केशवोपरि । वन्दते
 शिरसा यस्तु गङ्गास्नानेन तस्य किम् । नाद्यं तडागजं वापि बापी-
 कूपहृदादिजम् । सर्वं भवति शङ्खस्थं गङ्गातोयसमं जलम् । गृहीत्वा
 शङ्खपादोदं शङ्खे कृत्वा तु वैष्णवः । यो वहेच्छिरसा नित्यं समु-
 निस्तापसोत्तमः । त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
 पूजितः सर्वदेवैस्तु पाञ्चजन्यं नमोस्तुते । शङ्खं करतले कृत्वा
 मन्त्रेणानेन वैष्णवः । यः स्नापयति गोविन्दं तस्य पुण्यमन-
 न्तकम्' । अनेन मन्त्रेण करतले कृत्वेत्यन्वयः । 'दर्शनेनैव शङ्ख-
 स्य किंपुनः स्पर्शने कृते । विलयं यान्ति पापानि हिमवद्भास्क-
 रोदये । वाराहे 'दक्षिणावर्त्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन च । उद-
 के नाभिर्मात्रे च यः कुर्यादभिषेचनम् । प्राक्स्नोतसि च वै नद्यां
 नरोत्थिकाग्रमानसः । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

अथ द्वार्त्रिशदपराधाः । यानिर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवदगृहे ।
 देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः । पादप्रसारणं चाग्रे तथा
 पर्यंकबन्धनम् । शयनं भक्षणं चापि मिथ्याभाषणमेव च । उच्चैर्भाषा
 मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः । निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभा-
 षणम् । कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परा स्तुतिः । अश्लीलभाष-

णं चैव अधोवायुविसर्जनम् । शक्तौ गौणोविचारस्तु आनिवेदि-
तभक्षणम् । पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् । गुरौ मौनं
निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । निष्ठीवनं परीहासः सुरतं शपथ-
क्रिया । अपराधास्त्वमे विष्णोर्द्वात्रिंशत्पारकीर्त्तिताः । अपरा-
धसहस्राणि क्रियन्तेऽर्हनिशं मया । दासोऽयमिति मां मत्वा क्षमस्व
मधुसूदन । इति मंत्रं जपन् यस्तु दण्डवत्प्रणमोद्हरिम् । द्वात्रिं-
शदपराधास्तु क्षमते तस्य केशवः । अथ यदर्थं सर्वधर्मोपासनं सा

भक्तिनि- भगवद्भक्तिरेव । यदुक्तं श्रीभागवते 'दानव्रततपोहोमजपस्वा-
रूपणम् । ध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्य-
ते । तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा
श्रद्धा यावन्न जायते । ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो बानपेक्षकः ।
सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः । भगवद्गीता 'नाहं
वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्ट-
वानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप । मन्मना भव मद्भक्तो मद्या-
जी मां नमस्कुरु । मामैवैष्यसि सखं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे' ।
मन्मनाः मच्चिन्तकः, मद्भक्तो मन्मन्त्रोपासकः, मद्याजी मद्याजकः ।
'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो
मोक्षयिष्यामि मा शुचः' । अत्र सर्वधर्मत्यागे सति निःकर्मणो-
प्यकरणे प्रत्यवायः स्यादिति शोचन्तमर्जुनं भगवानाश्वासयति,
माशुचस्त्वम् अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति । भगवत्कीर्त्त-
नस्मरणादौ शौचाद्यपेक्षा नास्ति । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे 'चक्रा-
युधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं विद्यते तत्र
स पवित्रकरो यतः । पात्रे' अपवित्रः पवित्रोवेत्यादि । शेषं
भक्तभक्त्यादिसामान्यविशेषलक्षणमहिमादि श्रीविष्णुपुराणे श्री-

भागवतादौ च भूयर्त्यनुसन्धेयम् ॥

अथ भागवतधर्माश्चन्द्रशर्मणो वाक्येनोक्ताः । स्कान्दे 'अथ प्रभृति कर्त्तव्यं यन्मया कृष्ण तच्छृणु । एकादश्यां न भोक्तव्यं कर्त्तव्यो जागरः सदा । महापूजा च कर्त्तव्या प्रत्यहं पूजनं तव । पलाङ्गेनापि विद्धं तु न कार्यं वासरं तव । नित्यं नामसहस्रं तु पठनीयं तव प्रियम् । पूजा च तुलसीपत्रैर्मया कार्या सदैव हि । तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् । त्वत्कथाश्रवणं कार्यं नित्यं पुस्तकवाचनम् । नित्यं पादोदकं मुद्धा मया धार्यं प्रयत्नतः । नैवेद्यभक्षणं चैव करिष्यामि यतव्रतः । निर्माल्यं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया । त्वया यदवशिष्टं तु भक्षणीयं सदा मया । तथातथा प्रकर्त्तव्यं तव तुष्टिर्यथा यथा । सत्यमेतन्मया कृष्ण तवाग्रे परिकीर्त्तनम्' । नारदपञ्चरात्रे 'संयमांश्च प्रवक्ष्यामि संक्षेपात्पञ्चरात्रिणाम् । न मत्स्यान्मक्षेयन्मांसं कूर्मसूकरयोस्तथा । कांस्यपात्रे न भुञ्जीत न पद्मवटपत्रयोः । देवागारे न निष्ठीवेत क्षुरं चात्र विवर्जयेत् । न सोपानत्करचरणः प्रविशेदत्र तु क्वचित् । एकादश्यां न चाङ्गीयात् पक्षयोरुभयोरपि । जागरं निशि कुर्वीत विशेषाच्चार्चयोद्विभुमिति । नरकभोगानन्तरं जन्मक्रम उक्तो वैष्णवे । 'स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवोनराः । धार्मिकास्त्रिदशास्तद्गन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् । सहस्रभागप्रथमा द्वितीयाद्या अनुक्रमात् । 'सर्वे ह्येते महाभागा यान्मुक्तिं समाश्रिताः । अब्जा मत्स्यादयः । सहस्रभागः प्रथमो येषान्ते तथा द्वितीयाद्या अनुक्रमात् कृम्याद्यनुक्रमात् । अयमर्थः—कृमिभ्यः सहस्रभागाधिकाः स्थावराः, अब्जेभ्यः सहस्रभागाधिकाः कृमयः, पक्षिभ्यः सहस्रभागाधिका अब्जा' इत्यादिक्रमेणोन्नेयानि ॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।

कालप्रकीर्णविनिर्णयनामागान्नवम उद्धारः ॥ ९ ॥

आह्निकं परिभाषा च दशमेऽथ निरूप्यते ॥ १० ॥

मनुः 'ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्माथौ चानुचिन्तयेत् । कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च' । तन्मूलानिति पुंस्त्वमार्षम् ? । विष्णुः 'ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चिन्तयेदिष्टदेवताः' । तथा 'शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् । तत्क्षणान्तस्य नश्यन्ति सर्वपापान्यशेषतः ।

याज्ञवल्क्यः 'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कु-
सूत्रपुरी-
वोत्सर्गः । र्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुखः' । देवलः 'सन्ध्यासु परिव-
र्जयेत्' मूत्रपुरीषे इति शेषः । इदमुपरुद्धेतरविषयम् । न वेगं धारयेन्नोपरुद्धः क्रियां कुर्यादिति भावधृतस्मरणात् । मनुः 'छाया-
यामन्धकारे वा रात्रावहानि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्यात्प्राण-
बाधाभयेषु च' । दिङ्मोहादिविषयमेतत् । प्राणबाधाविषयं च । अङ्गिराः 'कृत्वा यज्ञोपवीतं च पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् । विष्णु-
मूत्रं तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः' । कर्णे निधानमेकवस्त्रवि-
षयम् । तदुक्तं सांख्यायनगृह्ये 'यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति । याज्ञवल्क्यः 'गृहीतशिशन उत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकारं शौचं कुर्यादतन्द्रि-
तः' ॥ अत्र गन्धलेपक्षयार्थकमेव शौचं मृतसंख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः । गन्धलेपक्षयस्य मृतसंख्यादिविशेषं विनाप्युपपत्तेः । न च 'ए-
तच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणमिति मृतसंख्यादिनियतशौचस्येव द्वैगुण्यादि कथनमुपपद्यत इति वाच्यम् । शौचं हि द्विविधम्, दृष्टमदृष्टं च । तत्र गन्धलेपक्षयकारकरूपं दृष्टं मृतसंख्यानियमजन्यं नियमाददृष्टरूपमदृष्टम् । तथा चैतच्छौचमिति शौचपदेन नियमाददृष्टमेव परामृश्य-

ते । मच गन्धलेपक्षयकरं शौचं स्त्रीशूद्रपरम् । ब्राह्मणादेरपि गन्ध-
 लेपक्षयस्यापेक्षितत्वात् । नच संख्याविशेषविशिष्टमृदैव ब्राह्मणादे-
 र्गन्धादिक्षयोऽपेक्षितः । गन्धादिक्षये संख्यानियमस्याप्रयोजकत्वात् ।
 तस्माददृष्टविशेषार्थिनामेव नियमो न दृष्टार्थिनामिति ध्येयम् ।
 वैष्णवे ' बल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलात्तथा । शौचावाशिष्टां
 गेहाश्च नादद्यात्लेपसम्भवाम्' । सिद्धान्तशुद्धोद्धारे-मनुः ' नमा-
 र्गान् शमशानाच्च नादद्यात्कुड्यतः कचिव' । मृत्संख्यानियममाह
 शातातपः ' एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः । मूत्रे
 शौचं समाख्यातं शुक्ले तु द्विगुणं स्मृतम् । सूत्रे मूत्रमात्रे । दक्षः ' एका
 लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या
 पादयोः षट् तथैव च । एका लिङ्गे करे तिस्र उभयोर्मृद्वयं
 स्मृतम् । मनुः ' एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश । उ-
 भयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता' । शुद्धिमदृष्टविशेषं न तु
 गन्धादिक्षयम् । तस्य संख्यानियमं विनापि निर्वाहादित्युक्तम् ।
 यदाह स एव ' यावन्नापैसमेध्याक्ताद् गन्धोलेपश्च तत्कृतः । ताव-
 न्मृद्गारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु' । पादशौचे शङ्खः ' तिस्रस्तु
 पादयोर्द्वे शौचकामस्य सर्वदा । यमदक्षौ ' द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये
 पश्चापाने तथैव चेति । लेपाविशेषसंख्यायां गुदे तिस्र इतिन्यून-
 संख्याव्यवच्छेदपरम् । लिङ्गशौचे मृत्प्रमाणमाह दक्षः । ' लिङ्गे तु
 मृत्प्रमाणाया त्रिपर्वा पृथ्यते यया । विदूशौचे स एव ' अर्द्धप्र-
 मृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च
 तदर्धार्धा प्रकीर्त्तिता' । यद्विवा विहितं शौचं तदर्द्धन्तु निशि स्मृत-
 म् । तदर्द्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि' । दिवोदितस्य शौ-
 चस्य रात्रावर्द्धं विधीयते । आतुरे तु अर्द्धभागादिकरणं नियमशौ-
 चस्यैव बोध्यं दृष्टशौचस्य साधारणत्वादि स्मर्त्तव्यम् ।

अथाचमनम् । वृद्धपराशरः ‘कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः । निबद्धशिखकक्षस्तु द्विज आचमनं चरेत्’ । याज्ञवल्क्यः ‘त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् । अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः । हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुद्धेरन्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः’ । अन्ततः ओष्ठमान्तेन । हारीतः ‘वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचामति यो द्विजः । उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरेण मलेन वा’ । एतच्च वामहस्तमात्रधृतकुशपरम् । ‘उभयत्र स्थितैर्दमैः समाचामति यो द्विजः । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा च द्विगुणं फलमिति गोभिलोक्तेः । हारीतः ‘सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ द्विजः । ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् । सोपानत्को नचोष्णीषी पर्यङ्कासनयानगः । दुर्देशप्रपदश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात्’ । सांख्यायनः ‘स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् । भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतोभवेत् ॥

अथ दन्तधावनम्रातत्र दक्षः ‘उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथाविधि । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । महाभारते ‘प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः । दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरं ततः । प्राङ्मुखेनोपविष्टस्तु भक्षयेदन्तधावनम् । छन्दोगपरिशिष्टे ‘उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् । मन्त्रस्तु “आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो धेहि वनस्पते’ । अयं छन्दोगानां मन्त्रः काश्यायनमतोपजीविनां तु “अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजाऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमार्जतु यशसा च भगेन च” । प्रक्षालयेत्थं शुचौ देशे दन्तधावनमुत्सृजेत् । पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यसंशयम् । अलाभे दन्तकाष्ठानां

निषिद्धायां त्रिथौ तथा । अपां द्वादशगण्डूषैः पत्रैर्वा दन्तधावनम् । जिह्वोल्लेखः सदैव च' इति । 'प्रतिपदर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव सत्तमाः । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्' । सिद्धान्तशुद्धोद्धारे 'चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च । नन्दासु च नवम्यां च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् । श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका' । तत्रैव विष्णुः 'प्रतिपदर्शषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च । नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् । वृद्धयाज्ञवल्क्यः 'इष्टकालोष्टपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा । मुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम्' । व्यासः 'योमोहात्स्नानवेलायां भक्षयेदन्तधावनम् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह' । इदं मध्याह्नस्नानविषयम् । 'मध्याह्ने स्नानवेलायां भक्षयेदन्तधावनम् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितरस्तथा' इत्युक्तेः । प्रातःस्नानस्य प्राग्दन्तधावनमुचितम् । 'प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकमिति वचनात् । इदं तु बोध्यम् । कृतप्रातःस्नानस्यैव मध्याह्ने दन्तधावनं निषिद्धम् । 'मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम्' इति मैथिलनिबन्धोदाहृतमनुवचनादिति । वैष्णवे 'आचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् । योगियाज्ञवल्क्यः 'स्मृत्वौकारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः । पुनराचम्य हृदयं बाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत् । ब्राह्मे 'स्वमात्मानं धृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् । प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्सङ्क्षेपेण यथोदितम् । तत्र प्रातः मार्कण्डेयः 'अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीहाफला यतः । स्नानम् । प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम्' । एवं मध्याह्नस्नानमपि नित्यम् । यदाह पारस्करः 'अथातो नित्यस्नानं' न-

१ मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुः तद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गम् ।

घादावित्युपक्रम्य स्नानविधिरेष इति । व्याख्यातं चैत-
 द्भाष्यकृता निस्रस्नानं मध्याह्नस्नानमेवेति । अप्रायसनिमि-
 त्तके स्नाने तर्पणादेर्निवृत्तिः । अप्रायसनिमित्ते तु स्नानमा-
 त्रं विधीयत' इति वचनात् । कात्यायनः 'अल्पत्वाद्धोमकालस्य
 बहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपोविगर्हितः । न
 तनुयान्न विस्तारयेत् । अत एव मन्त्रवर्ज इत्यस्य मन्त्रालपत्वमर्थः ? ।
 योगियाज्ञवल्क्यः 'पञ्चपञ्च उषः कालः सप्तपञ्चारुणोदयः । अष्टपञ्च
 भवेत्प्रातः शेषः सूर्योदयः स्मृतः । ब्राह्मं लक्षगुणं प्रोक्तं तद-
 र्द्धमरुणोदयम् । तदर्द्धं गुप्तनक्षत्रं तदर्द्धं भास्करोदये । प्रातर्मध्याह्न-
 योः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यत्तेस्त्रिषवणस्नानं सकृत्तु
 ब्रह्मचारिणः' । एतदशक्तब्रह्मचारिविषयम् । 'नार्त्तस्त्रिषवणस्ना-
 यी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्' । 'स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी गृही
 तथेति वचनाभ्याम् । वामनपुराणे 'निधाय तीरे कुशपिञ्जुला-
 नि पूर्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेच्च । प्रक्षाल्य पादौ च मुखं च
 कण्ठे यज्ञोपवीतं च जलं पिबेत्त्रिः' । अत्र यज्ञोपवीतं
 कण्ठे निधयेत्यन्वयः । त्रिःपिवेदाचामेदित्यर्थः । आपस्तम्बः
 'यज्ञोपवीतं कृत्वा क्षालयेत् । तथा 'कराभ्यां स्थापयेद्दर्भान्
 शिखाबन्धं विधाय च । प्राणायामं ततः कुर्यात्कालज्ञानं यथा-
 विधि' । अत्र शिखाबन्धः प्राकृतो वेदितव्यः । तदानीं तदकरणे
 घृतावेक्षणादावनधिकारप्रसङ्गात् । 'विशिखो व्युपवीतश्च यत्क-
 रोति न तत्कृतम् । इतिवचनात् । 'मृत्तिकां तु त्रिधा कुर्याद्भा-
 गैर्नैकेन लेपयेत् । दक्षिणेन करेणैव अष्टावेताननुक्रमात्' । ललाटमंश-
 द्वयं हृदयं पृष्ठमुदरं कुक्षिद्वयं चेत्यष्टौ । 'ततो वामकरेणैव ना-
 भिवस्त्यूरुजङ्घकम् । दक्षिणादिक्रमेणैव चरणौ तु त्रिभिस्त्रिभिः ।
 मृदस्तृतीयभागेन करौ च त्रिःप्रमार्जयेत् । इति तूष्णीं मृदा-

स्नानं कृत्वाचम्य जलं विशेष । नाभिमात्रे जले गत्वा केशान्कृ-
त्वा द्विधाद्विजः । निरुध्य कर्णौ नासां च त्रिःकृत्वोन्मज्जनं ततः ।
द्विराचम्याभिषेकं तु कुर्यादष्टाक्षरेण च' । अत्र सिद्धान्तकृतः—का-
त्यायनमतोपजीविनां तु बद्धजूटमेव स्नानम् । अत्र केशानिति
बद्धजूटमिति च व्रतिपरम् । अत्रते केशधारणमिति वचनात् । अत्र
मेतस्नानं प्रकृतिः, एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखा मुक्त-
शिखाः सकृन्निमज्जेयुरिति । अत्र प्रकृतिवद्विकृतिन्यायेन प्राकृत-
धर्माणां विकृतौ प्राप्तानां मध्ये ये सूत्रकृता कण्ठरवेण वर्जितास्ते
निवर्तन्ते । यथा । बद्धशिखीति विमुक्तशिखित्वनिराशः, यज्ञो-
पवीतीति प्राचीनावीतित्वनिराशः । सूर्यस्याभिमुखो मज्जेदिति
दक्षिणामुखत्वनिराशः । उत्तीर्य धौते वाससी परिधायेति एक-
वस्त्रतानिराश इत्युचुः । तन्न । प्रकृतिविकृतिभावव्यत्यासात्,
स्नातकस्य क्लृप्तकेशश्मश्रोर्जटाजूटभावात् । न ह्यत्र शिखापदेन
मूर्द्धजा अभिधीयन्ते । किन्तु मन्त्रविशेषवद्धा मूर्द्धजैकदेशा इति ।
'आयङ्गौरिति सूक्तेन द्विज आवर्चयेदपः । जम्बुकायेति मन्त्रेण
विदध्यादघमर्षणम् । जम्बुकायेति भाववृत्तसूक्तोपलक्षकम् । 'यथा-
श्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः । तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापाप-
नोदकम्' इति मनुवचनात् । जपन् द्वादशवारांस्तु महापापापनुत्त-
ये । अघमर्षणमन्त्रेण धूतपापः समाहितः । ततो निमज्ज्य वारा-
स्त्रींस्ततस्तर्पणमाचरेत् । सङ्क्षेपतर्पणं तु 'देवास्तृप्यन्तिवाति त्रिः,
ऋषयस्तृप्यन्तिवाति त्रिः, प्रजापतिस्तृप्यतु इति सकृत् । अतिसङ्क्षे-
पमाह । शङ्खः 'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यतिवाति क्रमात् ।
जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्सङ्क्षेपतर्पणम्' । तर्पणं तु गायत्रीजपतः
पूर्वमनुष्ठेयमिति यदाह गोभिलस्तत् छन्दोगपरम् । यजुर्वेदिनां

१ आयङ्गौः पृष्णिरक्रमीदशदन्मातरं पुरः । पितरश्च प्रयत्नस्व ॥

तु कात्यायनेन गायत्रीजपानन्तरमेव तर्पणविधानादिति ।

अथ सन्ध्या । दक्षः 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्निसमनर्हः सर्वकर्म-
सु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् । संवर्तः 'प्रातः सन्ध्यां
सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । सादिसां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्त-
मितभास्करोत् । तिष्ठेदोदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः । आ-
सीतोद्भूतमाच्चान्यां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं जपन्' । सन्ध्यावन्दनानन्तरं
याज्ञवल्क्यः 'हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान्समाहितः । वेदार्था-
नधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च । नारसिंहे 'दिवसस्याद्य-
भागे तु सर्वमेतत्समाचरेत् । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासं स-
माचरेत्' । द्वितीये भागे पूर्वाह्नस्य ।

अथ पोष्यवर्गचिन्ता । तत्र दक्षः 'तृतीये च तथा भागे
पोष्यवर्गस्य साधनम् । तृतीयोभागः पूर्वाह्नस्यैव । मैथिलग्रन्थे
पोष्यवर्गानुशासनमिति पाठः । पोष्यवर्गस्तु-माता गुरुः पिता
भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्य-
वर्ग उदाहृतः' । अभ्यागतः सम्बन्धी ग्रामान्तरादागतः । अति-
थिरदृष्टचरोऽसम्बद्धो भोजनार्थमुपागतः । 'उपेयादीश्वरं चैव योग-
क्षेमार्थसिद्धये' । ईश्वरमभिषेकादियुक्तं राजानम् । अलब्धलाभो
योगः, लब्धरक्षणं क्षेम । महाभारते 'धर्मेणार्थः समाहाय्यो ध-
र्मेणार्थस्य रक्षणम् । एकेनांशेन धर्मस्तु कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ।

एकेनांशेन कामस्तु एकमंशं विवर्द्धयेत् । दक्षः 'चतुर्थे तु तथाभागे
मध्याह्ने- स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाकृत्रिमे
स्नानम् । जले' । वसिष्ठः 'पारक्येषु निपानेषु न स्नायाद्वि कदाचन । नि-
पानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते । अलाभे देवस्नातानां
सरसां सरितां तथा । उदघृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमा-
चरेत्' । चतुर इति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदनार्थम् । 'पञ्चपिण्डाननु-

दधृत्य न स्नायात्परवारिणि' इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । 'मृदैकया शिरःक्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेरथोपरि । अधश्च तिसृभिः कायात्षड्भिः पादौ तथैव च । प्रक्षाल्य सर्वकायं च द्विराचम्य यथाविधि । ततः संमार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवित् । अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे । मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । आरुह्य मम गात्राणि सर्वपापं व्यपोहतु । मृत्तिके त्वानुगृह्णामि प्रजया च धनेन च । मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता । मृत्तिके जहि तत्सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । मृत्तिके देहि मे तुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्' । योगियाज्ञवल्क्यः 'मृदा स्नानं न कुर्वीत रात्रिसन्ध्यागृहेषु च । विधिज्ञः स्नानकाले तु तथा भौमार्कवारयोः' । ततश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति स्मरन् । अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां रसं वने । तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् । तन्मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गोमय सर्वदा' । ततोदूर्वायाः 'काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ति परुषः परुषस्परि । एवं नोदूर्वं प्रतनुसहस्रेण शतेन च । या शतेन प्रतनोषि सहस्रेणाधिरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् । कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः । ईहेत देवीरमृतं पारावतस्य रातिषु । देवीरपः पारावतस्य रात्रिष्वित्यादिमन्त्रैरमृतमीहेत । एभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रिता आपोऽमृतं भवन्तीत्यर्थः । 'येतेशतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेत्ततः । ततो महान्याहृतिभिर्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । आपोऽहिष्ठेर्दमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि । तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः । ततोऽर्कं वीक्ष्य सौंकारं निमज्ज्यान्तर्जले नृपः । प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम् । यथोक्तैः क्षोभितस्तैस्तु मज्जेत्ति-

१ 'आपो हिष्ठा' इत्यादि 'इमदापः प्रवहत' इत्यादिभि ऋग्भिः ॥

र्दण्डवत्ततः' । यथोक्तैः प्राणायामादिभिः क्षोभितः सञ्चालितः
पूर्वावस्थामतिक्रान्तो गतपाप इति यावत् । एतच्च स्नानं साधारण-
म्, विशेषस्तु स्वशाखाभ्यो विज्ञेयः ॥

अथ सङ्क्षेपस्नानम् । योगियाज्ञवल्क्यः 'एष विस्तरतः प्रोक्तः
स्नानस्य विधिरुत्तमः । असामर्थ्यान् कुर्वाञ्चेत्तत्रायं विधि-
रुच्यते । स्नानमन्तर्जलं चैव मार्जनाचमने तथा । तीर्थस्यावाहनं
चैव तीर्थस्य परिकल्पना । अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नि-
त्यशः । स्नानाचरणमेतच्च समादिष्टं महात्मभिः' इति ॥ जाबालिः
'प्रवाहाभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु च सर्वेषु
भास्वतोऽभिमुखस्तथा' । कात्यायनमतोपजीविनां तु सूर्य्याभिमु-
खमेव मज्जनं सर्वत्रत्युक्तम् । मनुः 'न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो
न महानिशि । न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये' । शा-
तातपः 'अत्रमृज्यान् च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः । न वा
विधूनयेत्केशान्वाससी न विधूनयेत् । तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च
यावद्रोमाणि मानवे । स्रवन्ति तावत्तीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत् ।
देवलः 'देवाः पिबन्ति शिरसो मुखतः पितरस्तथा । वक्षसोपि
च गन्धर्वा अधस्तः सर्वजन्तवः' । सन्ध्यादिकरणानन्तरं परिमार्जनं
वक्ष्यपरि दृष्टार्थम् । योगियाज्ञवल्क्यः 'स्नात्वैवं वाससी धौते अलिकञ्चे
धानम् । परिधाय च । प्रक्षालयोरु मृदा चाद्भिर्हस्तौ प्रक्षालयेत्तथा' । भृगुः
'ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपतेरक्तमुल्वणमापीतं वैश्यस्य शुद्रस्य नीलं
मलवदिष्यते' । उल्वणं प्रव्यक्तं निविडमित्यन्ये । शातातपः
'ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विजानीयात्सर्व-
कर्मसु पावनम्' । ईषद्धौतं क्षाराद्यसंयोगधौतम् । तथा 'अहतं
यन्त्रनिर्मुक्तं प्रोक्तं वासः स्वयम्भुवा । प्रशस्तं तन्माङ्गलिके ताव-
त्कालं न सर्वदा' । माङ्गलिके विवाहादौ । 'प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं

वासः प्रसारयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि तथा
' अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप । अन्यद्रथ्यासु देवाना-
मर्चयामन्यदेव तु । अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने' ॥

अथ तिलकविधिः । ब्रह्माण्डपुराणे ' अङ्गुष्ठः पुष्टिदः
प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् । अनामिकान्नदा नित्यं मुक्तिदा च
प्रदेशिनी । एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् । वार्त्ति-
दीपाकृतिं चापि वेणुपत्राकृतिं तथा । पद्मस्य मुकुलाकारं त-
थैव कुमुदस्य च । मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् ।
दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्याद-
ष्टाङ्गुलमतः परम् । ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।
माधवं हृदये न्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके । विष्णुं च दक्षिणे
कुक्षौ तदभुजे मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामकुक्षौ च
वामनम् । श्रीधरं वामबाहौ च हृषीकेशं तु कन्धरे । पद्मनाभं पृष्ठदेशे
ककुद्दामोदरं स्मरेत् । ककुदीत्यर्थः । वासुदेवं स्मरेन्मूर्द्धनि तिलक-
द्वादशं त्विदम् । दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् । पद्मं
मत्स्यं वामकरे शङ्खकूर्मं गदां तथा । ललाटे तु गदाधार्या मूर्द्धनि
चापः शरस्तथा । नन्दकं चैव हृन्मध्ये शङ्खं चक्रं भुजद्वये । श-
ङ्खचक्राङ्कितो मर्त्यः श्मशाने म्रियते यदि । प्रयागे या गतिः
प्रोक्ता सा, गतिस्तस्य नारद' । व्यासः 'गङ्गातीरसमुद्भूतां मृदं
मूर्द्धनि विभार्ति यः । विभार्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केव-
लम् । शातातपः 'गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् । मृदं
मूर्द्ध्ना बहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । ब्रह्माण्डे 'इयामं शान्तिकरं
प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् । श्रीकरं पीतमिसाहुर्विष्णुभक्तिकरं सि-
तम् । यागो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भस्मी-
भवति तत्सर्वमूर्द्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्' । ऊर्ध्वपुण्ड्रमिति यथा-

धिकारतिलकोपलक्षणम् । 'उर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं स-
त्रियस्तथा । अर्द्धचन्द्राकृतिं वैश्यो वर्चुलं शूद्रजातिषु ॥

अथ मध्याह्नस्नानसन्ध्यावन्दनानन्तरं ब्रह्मयज्ञः । तत्र
योगियाज्ञक्वयः 'प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्योपविश्य च । द-
र्भेषु दर्भपाणिः सन्प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः । स्वाध्यायं च य-
थाशक्ति ब्रह्मयज्ञं समाचरेत्' । गौतमः 'अथ यदि वातो वायाव
स्तनयेद्वा विद्युव पतेद्वा एकामृचमेकं वा ययुरेकं वा सामाभिव्याह-
रेत् । भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीतिपठेत्' । स्तनये-
दित्यादि सर्वानध्यायोपलक्षणम् । याज्ञवल्क्यः 'वेदार्थवपुरा-
णानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्या-
त्मिकीं जपेत्' । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । तस्याप्यज्ञाने गायत्रीमात्रजपः ।
बौधायनः 'अप आचम्य दर्भेष्वसीनो दर्भान् धारयमाणः सावित्रीं
सहस्रकृत्व आवर्त्तयेत् शतकृत्वोऽपरिमितकृत्वोवा दशावरामिति ।
वृहस्पतिः 'स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्व-
देवावसाने वा नान्यत्वेति विनिश्चयः' । स ब्रह्मयज्ञः, वैश्वदेवावसाने
हन्तकारान्ते । यदाह श्रुतिः 'देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो
भूतयज्ञ इति । कौर्म्ये 'यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो
नहि । कृत्वा मनुष्ययज्ञं च ततः स्वाध्यायमारभेत्' । मनुष्ययज्ञं सन-
काद्युद्देश्यकं नत्वतियज्ञमिति सभ्याः । ग्राममध्ये मनस्येव ब्रह्मयज्ञं
कुर्ष्यात् । 'ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवानक्तं चेति श्रुतेः ।
इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुसीडितः । ब्रह्मयज्ञार्चितो देवः
प्रीयतां मे जनार्दनः ॥

तर्पण- अथ तर्पणम् । वृहस्पतिः 'ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्या-
निर्णयः त्मिकीं जपेत् । जप्त्वाथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत् ।
शातातपः 'तर्पणं तु शुचिः कुर्ष्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवे-

भ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्' । अत्राञ्जलिनियममाह व्यासः 'एकैकमञ्जलिं देवा द्वौद्वौ च शतकादयः । अर्हन्ति पितरर्क्षीर्क्षीस्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् । वैष्णवे 'त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् । ऋषीणां च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः । यथान्यायं त्रिः । योगियाज्ञवल्क्यः 'अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना' । अत्र सव्यान्वारब्धदक्षिणेन पाणिनेसञ्जलिरभिप्रेतः । 'एकहस्तेन तोयेन तर्पणेहस्त- न कुर्यात्पितृतर्पणम् । पितरो न प्रशंसन्ति देवतानां न शस्यते' निर्णयः । इति वचनादेकहस्तेन तर्पणनिषेधात् । शङ्खः 'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयञ्जति । स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक- शिराः । एतच्छ्राद्धविषयम् । श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते । तर्पणं तूभयेनैव विधिरेष सनातन' इति काष्ठाजिनिवचनात् । कौर्मर्मे 'अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । देवर्षीस्तर्प- येद्धीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन्' । एतदपि दक्षिणहस्तस्यैव मुख्यकरणत्वप्रतिपादनं, तच्च पितृतीर्थादनियमबोधनाय । नत्वे- कहस्ततर्पणपरम् । उदकाञ्जलिभिः पितृनिसनेन विरोधात् । न- च देवर्षीनिति विशेषोपादानादेकहस्ततर्पणस्य तन्मात्रविषयता- स्त्विति वाच्यम् । एकैकमञ्जलिं देवा इत्यादिवचनविरोधात् । कौर्मवचनं शाखाभेदव्यवस्थितमित्येके । 'अन्वारब्धेन सव्येन नाम्ना गोत्रेण चाप्यथ' इति योगियाज्ञवल्क्यवचनमपि सव्यहस्तस्याञ्जलि- घटकताभिप्रायकमिति सर्वं समञ्जसम् । हारीतः 'वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि । विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न तु पात्रे क- दाचन' । एतदनुद्धृतोदकस्थलतर्पणविषयम् । उद्धृतोदके तु स एवाह । 'पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् । असंस्कृत- प्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं सकृत्' । इदमनुद्धृतजलतर्पणाभिप्रा-

येण । एवं च यानि स्थलतर्पणनिषेधकानि तानि जलस्थस्य, या-
नि जलतर्पणनिषेधकानि तानि स्थलस्थस्येति वचनानां विरोधः
परिहरणीयः । विष्णुः 'यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवतापितृ-
न् । तर्पयेत्तु यथा काममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्' । एतत्तु स्थलस्या-
शुचित्वे जले तर्पणमनुजानीते । हारीतः 'आर्द्रवासा जले कु-
र्यात्तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं
जपम् । दक्षः ' प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मनुष्यांस्तर्प्येत् पितृन् दक्षिणतस्तथा । अग्रैस्तु तर्पयेत् देवा-
न्मनुष्यान्कुशमध्यतः । पितृस्तु कुशमूलैस्तु विधिः कौशो यथाक्र-
मम्' । सखव्रतः ' खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् । म-
णिकाञ्चनदर्भैर्वा न शुद्धेन कदाचन' । अत्र वा शब्दोपादानान्न
समुच्चयः । योगियाज्ञवल्क्यः 'अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूपमेव-
च । कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतोभवेन्नरः' । मनुः 'राजतैर्भाज-
नैरेषामथवा रजतान्वितैः । वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते' ।
शङ्खः 'सौवर्णेन पात्रेण राजतेनौदुम्बरेण खड्गपात्रेणान्यपात्रेण
बोदकं पितृतीर्थं स्पृशन्दद्यादिति । अत्राञ्जलिना तर्पणस्य विधा-
नाद्यादृशपात्रेणाञ्जलिभङ्गो न भवति तादृक्पात्रं ग्राह्यम् । पात्रा-
दिविधानं श्राद्धीयार्घदानपरमित्यपरे । असमर्थस्य संक्षेपतर्पण-
मुक्तम् । विष्णुपुराणे 'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्त्रिप्यत्विति ब्रु-
वन् । क्षिपेत्तोयाञ्जलींस्त्रीस्तु कुर्वन्संक्षेपतर्पणम्' । पराशरः
'द्वादश्यां पञ्चदश्यां च संक्रान्तौ श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीडयेन्नै-
ष नच क्षारेण योजयेत् । शङ्खः 'एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेद्-
न्वहं द्विज । स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपमनामयम्' ॥

अथ देवार्चनम् । पात्रे 'सूर्यदेवं नमस्कृत्य त्रिकृत्वा च
प्रदक्षिणम् । द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।

आशयस्थं ततः पूज्य प्रांतिमां चापि पूजयेत्' । आशयस्थं मन-
 स्थम् । जलस्थमित्यन्ये । नारसिंहे 'जलदेवं नमस्कृत्य ततो गृह-
 गतः पुमान् । विधिना पुरुषसूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्व-
 देवं ततः कुर्याद्वलिकर्म यथाविधि' । एतेन विष्णुपूजायां एव
 नित्यत्वं प्राप्तम् । वैश्वदेवादिसाहचर्यात् । 'शिवं भास्करमग्निं च
 केशवं कौशिकीमपि । मनसानर्चयन् याति देवलोकादधोगतिम्' ।
 एतच्च शिवार्दानां मानसपूजायां नित्यत्वं बोधयति । मनसाप्य-
 नर्चयन्निति व्यवहितान्वयकल्पने मानाभावात् । अनर्चयन्
 भक्तिमकुर्वन्निति श्रीदत्तोपाध्यायाः । निगमे 'ब्रह्माणं विष्णुमीशं
 वा सूर्यमग्निं गणाधिपम् । दुर्गां सरस्वतीं गौरीं लक्ष्मीं वा नि-
 त्यमर्चयेत्' । अत्राप्यर्चनं भक्तिः । विष्णुपूजायां नित्यत्वे हेतुमाह
 योगियाज्ञवल्क्यः 'विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवोदेवाकरः ।
 तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहम्मन्ये जनार्दिनात् । दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः
 पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ।
 कौर्मे 'पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः
 कुर्याद्वलिकर्म तथैव च । अग्नौ च हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रति-
 मासु च । षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम्' । ब्राह्मे 'यः
 पूजयेद्दरिं चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे । अश्वमेधसहस्रेण तेनेष्टं
 प्रतिवासरम् । यथाकाष्ठगतो वह्निर्मथ्यमानः प्रकाशते । तथा-
 तथाहरिर्व्यापी शालग्रामे प्रकाशते । न तथा रमते लक्ष्यां न
 तथा त्मपुरे हरिः । शालग्रामशिलाचक्रे यथा स रमते सदा ।
 अग्निहोत्रं कृतं तेन दत्ता पृथ्वी ससागरा । येनार्चितो हरि-
 श्चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे । यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाश-
 तम् । उषित्वा स हरेर्लोके चक्रवर्त्तीह जायते । कामक्रोधप्रलोभैश्च
 व्याप्तो योऽत्र नराधमः । सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्रामशिलार्चने ।

यः पूजयति गोविन्दं शालग्रामे सदा नरः । आभूतसम्प्लवं याव-
न्न स प्रच्यवते दिवः' । एतान्यपि गुणफलान्याधारविशेषाधिका-
रात् । 'ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनामिति दक्षवचनेऽप्य-
भीष्टसुरो विष्णुरेव पूर्वोक्तवाक्यैरेकवाक्यत्वात् ।

अथ पुरुषसूक्तेन पूजाविधिः । 'आनुष्टुभस्य सूक्तस्य
त्रैष्टुभं तस्य देवता । पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः' ।
पुरुषसूक्तस्य षोडश ऋचः, तासां न्यासे क्रम उच्यते । 'प्रथमां
विन्यसेत्पादे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपाणौ तु
चतुर्थीं दक्षिणे तथा । पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे
न्यसेत् । सप्तमीं वामकुक्षौ तु अष्टमीं दक्षिणेन्यसेत् । नवमीं ना-
भिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा । एकादशीं कण्ठदेशे वामबाहौ
ततः पराम् । त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् । अक्ष्णोः
पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्धनि विन्यसेत् । एवं न्यासविधिं कृत्वा
पश्चाद्भागं समाचरेत् । आद्ययावाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ।
द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया । अर्घ्यश्चतुर्थ्या दातव्यः
पञ्चम्याचमनीयकम् । षष्ठ्या स्नानं प्रदातव्यम् सप्तम्या वस्त्रमेवच ।
यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् । पुष्पं दशम्या दातव्य-
मेकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या दीपकं दद्यात् त्रयोदश्या नि-
वेदनम् । चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् । अर्चयित्वा
तु गोविन्दं षोडश्या च विसर्जयेत् । स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्या-
दाचमनीयकम् । वाराहे 'हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः । अग्निष्टोमसहस्रैस्तु
वाजपेयशतैरपि । तत्फलं लभते देवि विष्णौ नैवेद्यभक्षणात् ।
अत्र श्रीकृष्णप्रसादं श्रीकृष्णभुक्तशेषं वा भुञ्जीत । तदुक्तं पात्रे

१ नैवेद्यस्य निवेदनमित्यर्थः ।

SGDF

‘ उच्छिष्टमवशिष्टं वा भक्तानां भोजनं द्वयम् । भागवते ‘ त्वयो-
 पभुक्तस्रवासोगन्धालङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव
 मायां जपीमहि’ । स्कान्दे ‘ षड्भिर्मासोपवासैश्च तत्फलं परिकी-
 र्त्तितम् । विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन फलं तदभुजतां कलौ । मुकुन्दा-
 शनशेषं तु योहि भुङ्क्ते दिनेदिने । सिक्थे सिक्थे तस्य पुण्यं चा-
 न्द्रायणशताधिकम् । अम्बरीष नवं वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् ।
 कृत्वा कृष्णोपभोग्यं हि सदा सेव्यं च वैष्णवैः । नैवेद्यशेषं तुल-
 सीविमिश्रं विशेषतः पादतलेन विष्णोः । योऽश्नाति नित्यं पुर-
 तोमुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम्’ । अत्र नैवेद्यस्य शेषं
 भक्षयेदिति षष्ठीसमासमाहुरभागवताः । तन्न । कर्मधारयस्य लघु-
 त्वात् । वैष्णवाय दत्त्वा भुञ्जीतेति तस्यापि शेषस्वोपपत्तेः । केचित्तु
 अपि दीपावलोकं मे नोपयुज्यान्निवेदितमिति भागवतवचनेन स्व-
 निवेदितस्य स्वोपभोगनिषेधान्नैवेद्यभक्षणवाक्यानि परदत्तनैवेद्य-
 पराणीत्याहुः । तन्न । भागवतवचनस्य स्थावरपरत्वात् । परस्मै
 निवेदितं मे मह्यं नोपयुज्यादिति वा तदर्थात् । शक्तौ गौण्या-
 दिकल्पनविरोधाच्च । अनिवेदितभक्षणस्यापराधेषु परिगणनात् ।
 स्वदत्तस्य स्वोपयोगविरोधे चरणोदकचन्दनकुसुमादेरपि स्वय-
 मनुपयोगापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । सकलशिष्टाचारविरोधादिति ।
 नैवेद्यभक्षणे श्रुतिरप्याह ‘ एक एव नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेमे
 द्यावापृथिव्यौ, सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे मनुष्या विष्णुनाऽशित-
 मश्नन्ति विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति तस्माद्वि-
 द्वांसो विष्णूपहृतं भक्षेयुरिति । अनिवेदितभक्षणे निन्दा च ‘ पत्रं
 पुष्पं फलं तोयमन्नं पर्णमथौषधम् । अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहा-
 राय कल्पितम् । अनिवेद्य तु भुञ्जानः प्रायश्चित्तीयते नरः ।
 पात्रे ‘ अनर्पयित्वा गोविन्दे यो भुङ्क्ते धर्मवर्जितः । शुनो वि-

ष्टासमं भक्ष्यं नीरं तु सुरया समम् । अनिवेद्य तु यो भुङ्क्ते हरये पर-
मात्मने । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः । अवैष्णवा-
नामन्नं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं तथाविष्णोः श्वमांस-
सदृशं भवेत् । अवैष्णवगृहे भुक्त्वा मूलं साष्टशतं जपेत्' इति । च-
रणोदकमपि पूजान्त एव पेयं न वैश्वदेवान्ते शुद्ध्यापादकत्व-
श्रुतेः । अतः पावनार्थत्वादेकादश्यामपि तत्पानमविरुद्धमेव । ये
त्वेकादश्यां श्राद्धात्प्राक् च हरिचरणपयो न पिबन्ति ते उपेक्ष-
णीयाः । प्रमाणाभावात् । जलपारणदर्शनेन पानमात्रनिषेधे आ-
चमनाद्यकरणप्रसङ्गात् । नच द्वादश्यां चरणोदकेन पारणविधा-
नादेकादश्यामपेयत्वमायाति । दुग्धासितादेरप्येकादश्यामनुपादान-
प्रसङ्गात् । आचमनादिकं विहितत्वाददुष्टमिति चेत् । तुल्यम् चर-
णोदकेऽपिशुद्ध्यापादकत्वस्य समानत्वात् । अशितं नाशितं च
तदित्यादि वचनाच्चेतिदिक् ॥

अथ पूजोपयुक्तपुष्पाणि नारासिंहे 'पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैश्च
गिरिसम्भवैः । अपर्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः । आ-
त्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्हरिम् । शमीपुष्पं बिल्वपत्रं
चम्पकं तगरं तथा । वनमालाप्यशोकं च सेवन्ती कुञ्जमालती ।
त्रिसन्ध्यं च तथा श्वेतं कुन्दं च शतपत्रकम् । मल्लिका चैव जातीच
सर्वपुष्पाद्विशिष्यते । जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालां सुशोभनाम् ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । कल्पकोटिसहस्राणि
कल्पकोटिशतानि च । वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

अथ पत्राणि 'आपामार्गं भृङ्गराजं शमीपत्रं च खादिरम् । दूर्वाच
कुशपत्रं च दमनं मरुबकं तथा । ततः श्रेष्ठं बिल्वपत्रं ततस्तु तुलसी
वरा । येषामुशन्ति पुष्पाणि प्रशस्तान्यर्चने हरेः । पल्लवान्यापि

तेषां स्युः शस्तान्यर्चाविधौ हरेः । वीरुधामप्यभावेतु बर्हिषाप्यर्च-
येद्धरिम् । अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च । पद्मेनैकेन देवे-
षाः क्षमते हेलयाऽर्चितः । पद्मेनैकेन देवेशमभ्यर्च्य कमलापतिम् ।
वर्षायुतसहस्रस्य पापस्य कुरुते क्षयम् । अगस्त्यवृक्षसम्भूतैः कुसुमै-
रसितैः सितैः । येऽर्चयन्ति जगन्नाथं तैः प्राप्तं परमे पदम् । सुवर्ण-
केतकीपुष्पं यो ददाति जनार्दने । कोटिजन्मार्जितं पापं दहते गरुड-
ध्वजः । सकृत्कदम्बपुष्पेण हेलया हरिरर्चितः । सप्तजन्मानि देव-
र्षे तस्य लक्ष्मीर्न दूरगा । कुम्भीपुष्पं तु देवर्षे यः प्रयच्छति केशवे ।
सुवर्णपलदानस्य पुष्पे पुष्पे भवेत्फलम् । गारुडे 'धात्रीपुष्पेण
यत्पुष्पं जयन्त्याः समुपोषणे । खगेन्द्र यल्लभेन्मर्त्यस्तुलसीपूजनेन
तत् । स्कान्दे 'विष्णुमूर्द्धनि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहन्नरः ।
अपत्युषितपापः स्याद्यावद्युगचतुष्टयम्' । अथ वज्र्यानि 'उग्रगन्धी-
वर्ज्य- न्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् । अन्यायतनजातानि कण्ट-
पुष्पाणि । कीनि तथैव च । रक्तान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
श्मशानजातपुष्पाणि विष्टाराशिभवानि च । क्रकराख्यस्य पु-
ष्पाणि तथा धत्तूरकस्य च । कृष्णं च कुटजं चार्कं नैव देयं जना-
र्दने । शालमलं च शिरीषं च बृहतीं गिरिकार्णिकाम् । सर्जकं चैव
कूष्माण्डं काञ्चनालं च वर्जयेत्' । विष्णुसहस्ये 'न शुष्कैः पूजये-
द्विष्णुं कुसुमैर्न महीं मतैः । न विशीर्णदलैर्मुक्तैर्न चैवाशुविकाशि-
तैः' । तथा 'जलं पर्युषितं साज्यं पत्राणि कुसुमानि च । तुल-
स्यगस्त्यविल्वानि गाङ्गं वारि न दुष्यति । स्नानं कृत्वा तु ये के-
चित्पुष्पं चिन्वन्ति वै द्विजाः । देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति
काष्ठवत्' । अत्र पुष्पमित्युपादानात्पत्रमनिषिद्धम् । एतच्च मध्या-
ह्नस्नानानन्तरं वेदितव्यम् । सदाप्रातःस्नायिनः पुष्पावचयका-
लस्य कदाप्यलाभादिति ॥

अथ पञ्चयज्ञस्वरूपम् । तत्र यमः 'पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्त्त-
 पञ्चसूना-न्तेऽहरहः सदा । कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भ उपस्करः ।
 निर्देशः । एतानि बाहयन्विप्रो हन्ति जन्तुन्मुहुर्मुहुः । एतासां पावनार्थाय
 पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः' । सूना हिंसास्थानाम् । कण्डनी उल्लख-
 लादि । पेषणी दृषदादि । चुल्ली पाकस्थानम् । उदकुम्भ उद-
 काधानम् । उपस्करः शूर्पादिः । नच कण्डनादिनिमित्तश्रव-
 णान्नैमित्तिकत्वमाशङ्कनीयम् । 'पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं
 न हापयेत्' इति शङ्खवचनेन नित्यत्वस्य बोधनात् । के ते प-
 ञ्चयज्ञा इत्याकाङ्क्षायां यमः । 'ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पि-
 तृयज्ञस्तथैव च । भूतयज्ञो नृत्ययज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकी-
 र्त्तिताः' । इदं लक्षणमाह यमः 'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पि-
 तृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिभौतो नृत्यज्ञोऽतिथिपूजन-
 म्' । अध्यापनमध्ययनोपलक्षणम् । पितरस्तर्प्यन्ते अनेनेति पि-
 तृतर्पणम् श्राद्धादिः । 'स्वाध्यायेनार्चयेतर्षान् होमैर्देवान् यथावि-
 धि । पितॄन् श्राद्धेन नृनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा' इति मनुवचनात् ।
 पितृयज्ञे विशेषमाह कात्यायनः 'श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्रो-
 बलिरथापि वा' । श्राद्धं नित्यश्राद्धम् । वैश्वदेवमध्ये पितृभ्यः स्व-
 धास्तिवति यो बलिर्दीयते स वा पितृयज्ञः । मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं भो-
 जयेत् । भोजनपर्याप्तान्नदानासमर्थस्य विकल्पमाह काष्णार्जिनिः
 'भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा' । भिक्षादिलक्षण-
 माह मनुः 'ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्रं च-
 तुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते' । पुष्कलमग्रमिति पर्यायौ ।

अथ नित्यश्राद्धम् । तत्र मनुः 'दद्यादहरहः श्राद्धम्' इति ।
 मार्कण्डेयः 'कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पितॄनुद्दिश्य
 विप्रांस्तु भोजयोद्विप्रमेव वा' । प्रचेताः 'नाग्नौकरणहोमश्च ना-

वाहनविसर्जने । न पिण्डदानं न सुरान्निस्ये युज्याद् द्विजोत्तमः ।
 उपविश्यासनं दत्त्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः । निर्दिश्य भोजयित्वा
 तु किञ्चिद्दत्त्वा विसर्जयेत्' । न सुरान् न विश्वेदेवान् । 'नावा-
 हनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमो वैश्व-
 देवस्तथैव च । तच्च षाट्पौरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम्' ।
 कात्यायनः 'एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये । अदैवं ना-
 स्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा । अप्युद्धृत्य यथाशक्ति
 किञ्चिदन्नं यथाविधि । पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरे-
 त्' । एतदुद्धृतमन्नं ब्राह्मणायैव दद्यात् । तदभावे गोभ्यो वा ।
 तदुक्तं कौर्मै 'उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः । वे-
 दतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत् । तथा 'सर्वेषामप्यलाभे तद-
 न्नं गोभ्यो निवेदयेत्' । गवामप्यलाभे विष्णुः 'भिक्षुकाभावेऽन्नं
 गोभ्यो दद्यादग्नौ वा प्रक्षिपेदिति । अशक्ते मनुः 'दद्यादह-
 रहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः
 प्रीतिमावहन्' । पयोदुग्धम् । चमत्कारखण्डे 'नित्यश्राद्धं न कु-
 र्वीति प्रसङ्गाद्यत्र सिद्ध्यति । श्राद्धान्तरे कृते ऽन्यत्र नित्यत्वात्तन्न
 हापयेत्' । श्राद्धान्तरे षट्पुरुषश्राद्धे ऽमावस्याश्राद्धनान्दीमुखादौ
 श्राद्धे कृते नित्यं श्राद्धं न कर्त्तव्यम् । तस्मिन् श्राद्धे पूज्यानां
 पूजितत्वात् । अन्यत्र सांवत्सरिकादौ कृते ऽपि कर्त्तव्यम् । षण्णा-
 मपूजितत्वादित्यर्थः ॥

वैश्वदेव- अथ वैश्वदेवम् । कात्यायनः 'सायम्प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो
 निर्णयः बालिकर्म च । अनश्नतापि शततमन्यथा किलिबषी भवेत्' । मनुः
 'वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्मै चान्नं यथाशक्ति
 प्रदद्यान्न बलिं हरेत्' । अस्यार्थः—वैश्वदेवानन्तरमतिथिपूजायां
 कृतायां द्वितीयोऽतिथिर्यद्यागच्छति अन्नं च न पक्वमस्ति तदा पुनः

पाकं कृत्वा तस्मै दद्यात्, न बलिं हरेत्, अन्नसंस्कारार्थं प्रसक्तं पुनर्वैश्वदेवं न कुर्वीतेति । एतच्च यस्मिन्नग्नौ पाकस्तत्रैव, यदुक्तं कौर्म 'यदि स्याल्लौलिके पाकस्ततोऽन्नं तत्र हूयते । शालाग्नौ तत्र चेदन्नं विधिरेष सनातनः । लौकिके वैदिके वापि हृतोन्मृष्टे जले क्षितौ' । लौकिकाग्नेः पात्रान्तरकरणमाहरणम्, स्मार्त्तस्य तुद्रोघनमाहरणम्, उन्मार्जनं भस्मीकरणम् । कात्यायनः 'उद्धृतं हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना । स्व-शाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्' । व्यासः 'जुहुयात्स-र्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् । दध्यक्तं पयसाभ्यक्तं तदभावे-भस्मापि च' । चतुर्विंशतिमते 'अलाभे येन केनापि फलशाकोद-कादिना । पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं श्रुवेण तु । हस्तेनान्नादि-भिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले' । परिशिष्टे 'शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् । संकल्पयेद्यमाहारं तेनासौ जुहु-यादपाम्' । पयःप्रभृतिरसद्रव्याणां होमः श्रुवेण, हविष्यादि-कठिनद्रव्याणां तु हस्तेन । आपस्तम्बः 'न क्षारलवणानां हो-मोविद्यते, तथा परान्नसंस्पृष्टस्य, उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य त-स्मिन् जुहुयाद्धुतमाहृतं चाग्नौ भवतीति । अस्यार्थः-क्षार-लवणपरान्नसंस्पृष्टेन हविष्येणाग्नौ होमो न कार्यः, किन्तूष्णं भस्म अग्न्यायतनादुत्तरतोऽपोह्य तस्मिन् होतव्यम् । उष्णमङ्गार-मिश्रितम् । यदाह बौधायनः 'अङ्गान्भस्मविमिश्रांस्तु उद्धृत्यो-त्तरतोऽनलात् । जुहुयाद्वैश्वदेवं तु यदि क्षारादिमिश्रितम्' । तथा-परोक्षमन्नं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेव पवित्र-मित्याचक्षते । अधिश्रयणं पुनरग्नेरुपस्थापनमात्रमन्नसहितं पात्र-स्य, एतच्च सायं प्रातः कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्र सायं विशेष-प्रमाह मनुः 'सायमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्नं बलिं हरेत् । वै-

इवदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते । एवं कृतदेवयज्ञस्य बहिर्वलिमाह
 भूत- मनुः 'शुनां च पतितानां च इवपचां पापरोगिणाम् । वायसानां
 बलिः । कृमीणां च शनकैर्निःक्षिपेद्भुवि' । एतच्च वैश्वदेवाख्यं कर्म न दि-
 वा द्विर्नक्तं च द्विराचरेत् । यदुक्तं वैष्णवे 'धर्माविन्नाचरेत्स्नानमाह्निकं
 च पुनः पुनः । तर्पणं ब्रह्मयज्ञं च वैश्वदेवं च नाचरेत्' । वैश्व-
 देवं बलिकर्म च सायम्प्रातः, पञ्चयज्ञास्तु दिवैवेत्याह जैमिनिः
 'वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्बलिहृतं तथा । महतः पञ्चयज्ञास्तु
 दिवैवेत्याह धर्मवित्' । अनग्निकस्य विशेषमाह त्रसिष्ठः 'अन-
 ग्निकस्तु यो विप्रः सोग्निव्याहृतिभिः स्वयम् । हुत्वा शाकलम-
 न्वैस्तु शिष्टाद् भूतबलिं हरेत्' । अनग्निकः श्रौतस्मात्ताग्निरहितः,
 अत्र कात्यायनोक्तविधेः साग्निकमात्रपरत्वं, तत्र मणिकसंनिधाने
 बलिहरणाभिधानात् । उदपात्रविशेषे मणिकपदं शक्तम् । 'अ-
 लञ्जरः स्यान्मणिक' इत्यभिधानात् । अलञ्जरसंनिधाने साग्निक-
 स्यैव बलिहरणप्रतिपादनात् । तस्माद्वसिष्ठोक्तो विधिर्निरग्निकमात्र-
 पर इत्यवधेयम् । व्यासः 'अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।
 उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत्' । भिक्षुका अपि तेनै-
 वोक्ताः 'ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः
 क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः' ॥

अथ वैश्वदेवपाकनिर्णयः । अत्र दर्शश्राद्धं प्रकृतिरतस्तन्नि-
 र्णयेनैव तद्विकृतीनामपि निर्णय इति प्रकृतौ विचार्यते । किं श्राद्धार्थं
 वैश्वदेवार्थं च एक एव पाक उत पृथगिति । अत्र लौगाक्षिः 'पि-
 त्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च' । अत्र पाकस्य पृथक्त्वमपृथक्त्वं
 वेति सन्देहे उत्तरार्द्धेनार्थं विवृणोति स एव, 'वैश्वदेवं न पितृर्थं न
 दर्शं वैश्वदेविकम्' इति । अयं च पृथक्पाको वैश्वदेवस्य श्राद्धा-
 त्पूर्वं वेदितव्यः । यदाह पैठीनसिः 'पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं

करोति यः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते । श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः । कुर्याद्विज्ञां ततो दद्यादन्त-
कारादिकं तथा । अत्र प्रथमतः शब्दो हेतुपरः द्वितीयस्तु श्राद्धा-
वशिष्टान्नपरः, तेनायमर्थः पर्यवस्यति, यतः श्राद्धात्पूर्वं मध्ये वा
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धमिति निषेधस्ततस्तस्माद्धेतोः श्राद्धं निर्वर्त्य
तदनन्तरं तदवशिष्टादन्नाद्वैश्वदेवादिकं कर्तव्यमिति । यदा ब्राह्म-
णविसर्जनानन्तरं वैश्वदेवस्तदा तच्छेषेण अन्यत्र पृथक्पाकेनेति-
सिद्धान्तः ॥

अथ वैश्वदेवकालः । तत्र लौगाक्षिः 'पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य
वैश्वदेवं च साग्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः' ।
पक्षान्तमन्वाधानम् । अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम् । एवं यानि श्राद्धा-
त्पूर्वं वैश्वदेवविधायकानि वचनाभि तानि श्रौताग्निविषयाणि । अतः
साग्निक- एव साग्निक इत्यौपासनाग्निव्यावर्त्तकम् । अन्यथा पक्षान्तपिण्ड-
निराग्निक- पितृयज्ञमध्यविधिवलादेवं वैश्वदेवस्य साग्निककर्तृकत्वावगतेः
योवैश्वदेवः । साग्निक इति व्यर्थं स्यात् । साग्निकस्यापि एकादशाहश्राद्धे
पश्चादेव वैश्वदेवम् । 'सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ।
अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि' । इति परिशिष्टवचनात् ।
शालङ्कायनः 'श्राद्धे प्रागेव कुर्यात् वैश्वदेवं तु साग्निकः । एका-
दशाहिकं भुक्त्वा तत्र हेतद् विधीयते । तस्मादौपासनाग्निमतो निर-
ग्नेश्च श्राद्धमध्ये विकिरान्ते ब्राह्मणविसर्जनान्ते च वैश्वदेवमाया-
तम् । यानि च श्राद्धादौ वैश्वदेवनिषेधकानि तानि तान्यापि त-
योरेवेति ध्येयम् । निषेधश्च षट्त्रिंशन्मते 'प्रतिवासरिको होमः
श्राद्धादौ क्रियते यदि । देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा' ।
वृद्धमौतमः 'पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः । अकृतं
तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते । वसिष्ठः 'वैश्वदेवमकृत्वैव

श्राद्धं कुर्यादनग्निकः । लौकिकाम्नौ हुतशेषः पितॄणां नोपतिष्ठते' । अनग्निकः वैदिकाग्निरहितः, तस्य त्रयः कालाः । तत्र श्राद्धमध्य-
कालो ब्रह्माण्डे 'वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्ध्या ब्राह्मणभोजनात् । जुहु-
याद् भृतयज्ञादिश्राद्धं कृत्वा तु तस्मृतम्' । ब्राह्मणभोजनादर्वाक्
अग्नौ करणानन्तरमित्यर्थः । न चैवमनङ्गव्यवायः पूर्वैद्युर्निमन्त्रितेषु
श्राद्धापरिसमाप्तावेव प्रातर्होमविरोधात् । विकिरान्तकालो भविष्ये
'पितॄन्सन्तर्प्य विधिवद्बलिं दत्त्वा विधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्या-
त्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम्' । बलिस्वरूपं तत्रैव 'ये अग्निदग्धामन्त्रेण
भूमौ यन्निःक्षिपेदुबुधः । जानीहि तं बलिं वीर श्राद्धकर्मणि सर्व-
दा' । ब्राह्मणविसर्जनान्तकालो मात्स्ये 'उच्छेषणं तु तत् तिष्ठेद्याव-
द्विषा विसर्जिताः । वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि' । मनुः
पूर्वार्द्धे तदेव उत्तरार्द्धन्तु 'ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यव-
स्थितः' । बलिशब्देनात्र वैश्वदेवमुच्यत इति मेधातिथिः । भविष्ये
'श्राद्धं कृत्वा महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्ज्य च । वैश्वदेवादिकं
कर्म ततः कुर्यान्नराधिप' ॥

अथातिथिपूजा । तत्र वैष्णवे 'ततो गोदोहमात्रं तु तिष्ठे-
त्कालं गृहाङ्गणे । अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं तु यदृच्छया' । वैया-
घ्रपादः 'अचिन्तितमनाहूतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् । अतिथिं तं
विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् । क्षुधार्त्तस्तृषितश्चैव स्नातो गृहमु-
पागतः । प्रयत्नेन तु सम्पूज्यः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । इष्टो वा
यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सो-
ऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । न पृच्छेद्भोत्रचरणं न स्वाध्यायं व्रतानि च ।
चित्ते न भावयेत्तं वै सर्वदेवमयो हि सः' । विष्णुः 'अतिथिर्यस्य
भग्नशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते । स तस्मै किल्बिषं दत्त्वा पुण्यमादाय
गच्छति' । याज्ञवल्क्यः 'दिनातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं भवे-

व । तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योदे विमुखे गते' । सूर्योदेऽर्कास्तागते ॥

अथ गोग्रासः ऋष्यशृङ्गः 'गवां ग्रासं च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः । गवां कण्डूयनं स्पर्शं ग्रासमाग्रेकमेव च' । मार्कण्डेयः 'अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् । अहुत्वाग्नौ कृमिं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषमेव च । आत्मार्यं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् । वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम्' ॥

अथ भोजनविधिः । दक्षः 'पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हितः । देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते । संविभागं भोजन- विधिः ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत्' । संविभागः शास्त्रतो विभज्य प्रतिपादनम् । देवलः 'स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ तु स्रग्गन्धालंकृतः शुचिः । पञ्चयज्ञावशिष्टं तु योभुङ्क्ते सोऽमृताशनः । बौधायनः 'सुप्रक्षालितपादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशेऽन्नमुपसंगृह्य काम- क्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात्, नापिण्डशेषं पात्रमुत्सृजेत्' । आपस्तम्बः 'यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत् । आसनस्थोऽथवान्यत्र स विप्रः पंक्तिदूषकः । ब्राह्मे 'उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनस्थिते । मण्डलं गोमयेन स्यादथवा गौरमृत्स्नया । चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् । ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रार्कवसवो मण्डलान्तरात् । निवेदितं नरैरन्नं यस्मादगृह्णन्ति नान्यथा । अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयो नयः । तेषां तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नस्य तद्वलिम् । शङ्खः 'चतुष्कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु । मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं मतम् । अत्र शूद्रस्यार्द्धचन्द्राभ्युक्षणयोर्विकल्पः । आसनमाह प्रचेताः 'गोशकृन्मृन्मयं भिन्नं तथा पालाशपैप्पलम् । लोहबन्धं सदैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः । एतदतिरिक्तं प्रशस्तमासनम् । मनुः 'आयुष्यं

भाजने दिक्पात्रा- प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो
दिनिर्णयः भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः । प्राङ्मुख आयुष्कामः यशोर्थी

दक्षिणामुखः । श्रीकामः प्रत्यङ्मुखो न शयनाधिष्ठितोऽश्नीयात्
न काष्णायिसेन मृत्पात्रे न भिन्ने नावकीर्णे' । अवकीर्णे दुर्ब्राह्मण-
भोजनक्रियया दूषिते । वामनपुराणे 'भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणा-
मुखो न च प्रतीचीमभिभोजनीयम्' । अत्र प्रत्यङ्मुखादिभोजन-
भिषेधो निष्कामविषयः । सकामविहितत्वात् । सकामस्यापि
जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखभोजनं निषिद्धम् । यदाहापस्तम्बः
'वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत अनायुष्यत्वं तन्मुखभोजनं मा-
तुरमृपदिशन्तीति । विष्णुपुराणे 'नैकवस्त्रधरोऽप्यार्द्रपाणिपादो
नरेश्वर । विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः । प्राङ्मुखो
दङ्मुखोवापि न चैवान्यमना नरः' । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
भुञ्जीतेत्यन्वयः । कौर्म 'यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्-
मुखः । योहि भुङ्क्ते दक्षिणमुखं सर्वं विद्यात्तदासुरम् । मनुः
'सायं प्रातर्दिजातीनामशनं देवनिर्मितम् । नान्तरा भोजनं
कुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः । सायं रात्रौ, प्रातर्दिने । अत एव
छन्दोगपरिशिष्टे 'ऋषिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यत्रासिनां-
नित्यं । अहनि च तथा रजन्यां सार्द्धं प्रहरैकयामान्तः । पैठीनसिः
'सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपालाशपत्रयोः । भाजने भोजने चैव
त्रिरात्रफलमश्नुते । अत्र ताम्रादिपात्रत्रये भोजनमगृहीपरम् ।
तदाहवृद्धमनुः 'ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले । प-
लाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्तैन्दवं चरेत् । केचित्तु निषेधोबल्लीप-
लाशपरः । विधिस्तरुपलाशविषय इत्याहुः । 'एक एव तु यो
भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने । चत्वारि तस्य शोभन्ते आयुः प्रज्ञा
यशोबलम् । वृहन्नारदीये 'यः शूद्रेण समाहूतो भोजनं कुरुते

द्विजः । सुरापः सहि विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः । अत्रिः 'आसने
पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः कचिद् । मुखेन चान्नमश्नाति तुल्यं
गोमांसभक्षणत्वात् । मार्कण्डेयः 'पादप्रसारणं कृत्वा नच वेष्टि-
तमस्तकः । न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान्महामुने । शेषमुद्धृत्य
भोक्तव्यं पित्रर्थं न तु लुप्यते । ब्राह्मे 'पिड्ये कर्मणि भुञ्जानो
भूमौ पात्रं न चालयेत् । विष्णुः 'न भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भुवि
न पाणौ । मार्कण्डेयः 'यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यशश्चायुष्य
मश्नुते । अङ्गुलीं चोद्धरेद्यस्तु गोमांसाशनवत्स्मृतम् । वसिष्ठः
'सर्वाभिरङ्गुलीभिरदनीयात्पाणिं च नावधुनुयात् । विष्णुः 'नो-
च्छिष्टे घृतमादद्यात् । आदित्यपुराणे 'नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं ज-
ग्धशिष्टं न संत्यजेत् । शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वाण्डस्थितं
कचिद् । गोभिलः 'अथातः प्राणाहुतिकल्पः, व्याहृतिभिर्गीयस्या
चाभिमन्त्र्य ऋतं च सत्येन परिषिञ्चामीति सायं, सत्यं त्वर्त्तेन
परिषिञ्चामीति प्रातः परिषिञ्च्य बलिं हरेत् । तत्र ब्रह्मादिबलि-
हरणमशब्दम् । अत्र मण्डलं विना ब्रह्मादयो बलिं न गृह्णन्ति ।
किन्तु राक्षसादय इत्युक्तत्वादशब्दमार्षम् । भविष्ये 'भोजनात्कि-
चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् । चित्राय चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमु-
द्धरेत्' । ततोभुवः पतये भुवनपतये भूतानां पतये स्वाहेति मन्त्रत्रयेण
बलित्रयं देयमित्युक्तम् । तत्र शाखादिनियामकं नोपलभ्यते इति
देशकुलाचारतो व्यवस्था । ब्राह्मे 'हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं सोदकेन
कदाचन । दम्भाद्यो लङ्घयेदन्नं तेनान्नं निहतं भवेत् । छन्दोगस-
ङ्गहे 'आपोशानकरोविप्रो य आशीर्वचनं वदेत् । अभोज्यं तद्भवे-
दन्नं दाता भवति किल्बिषी । आपोशानं तु यः कुर्याद्यमभागे
तथैव च । सद्यः पिबेत्सुरापाणमिषेवं मनुरब्रवीत् । आपोशान-
मकृत्वा तु यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः । भुञ्जानो यदि वा ब्रूयाद्वा-

यज्यष्टशतं जपेत् । वैष्णवे 'पञ्चग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्' । महामौनमिखनेन ध्वनिनिवृत्तिरप्यभिमता । शातातपः 'स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमश्चायुस्तस्मान्न व्याहरेत्त्रिषु' । अपामशने मन्त्रमाह हारीतः 'अमृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वाऽस्वनन् पञ्चग्रासान् गृह्णीयात्, प्रा-
 अशनपूर्व णाय स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपानाय स्वाहेति अ-
 कृत्यम् । न्वाहार्यमेव तेन जुहोति । व्यानाय स्वाहेत्याहवनीयमेव तेन जु-
 होति । उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति । समानाय स्वाहेत्याव-
 सध्यमेव तेन जुहोति' इति । शौनकः । 'स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्राश्च वायवाः । जिह्वया च ग्रसेदन्नं दशनेन च न स्पृशेत् । तर्ज-
 नीमध्यमाङ्गुष्ठलग्ना प्राणाहुतौ भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्बुधः । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने तु जुहुयाद्धविः । त-
 र्जनीं तु बहिःकृत्वा उदाने जुहुयाद्बुधः । समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत् । विष्णुपुराणे 'अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः । प्राग्द्रवं पुरुषोऽग्नीयान्मध्ये तु कठिनाशनः । अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्यैर्न मुञ्चति । जठरं पूरयेदर्द्धमन्नै-
 भार्गं जलेन च । वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्' । आ-
 दिसपुराणे 'एकपङ्केरनुत्थाने मध्ये चेदाचमेत्परः । तदा शेषं विहायैव विप्रः सम्यगुपस्पृशेत् । पंक्तिभेदे तु न दोष इति तद्धे-
 दकमाह दृढस्पतिः 'अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च । द्वारेणैव च मार्गेण पंक्तिभेदो बुधैः स्मृतः । एकपंक्त्यां भोजनं निषि-
 द्धम् । यदुक्तम् 'अप्येकपंक्त्या नाग्नीयात्संवृतः स्वजनैरपि । कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं पृथक् । भस्मस्तम्भज-
 लद्वारमार्गैः पंक्तिं च भेदयेत् । ग्रासनियममाहापस्तम्बः 'अष्टौ

प्रासाः मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य
 अमितं ब्रह्मचारिणः । आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
 अशनन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् । सोपवासगृहस्थ-
 स्य विधेयं बोधयति बौधायनः ' प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धो
 भोजने जपेत् । त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांश्च द्रव्यालाभे च संजपेत् । भोजने
 निरुद्धः सोपवासः । पुलस्त्यः ' भोजनन्तु न निश्शेषं प्राङ्गः कुर्या-
 भोजनोत्तरं तथञ्चन । अन्यत्र दधिसक्ताज्यपलक्षीरमधूदकैः । भुक्तोच्छिष्टं
 कृत्यम् । समादाय सर्वस्मात्किञ्चिदाचमन् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः
 सोदकं निःक्षिपेद्भुवि । अत्र मन्त्रः, "रौरवे पुण्यनिलये पद्मार्बु-
 दनिवासिनाम् । अर्थिनामुदकं निसमक्षय्यमुपतिष्ठताम्" । व्यासः
 ' ततस्तृप्तः सन् अमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य तस्मान्मनागप-
 सृज्य विधिवदाचमेत् । अपां प्राशने व्यासः ' हस्तं प्रक्षाल्य
 गण्डूषं यः पिबेत्पापमोहितः । स दैवं चैव पिब्यञ्च आत्मानं चा-
 वसादयेत् । अर्द्धं पीत्वा तु गण्डूषमर्द्धं त्याज्यं महीतले । रसात-
 लगतान्नागांस्तेन प्रीणाति नित्यशः' । व्यासः ' यद्युत्तिष्ठत्यनाचा-
 न्तो भुक्तवानासनात्ततः । स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत नान्यथाप्रयतो
 भवेत् । देवलः ' आचम्य च ततः कार्यं दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
 भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्वाचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं
 मन्येत दन्तवत् । न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्रमुद्धरणे बुधः । तत्रा-
 सन्तमशौचं स्यात्तृणवेधादूब्रणे कृते' । अत्यन्तमहोरात्रम् । तृणवे-
 धादिति वचनात्तृणैरपि दन्तधावनं प्राप्तम् । कालान्तरे दन्तल-
 ग्नस्य निर्गमे याज्ञवल्क्यः ' श्मश्रु चास्यगतं दन्तलग्नं सक्त्वा ततः
 शुचिः' । निगिरन्नपि शुचिरित्याह ' दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शो
 शुचिर्न तु । परिच्युते पुनः स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः' । गौतमः
 ' दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वास्पर्शात् प्राक्च्युतेरिति । बौधायनः

‘आचान्तो हृदयदेशमभिसृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रोमावि-
शान्तकस्तेनाग्नेनाप्यायस्वेति पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणि
निधापयति । ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो योऽङ्गुष्ठे च समाश्रितः ।
ईशश्च सर्वजगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुग्’ इति मन्त्रः । ततः करा-
दिकमसृशन् जानुनी स्पृशेत् । ‘माकरेण करं स्पाक्षीर्मा जङ्घे माच
चक्षुषी । ऊरू संस्पृश कौन्तेय भर्त्तव्या बहवो यदीति । जानुनीस्पृ-
शराजेन्द्र भर्त्तव्या बहवो यदीति व्यासस्मरणाच्च । अत्रिः ‘आ-
चान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेऽप्यशुचिस्ताव-
द्यावन्नोन्मृज्यते मही । भूमावप्युपलिप्तायां तावत्स्यादशुचिः
पुमान् । आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् । विष्णु-
पुराणे ‘स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृताशनपरिग्रहः । अभी-
ष्टदेवतायाश्च कुर्वीत स्मरणं ततः’ । मार्कण्डेयः ‘भूयोऽप्या-
चम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् । श्रवणं चेतिहासस्य ततः
कुर्यात्समाहितः । पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः । चूर्ण-
पर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी । पर्णाग्रं पर्णपृष्ठं च चूर्णपर्णं
द्विपर्णकम् । दन्तधावनपर्णं च शक्रस्यापि श्रियं हरेत् । अदत्त्वा
तु मुखे पर्णं पूगं खादति योनरः । दशजन्म दरिद्रः स्यान्मरणे
हरिविस्मृतिः । योनिस्त्वमस्ति ताम्बूलं मुखभूषाकरं नरः । न मु-
ञ्चत्यच्युतस्येव तस्य मन्दिरमिन्दिरा ।

अथ भक्षाभक्ष्यविचारः । तत्र मनुः ‘अनभ्यासेन वेदाना-
माचारस्य वर्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघां-
सति’ । अन्नदोषादिति दुष्टमन्नं विभज्योक्तम् भविष्ये । ‘जातिदुष्टं
क्रियादुष्टं कालात्ययविदूषितम् । संसर्गाश्रयदुष्टं च सकल्लेखं
स्वभावतः ॥ लघुनं गृह्णनं चैव पलाण्डुं कवकानि च । वृन्ताकं
नालिकालाबु उपेयाज्जातिदूषितम् । न भक्षयेत्क्रियादुष्टं यद्दुष्टं प-

तितादिभिः ॥ कालदुष्टं च विज्ञेयं हस्तनं चिरसेवितम् । दधि-
 भक्ष्यविकारादि मधुवर्जं तदिष्यते ॥ सुरालशुनसंसृष्टं पेयूषा-
 दिसमन्वितम् । संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥ शू-
 द्रोच्छिष्टं तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रे प्रतिष्ठितम् । विचिकित्सा तु हृदये
 यस्मिन्नन्ने प्रजायते । सकृल्लेखं तु विज्ञेयं परुषं च स्वभावतः ।
 रसदुष्टं विकाराद्यद्विरसं तत्प्रकीर्तितम् । पायसं क्षिरपूपादि विरसं
 स्याद्दिनान्तरे” । कवकं छत्राकम् । भावदुष्टमप्यभक्ष्यमाह विश्वामित्रः
 ‘स्यादभक्ष्यं भावदुष्टमभक्ष्यत्वेन शङ्कितम्’ । याज्ञवल्क्यः ‘देवतार्थं
 हविः शिशुं लोहितान् ब्रश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि
 कवकानि च’ । शिशुः सोभाजनः, ब्रश्चनान् वृक्षनिर्यासान् । बौ-
 धायनः ‘अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः । तेषामपि
 न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च’ । वृक्षग्रहणाच्छाकादीनि निषि-
 द्धान्येव । तैत्तिरीयकश्रुतिः ‘श्वेतं लोहितं च वृक्षनिर्यासं नि-
 षिद्धमन्यत्र हिङ्गुकर्पूरादेरिसाहसम् । मनुः ‘शेलुं गव्यं च पेयूषं
 प्रयत्नेन विवर्जयेत् । वृथाकृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः । शेलुः
 श्लेष्मातकफलम् । पेयूषं नवप्रसूताया गोः पयो यदग्निसंयोगा-
 त्काठिन्यं भजते, दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । ‘अजा गावो
 महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं
 च नवोदकम्’ इतिस्मरणात् । कृसरस्तिलमुद्गसहित ओदनः ।
 संयावो गुडक्षीरघृतसाधित ओदनः । अपूपो स्नेहपक्वो गोधूम-
 विकारो मण्डकाख्यः । स्नेहपक्वो गोधूमविकारः शङ्कुली ।
 वृथात्वमेतेषां देवादिनिवेदनराहित्यम् । यमः ‘ऋचीसपकं मांसं च
 मत्स्यानप्यनुपाकृतान् । वर्जयेत्सर्वशुक्लानि देवान्नानि हवींषि च ।
 स्नेहेन त्वसमायुक्तं नैव किञ्चित्प्रयोजयेत्’ । ऋचीसपकमांसम्
 भौमोष्मपक्वम् । देवान्नानि देवतोद्देश्येन यक्तानि हवींषि । गौतमः

“उद्धृतस्नेहं विलयं पिण्याकं मथितप्रभृतीनि आन्तर्वीर्याणि नाश्नीयात् । विलयं घृतमलम् । आन्तर्वीर्यमुद्धृतसारम् । यमः ‘भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिसक्तुकान् । दिवा दधीक्षु-धानासु रात्रौ च दधिसक्तुषु । कोविदारे च रजते तस्करे सूतके तथा । श्लेष्मातकेऽप्यलक्ष्मीश्च नित्यमेव कृतालया । वसिष्ठः ‘उ-च्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च वसनकेशकी-टोपहतं च ’ । स्वमुच्छिष्टं किञ्चिद्भुक्त्वा त्यक्तम् । कालान्तरे तन्नाद्यात् । वसनोपहतं परिधानवस्त्रेण कृतोपघातम् । सुमन्तुः ‘वचोभिहतं प्रेषितं चाण्डालादिभिरिक्षितं दधि पर्युषितं पुनः साधितमन्नमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्टात् । मनुः ‘मत्तक्रुद्धातुराणां तु न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ भ्रूणघ्नावेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया । पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ कौर्मै-वृन्ताकं नालि-काशाकं कुसुम्भास्पन्तकं तथा । उदुम्बरमलाबुं च जग्ध्वा पतति वै द्विजः ॥ नीपं दधित्थं प्लक्षञ्च प्रयत्नेन विवर्जयेत् । नाश्नीया-त्पयसा तक्रं न बीजान्युपयोजयेत् । रात्रौ च तिलसम्बद्धं कूष्मा-ण्डञ्च विवर्जयेत्’ ॥ वृन्ताकं श्वेतम्, ‘कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भा-स्पन्तकास्तथा ’ इति देवलात् । कण्डूरं करलोमवत्फलम्, कुम्भा-ण्डं दाडिमसदृशं फलम् । अलाबुं वर्तुलम् ‘अलाबुं वर्तुलाकारं मसूरञ्च सबलकलम्’ इति वचनात् । बीजानि कूष्माण्डादिमहाफ-लानाम् । अपस्तम्बः—कीलालार्थौषधीनाञ्च कलञ्च पलाण्डुप-रारिका’ । कीलालं सुरा तदर्थस्थापिता ओषधयः । औषधीना-मिति कर्मणि षष्ठी । कलञ्चं दधिदिग्धमांसम् । परारिका कुन्दूरा ‘न बीजान्युपभुञ्जीत रोगापत्तिमृते नरः । काककुक्कुटसंस्पृष्टं शुक्रं वा कृमिसंयुतम् । अभोज्यं तद्विजानीयाद्धर्मराजवचो यथा ॥

याज्ञवल्क्यः । 'उदक्यास्पृष्टसंघुष्टपर्यायान्नानि वर्जयेत्' । उदक्या
 रजस्वला । संघुष्टं यदन्नमुपघुष्य दीयते । पर्यायान्नं अन्योद्देशेन
 दत्तम् ॥ आपस्तम्बः । 'भुञ्जानेषु वा यत्रोत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्रा
 कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युर्मनुष्यैरघातमन्यैर्वामेध्यैरिति । गौतमः ।
 'पर्युषिताः शाकाः भक्ष्याः स्नेहमांसमधूनि च । नापनी-
 यमन्नमश्नीयान्न पर्युषितमन्यत्र रागमुद्रस्त्राण्डवदाधिगुडगोधू-
 मयवपिष्टविकारेभ्यः' । रागा दाडिममांसाद्याः । स्त्राण्डवः स्वाद्र-
 म्लकटुकसाध्याः प्रस्नेहाः । वृहस्पतिः 'दधि भक्ष्यं शुक्तमापि यदेव
 दधिसम्भवम् । आविकाजि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारवत्' ॥ यमः ।
 'शुक्तानि तु द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन । प्रक्षालितानि नि-
 र्दोषाण्यापद्रमो यदा भवेत्' । शुक्तान्यम्लतामापन्नानि ॥ याज्ञव-
 ल्क्यः । 'अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसञ्चितम् । अस्नेहा
 अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः' । वृद्धमनुः । 'वीर्यहानिर्यशोहा-
 निः प्रज्ञाहानिस्तथैव च । भवेत्तस्मान्नरो रात्रौ धार्त्री यत्नेन वर्जयेत् ।
 वर्जयेच्छेतदन्ताकमलाबुं वर्तुलं तथा । रक्तमूलककालिङ्गबिल्वो-
 दुम्बरभिस्सटाः । एतान्निषेवते यस्तु तस्य दूरतराः श्रियः' ॥ भिः
 सटा दग्धमन्नं । भविष्ये । 'अपि प्रयाणसमये न रात्रौ प्राशयेद्दधि ।
 मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥ याज्ञवल्क्यः । 'सन्धिन्य-
 निर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् । औष्ट्रमैकशफं ह्येणमारण्यक-
 मथाविकम्' ॥ सन्धिनी या वत्सान्तरेण सन्धीयवे । अवत्सा मृतव-
 त्सा । गौतमः । 'स्यन्दिनीयमलसूसन्धिनीनां च । न पयः पिबेदित्य-
 नुवर्त्तते । स्रवत्पयाः स्यन्दिनी, यमलसूर्युगमप्रसवित्री, । वसिष्ठः ।
 गोमहिष्यजानामनिर्दशानाम् । आसां दशाहं पयोनिषिद्धमि-
 त्यर्थः । शंखेः । 'सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जम्' ।
 महिष्या आरण्यत्वेपि तत्पयो न निषिद्धम् ॥ 'आरण्वानां च स-

वर्षेषा मृगाणां माहिषं विनेति मनुस्मरणात् ॥ हारीतः 'द्वौ मा-
सौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ॥ चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्याद्यथा-
न्यायं यथाबलम् । भविष्ये । 'घृतफेनं घृतमलं पेयूषमथवापि
च । सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि ॥ दीर्घान्तक्रमेयं
च नष्टस्वादं च फेनवत् । प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वने पक्षव्रतं चरेत् ॥
दीर्घं विश्लिष्टावयवम् । तत्रैव 'कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरके स वि-
पच्यते । द्रुतशेषं पिबेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः' । पराशरः ।
'कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण त्रिभिः
शूद्रो विनश्यति' ॥ आपस्तम्बः । 'क्षन्निवश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रो-
थवा पुनः । यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योस्त्यपुण्यकृत् ॥
यमः । 'भुक्त्वा तु क्षीरलवणं त्रिरात्रं तु वने वसेत् ॥ मनुः ॥

पक्षिणां भक्ष्याः 'क्रव्यादाञ्च शकुनींश्चैव तथा ग्रामनिवासिनः ॥ कलर्विकं पुवं-
हंसं चक्राहं ग्रामकुक्कुटम् ॥ सारसं रज्जुदालं च दात्यूहं शु-
भक्ष्याः कसारिके । प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनस्त्रिविष्किरान् । निम-
ज्जतश्च मत्स्यादान्सौनं बल्लूरमेव च ॥ बकं चैव बलाकां च का-
कोलं खंजरीटकम् । मत्स्यादान्विडूराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः' ॥
पुवो जलकुक्कुटः, चक्राहश्चक्रवाकः, रज्जुदालः काष्ठकुट्टकः ।
दात्यूहश्चातकः, प्रतुदाः श्येनादयः । तेषां क्रव्यादपक्षित्वेन गृध्रा-
दिवदभक्ष्यत्वे प्राप्तेपि जीविभक्षकतया निष्कृतिगौरवाय पृथगुपा-
दानम् ॥ जालपादा आल्यभिन्नाः । आल्य ब्रह्मवर्चसकामस्येति वच-
नात् ॥ सौनं सूना प्राणिबधस्थानम् तदीयं बल्लूरं शुष्कमांसं ।
काकोलो द्रोणकाकः । अन्यकाकस्य ग्रामवासित्वेन निषेधात् ॥
मत्स्यादा नक्रादयः । मत्स्याः सर्वशोऽपि निषिद्धाः 'मत्स्यादः
सर्वमांसाद्' इति वचनम् निषिद्धमत्स्यपरं वेद्यम् ॥ भक्ष्यपक्षिण
आह शंखः । 'तित्तिरिं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम् । वा-

र्द्धीणसं वर्त्तकं च भक्ष्यानाह प्रजापतिः ॥ कपिञ्जलः कृष्णति-
 त्तिरिः । वार्ध्रीणसः कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षोविहंगमः ॥
 मयूरस्तृणमयूरः ॥ 'आजं गव्यं च यन्मांसं मायूरं च विवर्जयेत् ।
 यथैवाजं तथा गव्यं मायूरमुभयोः समम्' इति ब्राह्माव ॥ देवलः ।
 'अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोष्ट्राश्वकुंजराः । सिंहव्याघ्रर्क्षशर-
 भाः सर्पाजगरजालकाः । आखुमूषिकमार्जारितकुलग्रामसूकराः ॥
 श्वशृगालवृकद्वीपिगोलांगूलनृमर्कटाः' ॥ आखुमूषिकयोजासा
 भेदः कल्पनीयः । वसिष्ठः 'खड्गे तु विवदन्ते ऽग्राम्यसूकरे च' ।
 ब्राह्मे । 'पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा' ॥ अत्र गर्भ-
 शय्यापदेन गर्भिणीनां मृग्यादीनामभक्ष्यत्वं प्राप्तम् । मनुः ।
 जलेचरानेकचरानश्नातांश्च मृगद्विजान् । अभक्ष्येषु समु-
 दिष्टान्सर्वान्पञ्चनखांस्तथा ॥ पञ्चनखानां प्रतिप्रसवमाहापस्तम्बः ।
 'पञ्चनखानामभक्ष्यत्वं गोधाकच्छपश्वाविच्छल्लुक्खड्गशशपूतिख-
 ड्गवर्जम्' । श्वावित्सेधा । शल्लुकः सेधावान्तरजातिविशेषः ।
 पूतिखड्गः खड्गावान्तरजातिविशेषः ॥ याज्ञवल्क्यः । 'भक्ष्याः
 पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्यकाः । शशाश्च मत्स्येष्वपि हि-
 सिंहतुण्डकरोहिताः । तथा पाठीनराजीवाः सशलकाश्च द्विजा-
 तिभिः' । अत्र गोधाकृकलासानुकारिणी महतीति विज्ञानेश्वरः ।
 तन्न । तस्या अतृणहारिस्थलचरत्त्वेनाभक्ष्यत्वात् । विज्ञानेश्वर-
 स्तु दाक्षिणात्यः संन्यासी मत्स्यमांसानाहारी तदनभिज्ञो ना-
 स्मिन्व्याख्याने प्रामाणिकोऽप्यादरणीयः ॥ किन्तु गोधा शश-
 काकारः पञ्चनखो मृगविशेषः सरयूषारादौ प्रसिद्धो बोद्ध-
 व्यः । मनुः ॥ 'श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ॥
 भक्ष्यान्पञ्चनखान्प्रादुरनुष्टांश्चैकतोदतः' ॥ मनुयमौ 'यो यस्य

मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते । मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यं विवर्जयेत् ॥ यमः ॥ 'मत्स्यानश्लकान्वेदाध्यायी विवर्जयेत् । वेदाध्यायी त्रैवर्णिकः । अश्लकानित्युक्ते सश्लका भक्ष्याः ॥ आपस्तम्बः । 'अभक्ष्या मकरसरीसृपमद्गुरमयूर-वार्म्मिकनक्रकर्कटाशिशुमारोभयकास्याः' । सरीसृपो जलौकाः । मद्गुरोजलकाकः । मयूरोऽत्र जलचरो मयूराकृतिः । वार्म्मिकः सर्पसदृशो मत्स्यः । उभयकास्या द्विमुखाः । देवलः 'शम्बूको नखशुक्तिश्च शिशुमारः पुत्रङ्गमः । मत्स्याश्च विकृताकारा नैव भक्ष्या जलौकसाम्' ॥ जलौकसां मध्ये एते न भक्ष्याः ॥ मनुः । 'पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवसिंहतुण्डाश्च सश्लकाश्चैव सर्वशः' । नियुक्तौ श्राद्धाद्यर्थं आद्यौ अदनीयौ । राजीवः पद्मवर्णः । सिंहतुण्डाः सिंहमुखाः । मत्स्यं वर्जयेदिति बौधायनोक्तो निषेधः कामपरः । 'मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपन्नाससृग्ध्वं वसेदिति निष्कृतिश्रवणात् ॥ नच वाच्यम्, तस्य वृथामांसत्वेनैव निषेधसिद्धिरिति । विरूपवासरूपप्रायश्चित्तविशेषबोधनाय पृथङ्निषेधात् ॥

अथ मांसस्यभक्षणवर्जनविचारः । मनुः । 'प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया । यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये' ॥ याज्ञवल्क्यः । 'प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया । देवान्पितृंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक्' । अन्नाभावेन व्याध्यभिभावेन वा मांसभक्षणं विना यदा प्राणबाधा भवति तदा निमयेन मांसम्भक्षयेत् । सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यात्मरक्षणविधानात् । तस्मादिह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयादिति मरणनिषेधाच्च । श्राद्धे निमन्त्रितो नियमेन भक्षयेत् । यदाह यमः । 'दैवं नियुक्तः श्राद्धे च नियमेपि न वर्जयेत्' । नियमे नाहं

मांसं भोक्ष्ये इति सङ्कल्पे । मनुः । ' यथाविधि नियुक्तस्तु यो-
मांसं नात्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्' ।
यमः । 'आमन्त्रितस्तु यश्श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् । यावन्ति
पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति' । प्रोक्षितं प्रोक्षणारुयश्रौतमन्त्रसं-
स्कृतस्य पशोर्मांसं भक्षयेत् । अभक्षणे यागानिष्पत्तेरिति मिताक्षरा ।
तन्न । आघ्राणेनापि नियमवतो यागनिष्पत्तेः ' भक्षयेत्
आघ्रापयेद्वेति श्रुतेरिति तत्त्वम् । द्विजकाम्यया त्वं मदगृहे मांसं
भक्षयेतिब्राह्मणप्रार्थनया । उपलक्षणं चैतत् । तथा मनुः । 'यज्ञार्थं
ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । मृसानां चैव वृत्त्यर्थ-
मगस्त्योह्याचरत्पुरेति । क्षत्रियानधिकृत्य महाभारते । 'क्षत्रियाणां
हि यो दृष्टो विधिस्तमापि मे शृणु । वीर्येणोपार्जितं मांसं तथा
खादन्नदृष्यति । आरण्याः सर्व्वदैवत्त्याः प्रोक्षिताः सर्व्वशो मृगाः ।
अगस्त्येन पुरा राजन् मृगयात्तश्च गृह्यते । अतो राजर्षयः सर्व्वे
मृगयां यान्ति भारत । लिप्यन्ते न च दोषेण नचैतत्पातकं विदुः' ।
निगमः । 'अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु । देवराच्च सु-
तोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्ज्येत्' । एतद्ब्राह्मणकर्तृकश्राद्धपरम् ।
' मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधु प्रधानं शूद्र-
स्य' इति श्राद्धप्रकरणीयपुलस्त्यवचनात् । मनुविष्णू । 'नाद्याद-
विधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः । योऽद्यादविधिना मांसं प्रेत्य
तैरद्यतेऽवशः । मांसं भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहादूम्यहम् । इति
मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः । स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्ध-
यितुमिच्छति । अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो न्योऽस्त्यपुण्यकृत्' ।
हारीतः । 'भक्षयित्वा तु यो मांसमद्भिः शौचं समाचरेत् । हस-
न्ति देवतास्तस्य ह्यशुचेः शुचिदर्शिनः' । मनुः । ' अनुमन्ता विश-
सिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चाष्ट

घातकाः । घातका हननपापभागिनः । अनुमन्ता स्वीकर्त्ता ।
 विशसिता अङ्गानां पृथक्कर्त्ता । निहन्ता प्राणवियोगानुकूलव्या-
 पारवान् । संस्कर्त्ता पाचकः । उपहर्त्ता परिवेषकः । मनुः ।
 'वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः । संमितानि दुराचारो यो
 हन्त्यविधिना पशुन्' । मांसत्यागमाह याज्ञवल्क्यः । 'सर्वान्कामान-
 वामोति हयमेघफलं तथा । गृहे हि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसस्य
 वर्जनात्' ॥ महाभारते । 'मांसि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं
 समाः । न खादति च यो मांसं सममेतद्युधिष्ठिर' । अत्र विज्ञा-
 नेश्वरः । प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मया मांसं न भक्षितव्यमिति
 संकल्पं मन्यते । तन्न, कृतसंकल्पस्याघ्राणेनापि यागनिष्पत्तेरि-
 त्युक्तम् । अन्यथा प्राणात्ययव्यतिरेकेणेत्यादिविशेषणप्रक्षेपे सं-
 कल्पवाक्यस्योत्तरोत्तरं संकोचकल्पनापत्तेः । मांसस्य वर्जना-
 दित्यसङ्कोचेन त्यागस्मरणादिति ॥

अथ भोज्याभोज्यान्नविचारः ॥ याज्ञवल्क्यः । 'परपाकरु-
 चिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते' ॥ यमजमदग्निपैठीनस्यः 'ब्राह्मणस्य
 सदाशनीयात् क्षत्रियस्य तु पर्वसु । प्रकृतेषु च वैश्यस्य शुद्रस्य
 न कदाचन' । प्रकृतेषु प्रक्रान्तेषूत्सवेषु । ब्राह्मे । 'राज्ञां पर्वणि वै-
 श्यानामशनीयान्मङ्गले गवां । गोरत्रभूमिहेमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे त-
 था । नाद्याच्छूद्रस्य पक्कान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः । आद-
 दीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्' ॥ अश्राद्धिनो नित्यश्राद्धरहि-
 तस्य । वसिष्ठः । 'शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते नरः । जुहु-
 याद्वा जपेद्वापि गतिमिष्टां न विन्दति । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन
 मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ।
 अत्र शूद्रान्नमसंकल्पितं । शूद्रान्नं संकल्पितं चेत् तदा तस्य
 शूद्रान्नत्वाभाव इति ध्येयम् ॥ भविष्ये । 'उपक्षेपेण धर्मेण शूद्रान्नं

यः पचेद्विजः । अभोज्यं तद्भवेदन्नमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमंत्रितम् । उपक्षेपोनाम शूद्रेण
 धर्मार्थं ब्राह्मणायान्नसमर्पणम् ॥ बौधायनः । 'यथा यतस्ततोऽप्या-
 पः शुद्धिं यांति महीगताः । शूद्राद् विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं च तथाशु-
 चि । एतत्प्रतिग्रहेण यल्लब्धं तत्परंतत्र शूद्रसत्त्वनिवृत्तेः । प्रतिप्रसवमाह
 याज्ञवल्क्यः । 'शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्या-
 न्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्' ॥ दासा गर्भदासादयः ।
 गोपालो गोपालनवृत्तिः । कुलमित्रं पितृपितामहादिमित्रपितृ-
 पितामहादिकम् । अर्द्धसीरी संभूयकर्षकः ॥ यश्च तवाहमिति भ-
 त्त्यात्मनिवेदकः । चकारात्कुम्भकारः । गोपनापितकुम्भकारे-
 त्यादिवचनात् ॥ याज्ञवल्क्यः । 'कदर्य्यवद्चौराणां क्लीबरङ्गावता-
 रिणाम् । वैणाभिश्चस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणां । चिकि-
 त्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोग्रपतितब्राह्मदाम्भिको-
 ञ्छिष्टभोजिनाम् ॥ अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।
 शस्त्रविक्रयकर्म्मरतुन्नवायश्चवृत्तिनाम् । नृशंसराजरजककुतप्र-
 बधजीविनाम् । चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेदमनाम् ॥ पि-
 शुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् । एषामन्नं न भो-
 क्तव्यं सोमाविक्रायेणस्तथा' । सर्वे चैते कदर्यादयो द्विजा
 एव कदर्य्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्नाः । इतरेषां प्राप्सभावा-
 दिति मिताक्षरा । 'गोरसं चैव सक्तुंश्च तैलं पिण्याकमेव
 च । अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतम् ॥ कन्दुपकं स्ने-
 विशेषः । हृपकं पायसं दधिसक्तवः । एतान्यपि हि शूद्रस्य भो-
 ज्यानि मनुरब्रवीत्' ॥ कन्दुपकं भ्राष्ट्रभर्जितम् । पायसमामि-
 क्षादि । पराशरः । 'तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्वि-
 जः । द्विजाग्रकरसंस्पृष्टं सर्वन्तद्धविरुच्यते' । एतद्दीनब्राह्मणवि-

षयम् । यदाह याज्ञवल्क्यः । 'आपद्रुतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानोपि य-
तस्ततः । नैनसा लिप्यते विप्रो ज्वलनार्कसमोहि सः' । यमः ।
'अधीत्य चतुरो वेदान्सांगोपाङ्गान्विशेषतः । नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा
कृमियोनौ प्रजायते ॥ अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।
अन्नमश्रद्धानस्य भुञ्जानो भ्रूणहा भवेत् । स्वसुतान्नं च यो भुंक्ते
स भुङ्क्ते पृथिवीमलम्' ॥ स्वसुताया अर्थात्परिणीताया अन्नं ॥
आदित्यपुराणे । 'विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नास्नीयात्तस्य वै गृहे ॥ ब्रह्मदेयान्नं वै
कन्यां दत्त्वा भुञ्जीत कर्हि चित् । अथ भुञ्जीत मोहाद् यः स
पूयनरकं व्रजेत् ॥ ब्रह्मदेयां ब्राह्मणे न विवाहेन दत्ताम् ।

अथ भोजनोत्तरकृतम् ॥ दक्षः ॥ 'भुक्त्वा तु सुखमा-
स्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ
नयेत्' ॥ षष्ठसप्तमकौ दिवसांशौ । याज्ञवल्क्यः । 'अहःशेषं स-
मासीत शिष्टैरिष्टैश्च बंधुभिः । उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वा-
ग्नीस्तानुपास्यह ॥ भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् ॥
व्यासः ॥ 'मङ्गल्यं पूर्णकुंभं च शिरस्थाने निधाय च । वैदि-
कैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः' । विष्णुपुराणे 'गच्छेच्छ-
य्यामस्फुटितामेकदारुमयीं नृप । प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं या-
म्यायामथवा नृप । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोमदम् ॥
मार्कण्डेयः ॥ 'शून्यालये श्मशाने च एकदृक्षे चतुष्पथे । महादे-
वगृहे वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥ प्रचेताः । 'न सन्ध्यायां स्व-
पेत् न देवतासमीपे न वेदासमाप्तौ नाशुर्न नग्नो न विशीर्णखट्वायां
न भूतयक्षगृहायतनेषु न श्मशानवल्मीकमहावृक्षच्छायासु चेत् ।
विष्णुः । 'नार्द्रपादः स्वपेन्न पलाशशयने न पञ्चदारुकृते न गजभग्न-
कृते न विद्युद्गन्धकृते नाग्निप्लुष्टे न परसिक्तद्रुमजे नारिमध्ये न धा-

न्यगंगेडहुताशनगुरुणामुपरि नोच्छिष्टे दिवेति ॥ वैष्णवे ॥ 'सका-
मःसानुरागश्च व्यवयं पुरुषो ब्रजेत् ॥यमः । 'ऋतुस्तु षोडशाहानि
ऋतुगमन-रजन्यष्टौ च निन्दिताः । तासामाद्याश्चतस्रश्च सप्तम्येकादशी
विचारः । तथा त्रयोदशी च नवमी प्रशस्ता अष्टरात्रयः । युग्मासु पुत्रा
जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । रजोऽधिकं स्त्रीजनकं पुमान्
शुक्रेऽधिको भवेत् । उभयोः समतायां तु नपुंसकसमुद्भवः ॥
भिन्ने वीर्ये युग्ममिति गर्भोपनिषदीरिता' ॥ अत्रेति ध्येयम् ।
शुक्राधिक्यादेरेव पुत्राद्युत्पत्तिनियामकत्वं न युग्मराज्यादिगम-
नादेः । इयान्परं विशेषः । अयुग्मनिशाधाने पुत्रस्य मात्राकृति-
त्वं युग्मनिशाधाने कन्यायाः पुत्राकृतित्वमिति । वृहस्पतिः ।
'ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात्पर्वणि वर्जयेत्' । याज्ञवल्क्यः । 'एवं
गच्छन्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं विवर्जयेत् । सुस्थइन्दौ सकृत्पुत्रं
लक्षणं जनयेत्पुमान्' । सकृत् एकरात्रावेकवारम् । देवलः ।
'यः स्वभार्यामृतुस्नातां सुस्थः सन्नोपसर्पति । भ्रूणहत्या-
मवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनाश्य च । ऋतौ नोपैति यो भार्याम-
नृतौ यश्च गच्छति । तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिंचति' ॥
अनृतुनिषेधोऽयमकामाविषयः । 'यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां व-
रमनुस्मरन् । स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्याः यतः स्मृताः' । व-
रमिन्द्रदत्तं स्वपत्यौ इच्छारतिरूपम् । 'चतुर्थेऽहनि यत्प्राप्तं गमनं
देवलादिभिः । रजोनिवृत्तौ तत्कार्यं सोऽल्पायुरधनःस्मृतः' ॥
विष्णुः ॥ 'निद्रासमयमासाद्य ताम्बुलं वदनावसजेत् । पर्यंकात्मम-
दां नित्यं तथा पुष्पाणि मस्तकाद्' इति संक्षेपः ॥

अथ स्मृतिपरिभाषाः ॥ तत्र विष्णुः ॥ 'स्नातोऽधिकारी भवति
दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिदेशि-
ते' ॥ पवित्राणां मन्त्राणां जप्ये वाचिके । 'न दोषो मानसे जप्ये

सर्वदेशे ऽपि सर्वदा' इति वचनात् । आग्नेये । 'स्नानानामपि सर्वेषां
 वारुणेनैव मानवः । कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत्सर्वदा द्विजः' ।
 स्नान-जाबालिः । 'असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया । मन्त्रस्ना-
 नेदाः । नादिकान्सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः' । योगियाज्ञवल्क्यः । 'मान्त्रं
 भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेवं च । वारुणं मानसं चैव सप्त-
 स्नानान्यनुक्रमात् । आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रं मृदालम्भेन पार्थिवम् ।
 आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् । यजुः सातप-
 वर्षेण स्नानं तदिव्यमुच्यते । वारुणं चावगाह्याम्बु मानसं विष्णु-
 चिन्तनम् । कालदेशाद्यसामर्थ्यात्सर्वं तुल्यफलं स्मृतम्' ॥ जाबा-
 लिः । 'अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मिणाम् । आ-
 द्रेण वाससा वापि मार्जनन्दौहिकं विदुः' । शक्ताशक्तसाधारणं
 गोशृङ्गजलस्नानमिति केचित् । 'स्वास्थ्यं पुण्डरीकाक्षं मन्त्रमूर्ति-
 धरं स्मरेत् । अनन्तादित्यसङ्काशं वासुदेवं चतुर्भुजम् । शङ्खच-
 क्रगदापद्ममुकुटं वनमालिनम् । तत्पादोदकजां धारां निपतन्तीं
 स्वमूर्दानि ॥ चिन्तयेद्ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम् । तथा
 सङ्कालयेत्सर्वमन्तर्देहगतं मलम्' ॥ इत्यान्तरं स्नानं साधारणम् ॥
 मनुः । 'प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तयेत् । न साम्परा-
 यिकं तस्य दुर्मतेर्जायते फलम्' ॥ मार्कण्डेये । 'सूर्योदयं विना-
 नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः । अग्नेर्विहरणं चैव नक्तत्वादि प्रव-
 र्त्तते' ॥ अत्र सूर्योदयकालेनोषःकालो लक्ष्यते । यदाह विष्णुः ।
 'प्रातस्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति । अत्रा-
 स्मत्पितामहचरणाः श्रीनीलकण्ठदीक्षितास्तु-अत्र अरुणोदयपदेन
 सूर्योदय एवेति ? न काप्यनुपपत्तिरिति प्राहुः । व्यासः । 'रात्रौ

१ कालदोषादसामर्थ्यादिति पाठान्तरम् ।

२ साम्परायिकं पारलौकिकम् ।

स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं
दानं च रात्रिषु । ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च । । न
नैमित्तिकं प्रोक्तं रात्रावापि न दुष्यति । दक्षः । 'देवकार्यार्णि
पूर्वाह्णे मनुष्याणां च मध्यमे । पितृणामपराह्णे तु कार्याणीति
विनिश्चयः । छन्दोगपरिशिष्टे ॥ 'यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न
चोच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः । यत्र दिङ्नि-
यमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्र दिशोज्ञेया ऐन्द्री सौम्या-
पराजिता' । अपराजिता ऐशानी । 'आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो
यत्र नेदृशः । तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रहेण न तिष्ठता' । तथा 'क्रिया
क्रियायां च त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिभिः । स्वक्रिया च परो-
विज्ञेयः क्ता च तृतीया चायथाक्रिया' । स्वक्रिया स्वशाखोक्तकर-
णम् । परोक्ता परशाखोक्ता । अयथाक्रिया विहितेतरप्रकारेणानु-
ष्ठानम् । तत्र परोक्तायां दोषमाह ॥ 'स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य पर-
शाखाश्रयं च यः । कर्त्तुमर्हति दुर्ममं धा मोघं तत्तस्य यत्कृतम्' ॥
इदं तु निराकाङ्क्षस्वशाखोक्तविषयम् । 'स्मृतिशास्त्रविकल्पस्तु आ-
काङ्क्षापूरणे सति' इति वचनात् ॥ अत एवोक्तम् । 'यन्नाम्नातं
स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि-
कर्मवत्' ॥ यथाग्निहोत्रं यजुर्वेदोक्तं छन्दोगादिभिर्विधीयते । यथा-
वा मात्रादितर्पणं कात्यायनोक्तं गोभिलोक्त माध्यन्दिनैः क्रियते ।
अस्यापवादमाह । 'बह्वर्त्तुं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य
तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत् । प्रवृत्तमन्यथाकुर्याद्यदिमो-
हात्कथञ्चन । यतस्तदन्यथाभूतं तत् एव समापयेत् । समाप्तौ यदि
जानीयान्मयैतदयथाकृतम् । तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वक-

१ 'अक्रिया त्रिविधा' इति पाठः, अक्रिया च परोक्ता चेत्युत्तरा-
द्धे पाठश्च ग्रन्थान्तरे ।

र्मणः' ॥ एतदुभयमन्यथाकरणविषयम् ॥ 'प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं
 तत्क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्नापि तत्क्रिया ॥ तथा
 क्रियायां 'पित्र्यमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भेऽप्यवेक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे
 पस्पृशानि प्रहासेऽनृतभाषणे । माज्ज्जरिमृषिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।
 मित्राणि । निमित्तेषु च सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपःस्पृशेत्' । अनुहरणे उच्चारणे ।
 आत्मालम्भे आत्माधिष्ठानहृदयस्पर्शे । अवेक्षणे हृदयस्यैव । अधमे-
 क्षण इतिकेचित् । एते च स्पर्शवेक्षणे यज्ञादौ निषिद्धे ।
 आक्रुष्टे परुषभाषणे । अपः स्पृशेदिसाचमनाभिप्रायकमिति
 केचित् । तन्न मानाभावात् । योगियाज्ञवल्क्योऽपि 'रौद्रपित्र्यासुरा-
 न्मवांस्तथा चैवाभिचारिकान् । व्याहृत्पालभ्य चात्मानमपः
 स्पृष्ट्वान्यदाचरेत्' । तथा । 'स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव चाण्डा-
 लं च रजस्वलाम् । जपकाले न भाषेत स्नानहोमादिकेषु च ।
 तूष्णीमासीत्तु जपंश्चाण्डालपतितादिकान् । दृष्ट्वा तान्वाय्युपस्पृश्य
 स्नात्वाभाष्य पुनर्जपेत्' । दृष्ट्वा वाय्युपस्पृश्य तानाभाष्य स्नात्वेत्यन्य-
 यः । 'माज्ज्जरं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं खरं कपिम् । दृष्ट्वाचम्य
 चरेत्कर्म स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ विधिदृष्टं तु यत् कर्म करोत्य-
 विधिना नरः । फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं तु तस्य तत् ॥
 श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत्क्रियते नृभिः । शुचि शुद्धेन भावेन
 तदानन्त्याय कल्पते ॥ विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।
 तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य त्वकृतात्मनः । यदि वाग्यमलोपः
 स्याज्जपादिषु कथं च न । व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुम-
 व्ययम् । अज्ञानाद्यदि वा मोहात्प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
 तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः । शात्र्यायनः । 'दानमाचनं
 होमं भोजनन्देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृ-
 तर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको

यस्तु पौढपादः स उच्यते' । कृते अवनते शक्तिनी येन स तथा,
जानुभ्यां भुवमवष्टभ्योपवेशने तथात्वं ज्ञेयं । वायवीये 'क्रियां यः
कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः
सर्वा न संशयः' । तथा । 'दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरे-
व च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् । एतान्येव च
कर्मणि दानादीनि विशेषतः । अंतर्जानु विशेषेण तद्वाचम-
नं नृप' । अंतर्जानु जानुनोर्मध्ये यथाबाहुर्भवति तथा कर्त्तव्या-
नीत्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । 'परिधानाद्बहिःकक्षा निबद्धा
ने विशेषः । ह्यासुरी भवेत् । धर्म्ये कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः' ।

बहिःकक्षा असद्वृतपरिधानवस्त्रान्तः । बौधायनः । 'काषाय-
वासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् । न तद्भवेद् देवगमं हव्यकव्येष्वयं
विधिः' । काषायवासाः वृक्षकाथादिरक्तवासाः । व्यासः । 'आर्द्रवा-
सास्तु यः कुर्याज्जपं होमं प्रतिग्रहम् । सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्बहि-
र्जानु च यत्कृतम्' । शंखलिखितौ । 'नापसव्यं परिदध्यान्नच वि-
कृतं वासः । बौधायनः 'कर्मयुक्तो नरो नाभेरधः स्पर्शं विवर्जयेत् ।
होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्वि-
जोवाचनिके जपे ॥ आपस्तम्बः । 'नित्यमुत्तरीयं वासोधार्यमथवा
सूत्रमेवोत्तरीयार्थं । योगियाज्ञवल्क्यः । 'यज्ञोपवीते द्वे धार्ये
श्रौतस्मार्त्ते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयं स्याद्वस्त्राभावे तदिष्यते' ।
उत्तरीयवस्त्राभावे परिहितवस्त्रस्यैवोत्तरार्द्धेनोत्तरीयं कुर्यात् । त-
दाहपारस्करः ॥ एकं चेद्रासो भवति तस्योत्तरवर्गेण प्रज्झादयी-
त । यस्तु 'नोत्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकमिति निषेधवचनं
तदनापद्विषयम् । द्विवस्त्रत्वेऽप्येकवस्त्रत्वमाह शातातपः । 'सव्यादं-
सात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् । एकवस्त्रं विजानीयाद्वैवे-
पिष्ये च कर्मणि' । वसिष्ठः । 'जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रधरो-

भवेत् । अलङ्कृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः । कात्या-
यनः । 'सदोपवीतिना भाव्यं सदावद्धशिखेन च । विंशखो व्यु-
पर्वातश्च यत्करोति न तत् कृतम्' ॥ सदेक्ष्यनेन शिखाबंधनोपवी-
तधारणयोः पुरुषार्थतया सदाधारणात्कर्मकालेपि धारणमा-
प्तिः, तदकिं कर्माङ्गतया नास्येवेत्यत उक्तं विशिख इति । वि-
गुणत्वेन फलासाधकमित्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । 'आर्षं छन्द-
श्च दैवसं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशे-
षतः । अविदित्रा च यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् । यश्च जानाति त-
त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थं
ज्ञानकर्म च । एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् । दे-
वतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः' । अन्तर्जलादीनि अ-
धमर्षणादीनि । अङ्गिराः । 'सन्ध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने
दन्तधावने । पितृकार्येषु दैवेषु तथा मूत्रपुरीषयोः । गुरुणां सन्नि-
धौ दाने जप्ये चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन्
स्वर्गं प्राप्नोति मानवः । विना दर्भैश्च यस्तनानं यच्च दानं विनो-
दकैः । असंख्यातं च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्' ॥ शिवपु-
राणे । 'अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेव उदाहृतम् । रेखयाष्टगुणं
विद्यात्पुत्रजीवैर्दशाधिकम् ॥ शतं स्याच्छंखमालाभिः प्रबालैस्तु
सहस्रकम् । स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । कुशग्रन्थ्या
च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ॥ तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालि-
का । सर्वकर्मणि सर्वेषामीप्सितार्थफलदा ॥ अनुलोमविलोम-
स्थैर्विन्दुयुग्मातृकाक्षरैः । क्षमेरुकैः साष्टवर्गैर्माला स्याद्योगिनां शुभा ।
सूर्यस्याग्नेगुरोरिन्द्रादीपस्य च जलस्य च । त्रिपाणां च गवां
चैव संनिधौ संमुखोजपेत् । मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचि-

स्तनम् । अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंस्मृतिहेतवः ॥ उष्णीषी कञ्चु-
की नग्नो मुक्तकेशो गलावृतः । अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न
जपेत्कचित् ॥ अपावृतौ करौ कृत्वा शिरसा प्रावृतोपि वा । चिन्ता-
व्याकुलचित्तो वा क्रुद्धः शान्तः क्षुधान्वितः । अनासनः शयानो
वा गच्छन्नुत्थित एव वा । रथयायामाशित्रस्थाने न जपेत्तिमिरान्तरे ॥
उपानद्गूढपादो वा यानं शय्यां गतस्तथा ॥ प्रसार्य न जपेत्पादौ
कुक्कुटासन एव च । अशुचिर्वाशुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्नपि ॥
मन्त्रैकशरणो विद्वान्मनसैव समभ्यसेत् ॥ गृहे जपः समः प्रोक्तो
गोष्ठे शतगुणस्तथा । आरामे च तथारण्ये सहस्रगुण उच्यते ॥
अयुतं पर्वते पुण्ये नद्यां दशगुणं तु यत् । कोटिं देवालये प्राहुरनन्तं
शिवसंनिधौ । इमान्यागमोक्तवाक्यानि प्रसङ्गाद्दर्शितानि ॥ मनुः ॥

ब्राह्मादि- 'ब्राह्मेण विप्रतीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । कायत्रैदाशिका-
न्तीर्थाभिर्गन्धैः शय्यां वा न पिड्येण कदाचन' ॥ उत्तरार्द्धस्य निषेधेनान्वयः ।

ब्राह्ममङ्गुष्ठमूलं, कायं प्राजापत्यम् कनिष्ठामूलं । त्रैदाशिकम्
दैवतं चाङ्गुल्यग्रं, पिड्यं तर्जनीमूलम् ॥ हारीतः । 'माज्जना-
र्क्षनबलिकर्मभोजनादि दैवेन कुर्यात् पित्रर्थान् पिड्येण, प्रतिग्र-
हमाग्रेयेन' । आग्रेयं हस्तमध्यम् । भविष्ये ॥ 'कमण्डलूपस्पर्शनं
दधिप्राशनमेव च । सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद्विचक्षणः ॥
सोमतीर्थं पाणिमध्यं 'मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितमितियोगियाज्ञवल्क्य-
स्मरणात् । मार्कण्डेये । 'नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डो-
दकक्रियाम् । प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्राजापतेः' । ओङ्का-
रपूर्विकाः क्रियाः प्रोक्ता महाभारते । 'तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-
दानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ।
यमः । 'पुण्याहवाचनं दैवे विप्रस्यौङ्कारपूर्वकम् । एतदेव निरो-
ङ्कारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः' । यागियाज्ञवल्क्यः । 'न कुर्यात्क-

स्पचित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा । आचरन्नभिवेकं च कर्माण्य-
न्यानि वा चरन् । व्रतस्थः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ।
फलमूले च वा क्षीरं यज्ञशिष्टं च वा हविः । व्रतमध्ये च रोगार्ते
वैद्यप्रोक्तमथौषधम् । करोति च गुरोर्वाक्यं व्रतस्थस्तदक्षणादपि ।
ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन् । एतान्यष्टौ व्रतस्थानां
न व्रतघ्नानि कुत्रचित् । देवलः 'सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो
गुरुशासनम् । अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः । तथा ।
'उपवासो विनश्येत् दिवास्वापाच्च मैथुनैः । अत्यये चाम्बुपाने-
न नोपवासः प्रणश्यति । मात्स्ये 'तस्मात् कृतोपवासेन स्ना-
नमभ्यङ्गपूर्वकम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं स्मृतम् ।
वृद्धशातातपः । 'उपवासं ततः कुर्यात्ततो ब्राह्मणभोजनम् ।
कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासो हि जायते' । सर्वभोगविवर्जित
उपवासः प्रोक्तस्तत्र भोगविशेषाननुजानाति शातातपः । 'गन्धा-
लङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्त-
धावनमञ्जनम्' । ननूपवासदिने श्राद्धे न खादेदन्तधावनामिति वसि-
ष्ठवाक्येन विरोध इति चेन्न । काष्ठसंयोगस्य निषिद्धत्वात्पर्णा-
दिनाभ्यनुज्ञानात् । शातातपवचनं स्त्रीपरमित्यन्ये ॥

अथ कुशप्रकरणम् । छन्दोगपरिशिष्टे । 'हरिता यज्ञिया
दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः । समूलाः पितृदैवसाः कल्माषाः वै-
श्वदेविकाः । ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु बर्हिषः । दर्भाः
पवित्रमित्युक्तमर्तः सन्ध्यादिकर्मणि । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः
सपवित्रकः' । कल्माषाश्चित्रवर्णाभा इतिकेचित् । ह्रस्वा गोकर्णपरिमा-
णाः । 'गोकर्णदीर्घा हरिताः श्राद्धे साग्राः समूलका' इति वाय-

१ 'यतः प्रचरणादौ ह्रस्वादिविशेषविधिरतः सन्ध्यादौ तादृश-
विशेषाभावाद्दर्भमात्रमेवाङ्गम्' इत्याचारादर्शः ।

वीयात् ॥ 'अनंतर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं
विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र चित् ॥ पवित्रस्य तु नाशौचमाचान्ते तु
कदाचन' । द्विदलमिति वचनाच्चैकदलभंगे पवित्रता । देवीपुराणे ।
'कुशौ समावशीर्णाग्रावनन्तर्गभिणौ तथा । कुशश्छिनत्ति यन्मौ-
नी पवित्रकरणं हि तत् ॥ एतदेव हि पिञ्जूल्या लक्षणं समुदाहृ-
तम् । आज्यस्योत्पवनार्थं हि तदप्येतावदेव तु ॥ तथा 'एतत्प्रमा-
णामेवैके कौशीमेवार्द्रमंजरीम् । शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जूलिं
परिचक्षते ॥ तथा ॥ 'दर्भाः कृष्णाजिनं मंत्रब्राह्मणाहविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः' । यातयामं जीर्णम्
अयातयामं नवम् । मरीचिः 'मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो
मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः' ॥ पूर्ववचनेपि
दर्भपदमेतद्दर्भपरं एकमूलकत्वकल्पनायां लाघवात् ॥ मासपदं शुक्लादि-
मासपरं 'मासस्तु तावुभाविति वचनात् । लघुहारीतः 'पथिदर्भाश्चितौ
दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान्परिवर्जयेत् ।
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । सूत्रोच्छिष्टैर्धृता
ये च तेषान्त्वागो विधीयते । नीवीमध्ये च ये दर्भा यज्ञसूत्रधृताश्च
ये । पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः । आचम्य
पाणौपवि- प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिष्टस्तु भवेत्तत्र भुक्त-
त्रनिर्णयः शेषं विवर्जयेत् । जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
अशून्यन्तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः' । अशून्यं सामान्या-
भावरहितम् । सुवर्णरजतैरिति जातिबोधनाय बहुवचनम् । सुवर्णा-
दिजातीयेनेत्यर्थः । मैथिलास्तु सुवर्णरजतैरिति बहुवचनमेकसु-
वर्णाद्यवयविधारणेऽप्युपपद्यते । सुवर्णत्वादिजातेरवयवावयवित्व-
त्तिच्चादित्याहुः ॥ कुशैरिति त्रिचवपरं कर्पिजलन्यायात् । अ-
तएव परिशिष्टोक्तो विभागः संगच्छते । 'द्वौ दर्भौ दाक्षिणे हस्ते सव्ये

ग्रीष्मासने सकृत् । सकृत् एकवारं । तथा 'सन्ध्यः सोपग्रहः काव्यो
 दक्षिणः सपवित्रक' इति । योगियाज्ञवल्क्यः ॥ 'अनामिकाधृतं
 हेम तर्जन्वां रजतं तथा । कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्न-
 रः । सत्यव्रतः । 'खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् । म-
 णिकाञ्चनदर्भैर्वा न शुद्धेन कदाचन' इति । अत्र वा शब्दान्न समु-
 च्ययः । मरीचिः । 'तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तद-
 भावे निषिञ्चेत् तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः । छन्दोगपरिशिष्टे । 'सर्वत्र
 दर्भपाणिः स्यादेवै पित्र्ये च कर्मणि । तिलकं पाद-
 शौचं च न कुर्यात् दर्भपाणिना । तत्रैव 'ब्रीहयः शालयो मुद्गा
 गोधूमाः सर्वपास्तिलाः । यवाश्चौषधयः सप्त विपदोघ्नान्ति धारि-
 ताः । यवगोधूमधान्यानि तिलाः कंगूस्तथैव च । श्यामाकं
 चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् । मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते
 मानकर्त्तरि । मानकृद्यजमानस्तु त्रिदुषामेष निश्चयः । अङ्गुष्ठा-
 गुलिमानं तु यत्र यत्रोपादिश्यते । तत्र तत्र दृहत्पर्वग्रंथिभिर्मितुयात्स
 दा । तन्दीपुराणे । 'प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं प्रदीयते । अ-
 न्यथा स्तेयदोषः स्याद्धेम्न्यदत्ते त्रिनाशिनि' । एतदुत्सृष्टसुवर्णपरम् ।
 अन्यथान्यथेत्युक्ते चतुर्थचरणेन पौनरुक्त्यं स्यादिति । तस्मादद-
 दत्ते उत्सृष्टमिसर्गः । गन्धशास्त्रे 'कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वा-
 रः कुंकुमस्य च । कर्पूरस्यैकभागस्तु चन्दनस्य तु षोडश ।
 सर्वगन्ध इति प्रोक्तः समस्तसुरवल्लभः' । कालिकापुराणे । 'कन-
 कं कुलिशं नीलं पयरागं च मौक्तिकम् । एतानि पञ्चरत्नानि ।
 छन्दोगपरिशिष्टे । 'यथोक्तवस्त्वलाभे तु ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
 यवानामिव गोधूमा ब्रीहिणामिव शालयः । पैठीनसिः । 'काण्ड-
 मूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्' ।
 प्ररोहोऽक्षरः । तथा । 'सर्वालाभे यत्र प्रतिनिधिर्भवति । मैत्रायणी-

यपारिविष्टे । 'दर्मास्तरणे काशः प्रतिनिधिस्तदलाभे पर्ववतीभिरोषधी-
भिस्तरणार्थान्कुर्वन्ति । आज्यार्थे तैलं प्रतिनिधिस्तदलाभे दधि पयो-
वा तदलाभे श्वेततण्डुलपिष्टानि चाद्भिः संसृष्टानि आज्यार्थे कुर्वन्ति ॥
पारस्करः । "अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म, परिसमुहोपलिप्यो-
ल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासतमास्तीर्त्य
प्रणीय परिस्तीर्त्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थव-
त्प्रोक्ष्य निरूप्याज्यमधिश्रित्य पट्यग्निं कुर्यात् । स्तुवं प्रतप्य संसृ-
ज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् आज्यमुद्रास्योत्पूयावेक्ष्य प्रो-
क्षणीश्च पूर्ववदत्पूयोपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य
जुहुयादेष एव विधिर्यत्र कचिद्धोमः" । अस्य भाष्यम् । "अथ श्रौ-
तकर्मविधानानन्तरं, अतो हेतोर्यतः श्रौतानि कर्माणि विहितानि
स्मार्त्तानि तु विधेयानि । गृह्ये आवश्यक्ये अग्नौ ये स्थालीपाका-
स्तेषां कर्म अनुष्ठानं व्याख्यास्यत इति शेषः । परिसमुहं त्रिभि-
र्दमैः पांशून्पसार्य, उपलिप्य गोमयोदकाभ्यामुपलिप्य, उल्लिख्य
खादिरेण खज्राकृतिना स्फ्येन प्रागग्रा उदक्संस्थाः स्थण्डिले
प्रादेशपरिमाणान्तिस्त्रोरेखाः कृत्वा, उद्धृत्य अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
यथोल्लिखिताभ्योरेखाभ्यः पांशून् उद्धृत्य, अभ्युक्ष्य अद्भिरभिविष्य ।
अग्निमुपसमाधाय— श्रौतं स्मार्त्तं लौकिकं वा अग्निमात्माभिमुखं
स्थापयित्वा । दक्षिणतो ब्रह्मासतमास्तीर्त्य प्रागग्रैः कुशैस्तत्र ब्रह्म-
त्वेन वृतमुपवेक्ष्य । प्रणीय चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलत्वात् पात्रं
सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थजलेन पूरयित्वा पश्चिमास-
ने निधाय सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामालभ्य पूर्वासने निदध्यात् ।
परिस्तीर्त्य बर्हिर्मुष्टिमादाय प्रागग्रैर्बर्हिभिः कुशैराग्नेयादीशा-
नान्तमग्नेः परिस्तरणं विधाय । अर्थवदासाद्य यावद्भिः पदार्थैरर्थः

१ पर्ववतीभिः काण्डवतीभिः ।

प्रयोजनं तावतोऽग्रेरुत्तरत आसाद्य । तद्यथा । पवित्रच्छेदनार्थं
 दर्भास्त्रयः, पवित्रार्थमनन्तर्गर्भसाग्रकुशपत्रद्वयम् । प्रोक्षणीपात्रं द्वाद-
 शाङ्गुलदीर्घं, आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा द्वादशाङ्गुलवितता
 प्रादेशोच्चा । तथा चरुस्थाली संमार्जनार्थं कुशास्त्रयः, समिधः
 पालाशः प्रादेशमात्रास्त्रिस्तः, स्त्रुवः स्वादिरो हस्तमात्राङ्गुष्ठमात्र-
 स्वातः । आज्यं गव्यम् । चर्वर्थं ब्रीहितण्डुलाः षट्पञ्चाशदधिक-
 मुष्टिशतद्वयपरिमिततण्डुलाद्यन्नपूर्णपात्रं दक्षिणाऽवरो वा यथाशक्ति
 हिरण्यमिति । पवित्रे कृत्वा— त्रिभिः कुशैश्छित्वा प्रादेशमात्रे कुश-
 पवित्रे विधाय । प्रोक्षणीः संस्कृत्य— प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासन्निधौ नि-
 धाय तत्र पात्रान्तरेण वामहस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य द्वाभ्याम-
 नामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुदगग्रे पवित्रे गृहीत्वा ताभ्यां प्रोक्षणीजलमु-
 त्पूय पवित्रे प्रोक्षणीपात्रे निधाय दक्षिणहस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्था-
 प्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य, अर्थवत्प्रोक्ष्य— अर्थवान्ति
 प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रोक्षणी-
 स्थाभिराङ्गरासादनक्रमेणैकैकशः प्रोक्ष्य, निरूप्याज्यमासादितमा-
 ज्यमाज्यस्थाल्यां पश्चादग्रेनिहितायां प्रक्षिप्य चरुस्थाल्यां प्रणीतोद-
 कमासिच्यासादितांस्तण्डुलांस्तत्र प्राक्षिप्य, अधिश्रित्य तत्राज्यं ब्रह्मा-
 धिश्रपयति तदुत्तरतः स्वयमेव चरुं युगपदग्नावारोप्य, पर्यग्नि कु-
 र्यात् ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणमुभयोः समन्ताद्भ्रामयेत् । तद-
 प्युल्मुकं च वह्नौ प्रक्षिपेत् । स्त्रुवं प्रतप्य दक्षिणहस्तेन स्त्रुवमादाय
 प्रागग्रमधोमुखमग्नौ तापयित्वा, संमृज्य— सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षि-
 णहस्तेन संमार्जनकुशत्रयाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तं संशोध्य । अभ्युक्ष्य
 प्रणीतोदकेन स्त्रुवमभिषिच्य, पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निद-
 ध्यात् । आज्यमुद्रास्य चोत्थाप्य चरोः पूर्वेणानीयाग्निरुत्तरतः
 स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वाग्नेः पश्चा-

दानीय चरुं चाज्यं चोत्तरतो निधाय उत्पूय उपयमनकुशानादाय दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय समिधमाधाय उत्तिष्ठन्नग्नौ समिधस्तूष्णीं प्राक्षिप्य पर्युक्ष्य प्रोक्षण्युदकेण सव्यप्रदक्षिणं चुल्लुकं गृहीतेन सपवित्रेणाग्निमीशानादितः परिषिच्य जुहुयात् । आधारादीनेति शेषः । एष एव हि विधिर्यत्र कचिद्धोमः । परिसमृहनादिः पर्युक्षणपर्यन्तो यत्र कचिल्लौकिके स्मार्त्ते वाग्नौ होमस्तत्र वेदितव्यः । तथा “अन्वारब्ध आधारा-
वाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्र ” अस्यार्थः— ब्रह्मणा दक्षिणबाहुना दक्षिणबाहावन्वारब्धे होतरि आधारसंज्ञिके आहूती यथा । मनसा अंप्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । अंइन्द्राय स्वाहा इदं मिन्द्राय । आज्यभागौ आज्यभागसंज्ञिकौ होमौ । अंअग्नये स्वाहा इदमग्नये । अंसोमाय स्वाहा इदं सोमाय । महाव्याहृतयो भूराद्या स्तिस्रो यथा । अंभुः स्वाहा इदं भुः, इदमग्नये वा । अंभुवः स्वाहा इदं भुवः, इदं वायवे इति वा । अंस्वः स्वाहा इदं स्वः, इदं सूर्यायेति वा । सर्वप्रायश्चित्तं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञिकाः पञ्चाहुतयः । यथा ‘त्वन्नो अग्ने’ इति ‘सत्त्वन्नो अग्ने’ इति ‘अयाश्चाग्ने’ इति ‘येते शतम्’ इति ‘उदुत्तमम्’ इति एभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्वरुणदेवताकाः पञ्चाहुतयः । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताको होमः । यथा । अंप्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । स्विष्टकृच्च स्विष्टकृद्धोमः । यथा । अंअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते । एतन्नित्यम् । एतदाधारादि स्विष्टकृदवसानं । सर्वत्र सर्वेषु विहितेषु । स्विष्टकृद्धोमस्य कर्मविशेषे स्थानान्तरमाह । “ प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः ” पूर्वं स्विष्टकृद्धोमो भवति । यद्याज्यादन्यच्चरुमभृतिहविर्भवति केवलाज्यं तु सर्वाहुतिशेषे भवतीत्यर्थः । देवीपुराणे । होमो ग्रहा-

दिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्तौ विधीयते' । इयं च होमसंख्या शक्त्यनुसारेण वैकल्पिकी द्रष्टव्या । होमद्रव्या-छन्दोगपरिशिष्टे 'आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । म-
 शुक्तौ । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः' । अनादेशे अविधाने होमद्रव्यस्येति शेषः । मन्त्रस्य देवतायाश्चानादेश इत्यनुषज्यते । मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिदेवताको ग्राह्यः । महाव्याहृतिमन्त्र एव प्रजापतिरित्युच्यते । देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिर्देवतेत्यर्थः । एकेनैव प्रजापतिपदेनोभयोः सङ्ग्रहः । कल्पतरुस्वरसोऽप्येवम् । तथा 'होम-
 पात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्तुवः स्मृतः । पाणिनैवेतरस्मिंश्च स्तुचा चात्र न हूयते' । अनादेशे आधारपात्रस्येति शेषः । इतरस्मिन् द्रवद्रव्येतरहोमे । उभयत्राप्यनुपदेशे स्तुचा होमो न कार्यः । स्तुवो जुहूरिति समाख्याबलाज्जुहा अपि वैकल्पिकहोमकर्म-
 साधनत्वशङ्कानिरासार्थं स्तुचा न हूयत इत्युक्तम् । 'त्वादितो वाऽथ पालाशो द्विवितस्तिः स्तुवः स्मृतः । सुग्वाहुमात्री विज्ञेया वर्तुलः प्रग्रहस्तयोः' । प्रगृह्यते इति प्रग्रहो दण्डः । स च सुक्स्तुवोर्वर्तुलो ज्ञेयः । 'समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिताः । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्ध-
 नार्थं समिद्भवेत् । नांगुष्ठादधिका ग्राह्या समित्स्थूलतरा कचि-
 त् । न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता । प्रादेशाच्चा-
 धिका नोना तथा न स्याद्विशालिका । न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता' । विशालिका विविधशाखायुक्ता, निर्वीर्या निःसारा । मरीचिः । 'प्रागग्राः समिधो देयाः पुष्टयर्थं हि विजा-
 नता । शान्स्वर्थेषु सवलकाद्रा विपरीता जिघांसता । विशीर्णा वि-
 दला हस्त्राः वक्राः सशुषिराः कुशाः । दीर्घाः स्पृष्टा घुणैर्युक्ताः कर्मसिद्धिविनाशिकाः' । समिदधिकारे ब्राह्मे । 'पलाशाश्व-
 त्थन्यग्रोधप्लवैकङ्कतोद्भवाः । अश्वत्थोदुम्बरौ विल्वश्चन्दनः

सरलस्तथा । शालश्च देवदारुश्च खादिरश्चेति यज्ञियाः । अश्व-
त्थन्यग्रोघोऽश्वत्यसंपृक्तो वटः । वैकङ्कतः स्तुवावृक्षः । आप-
स्तम्बः । नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् । विष्णुधर्मोत्तरे ।
'मन्त्रेणोङ्कारपूर्वेण स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुया-
ज्यायन्वै मन्त्रदेवताम्' । छन्दोगपरिशिष्टे कासायनः । 'पाण्याहु-
तिर्द्वादशपर्वपूरिका स्तुवादिना चेतुस्त्रमात्रपूरिका । दैवेन तीर्थेन
च हूयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तत्र पावके । योऽनर्चिषि
जुहोत्यग्नौ मन्दार्चिषि च मानवः । मन्दाग्निर्मन्दबुद्धिश्च द-
रिद्रश्च प्रजायते । तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।
आरोग्यमिच्छताऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकी तथा । जुहूषंश्च हुते चैव
पाणिसूर्पस्फयदारुभिः । न कुर्यादाग्निधमनं न कुर्याद्व्यजना-
दिना । मुखेनैव धमेदाग्निं मुखादिषोऽभ्यजायत । नार्ग्निं मुखेनेति
च यल्लौकिके योजयन्ति तत्र' । जुहूषन् होतुमिच्छन् ।

अथ स्नातकब्राह्मणधर्मानाह मनुः ॥ 'उपानहौ च वस्त्रं च धृत-
मन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च' । करकः
स्नातक- धर्मः कर्मण्डलुः । विष्णुः । 'विभवे साति न जीर्णमलबद्धासाः स्यात् । न
नास्तीत्यभिलषेत ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ 'न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यत-
स्ततः । न विरुद्धप्रसंगेन संतोषी च भवेत्सदा' । विरुद्धप्रसंगेन अयाज्यया
जनादिना ॥ कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्याकांक्षायां स एवाह 'राजा-
न्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्दनं क्षुधा । दंभिर्हैतुकपाखंडिकवृ-
त्तींश्च वर्जयेत्' । मनुः । 'पाखंडिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिका-
ञ्च प्राठान् । हैतुकान्वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्' ॥ या-
ज्ञवल्क्यः । 'शुक्लांबरधरोनीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः । न भार्या-
दर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ न संशयं प्रपद्येत नाकस्मा-

१ युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः ।

SGDF

दप्रियं वदेत् । नाहितं नानृतं चैत्र न स्तेनः स्यान्न वार्धुषिः' ।
 वाद्गुर्धुषिः प्रतिषिद्धवृद्धोपजीवी । तथा । 'दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री
 वेणुमान्सकमण्डलुः । कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्धोविप्रवनस्पतीन्' ।
 दाक्षायणं सुवर्णम् । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तद्वान् । अत्र ब्रह्मचा-
 रिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम् ।
 यदाह वसिष्ठः । 'स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।
 यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः' । मनुः । 'वैणवीं धारये-
 द्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च
 कुण्डले' ॥ अत्र दाक्षायणीतिसामान्यमपि कुण्डलपरमेवेति मिता-
 क्षरा । तन्न । अङ्गुलीयकादेरपि सौवर्णस्य धारणविधानात्सु-
 वर्णरजतैरित्यादिना । याज्ञवल्क्यः । 'नेक्षेतार्कं न नग्रां स्त्रीं न च
 संसृष्टमैथुनाम् । न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुवीराहुतारकाः' ।
 संसृष्टमैथुनां संसक्तमैथुनां । अत्र यद्यपि नेक्षेतार्कमिति सामा-
 न्योक्तिस्तथापि तदुदयादिपरम् । यदाह मनुः । 'नेक्षेतो-
 द्यन्तमादिसं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं
 नभसोगतम्' । उपसृष्टं राहुग्रस्तम् । 'नाश्नीयाद्भार्यया सार्द्धं नै-
 नामीक्षेत चाश्नतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथा-
 मुखम् । नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न पश्ये-
 त्सवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः' । अशुचिः सन् राहुतारका
 न पश्येदिसन्वयः । तथा । 'अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरय-
 न् । वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत्स्वप्यात्प्रत्यक्क्षिरा न च' । अयं मे वज्र
 सर्वं पाप्मानमपहन्तु इति मन्त्रः । गच्छेन्न तु धावेत् 'न प्रधावेच्च
 वर्षतीति मनुस्मरणात् । प्रत्यक्क्षिरा न चेति चकारान्नय एकश्च
 शून्यगृहे न शयीत । न च नग्नः शयीतेति वचनात् । नैकः स्वप्या-
 च्छून्यगृहे इति वचनाच्च । 'प्रीवनासकृशकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षि-

पेत् । पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् । मनुः 'नामेध्यं
प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् । अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैन-
मभिलङ्घयेत् । न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्' । तथा 'जलं
पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् । नाक्षैः क्रीडेत् धर्मघ्नैर्व्या-
धितैर्वा न संविशेत्' । शयानं श्रेष्ठं न प्रबोधयेत् । 'विरुद्धं वर्ज-
यत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् । केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थि-
तिम् । नाचक्षीत् धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेषकचित् । न राज्ञः
प्रतिगृहीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवे-
द्यानराधिपाः । दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथोत्तरम्' । सूनी
वध्यघातकः । ध्वजी शौण्डिकः । तथा 'देवर्त्तिवक्स्नातकाचा-
र्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः । नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रघ्नीवनोद्वर्त्तनानि च' ।
मनुः । 'देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोरपि । नाक्रामेत्काम-
तश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च' । बभ्रुणो नकुलवर्णस्य । 'उद्वर्त्तन-
मलस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठयूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्
कामतः । याज्ञवल्क्यः 'विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन ।
आमृतोः श्रियमाकांक्षेन्न कश्चिन्मर्माणि स्पृशेत्' । विप्रो
बहुश्रुतो ब्राह्मणः, अहिः सर्पः । क्षत्रियो नृपातिः । आ-
त्मा स्वात्मा । 'दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादांभांसि समुत्सृजेत् । श्रुतिस्मृ-
त्युदितं सम्यङ्निस्समाचारमाचरेत् । दूरात् गृहाद्दूरात् । 'गो-
ब्राह्मणजलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् । न निन्दा ताडने कु-
र्यात्सुतं शिष्यं च ताडयेत् । ताडनमनपकारिणो न कुर्यात् । 'अ-
युध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृजं ततः । दुःखं सुमहदामोति प्रे-
त्याज्ञानतया नर' इतिवचनात् । 'कर्मणा मनसा वाचा यत्राद्धर्मं
समाचरेत् । अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु' ॥ लोकवि-
द्विष्टं लोकाभिशास्तिजननम् धर्म्यं विहितमपि मधुपर्कं गोवधा-

दिकं नाचरेत् । 'मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः । वृद्धवा-
 लातुराचार्यवैद्यसंश्रितवांधवैः । ऋत्विक्पुरोहितापसभार्यादास-
 सनाभिभिः । विवादं वर्जयित्वा तु सर्वाल्लोकान् जयेद्गृही' ।
 नामयो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः । वैद्योविद्वान् । तथा 'पञ्चपि-
 ङाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु । स्नायान्नदीदेवखातगर्त्तप्रस्र-
 वणेषु च' । परवारिष्विति परविशेषणोपादानात्स्वकृतवारिषु न
 पिण्डोद्धार इतिध्येयम् । एतच्च नित्यस्नानविषयम् । 'नदीषु देव-
 खातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरोन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु चे-
 ति वचनात् । शौचाद्यर्थं स्नाने पिण्डानुद्धरणेऽप्यदोषः । 'परशय्या-
 सनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्या-
 दनापदि' । अग्निहीनस्य श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितस्येति ।

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।

परिभाषाद्विकनिर्णयनामागादशम उद्धारः ॥ १० ॥

व्यवहारो विवादश्चैकादशे दर्श्यते लघु ।

याज्ञवल्क्यः । 'व्यवहारान् स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वह-
म'। इति प्रथमाध्याये उक्तम् । पुनर्द्वितीयाध्याये । 'व्यवहारान् नृपः
पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित'
इति । एतत्कर्तव्यताकलापाभिधानम् । अन्यविरोधेन स्वात्मसं-
न्धितया कथनं व्यवहारः । अनुकल्पमाह स एव । 'अप-
व्यवहारवि- श्यता कार्यवशाद्व्यवहारान् नृपेण तु । सभ्यैः सह नियोक्तव्यो
चारोपक्रमः ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्' ॥ कात्यायनः । 'ब्राह्मणो यत्र न स्वा-
स्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्रेन वर्ज्य-
येत्' । मनुः । 'यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् । तस्य
सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः' । प्राद्विवाकादिसहितस्य
नृपस्य व्यवहारदर्शनफलमाह कात्यायनः । 'संप्राद्विवाकः सा-
मात्यः स ब्राह्मणपुरोहितः । स सभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति
धर्मतः' । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राद्विवाकः । तयोर्वचनं विरुद्धं वि-
विधं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः । ब्राह्मणा
अनियुक्ताः सभ्या नियुक्ता इति भेदः ॥ अत एवोक्तं 'नियुक्तो वाऽ
नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति दैर्घ्यं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीव-
ति' । व्यवहारविषयमाह याज्ञवल्क्यः । 'स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणा-
धीर्षितः परैः । आवेदयति यद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्' । व्यवहारं
द्विविधमाह नारदः । 'द्वयभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्काऽसतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात्' । होढं लोप्सं लिङ्गमिति-
यावत् । तेन दर्शनं साक्षाद्वा दर्शनं होढाभिदर्शनम् । 'वक्तव्येऽर्थे
प्रतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाहान-

दर्शनम्'। आसेधो राजाज्ञया स्वयं वाऽवरोधः । आसेधकाल आसिद्ध
 आसेधं योऽतिवर्त्तते । स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभागभवेत् ।
 नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमाक्राम-
 न्नापराधनुयात् । अत्र राजदैवादिपीडायामावश्यकसाधारणक-
 र्मादौ न दोषः । नारदः । 'यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न
 नियोगकृत्' । परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन्' । याज्ञ-
 बल्क्यः । 'प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथाऽवेदितमर्थिना । समामास
 तदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्' । यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदितं
 न पुनरन्यथा । अन्यथावादिना भङ्गप्रसङ्गात् । यदुक्तम् । 'अन्य-
 वादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतः प्रपलायी च हीनः
 पञ्चविधः स्मृतः' । देशस्थानादयः स्थावरेषु लेख्याः । यदुक्तम् ।
 'देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाधिवा-
 सश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च । पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्त्त-
 नम् । स्थावरेषु विवादिषु दशैतानि निवेशयेत्' । पक्षा-
 भासमाह कात्यायनः । 'अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयो-
 जनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्' । निरा-
 बाधं अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । उत्त-
 रमाह स एव । 'पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अ-
 व्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदोविदुः । सत्यं मिथ्योत्तरं चैव
 प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायीविधिश्चैव मुत्तरं स्याच्चतुर्विधम्' ।
 सत्योत्तरं यथा । 'साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता' । मि-
 थ्योत्तरं चतुर्धा । 'मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
 अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्याचतुर्विधम्' । प्रत्यवस्कन्दनं
 कारणोत्तरम् । तदाह नारदः ॥ 'अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी
 यदि तं तथा । प्रपञ्च कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनन्तथा' । प्राङ्गन्या-

योत्तरं तु यत्राभियोक्तारं व्यवहारमार्गेण जितं ब्रूतेऽभियुक्त इति । तदाह कात्यायनः । ‘आचारेणाऽवसनोऽपि पुनर्ल्लेखयते यदि । सोऽभिधेयोजितः पूर्वं प्राङ्म्यायस्तु स उच्यते’ । उक्तं चतुर्विधमुत्तरम् । तदन्ये चोत्तराभासाः । याज्ञवल्क्यः । ‘ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्’ । तत उत्तरानन्तरं । हारीतः । ‘प्राङ्म्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्’ । क्रियां साक्षिदिव्यादिरूपाम् । याज्ञवल्क्यः । ‘चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः’ । भाषापादः उत्तरपादः क्रियापादः साध्यसिद्धिपादश्चेति चत्वारः पादा व्यवहारस्य ॥

अथ सङ्क्षेपादष्टादश विवादपदान्याह मनुः । ‘तेषामाद्य-मृणादानं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय च समुत्थानं दत्त-स्यानपकर्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रय-विक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः । सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसङ्ग्रह-णमेव च । स्त्रीपुंघर्मेविवादश्च द्यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह’ । तत्र ऋणादानं नारदः । ‘ऋणन्देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहण-धर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्’ । वृहस्पतिः । ‘परिपूर्णं गृहीत्वा-धि बन्धं वा साधुलग्नकम् । लेख्यारूढं साक्षिमद्रा ऋणं दद्या-द्धनी सदा’ । भोगलाभयुत आधिस्तद्राहितो बन्धः । मनुः । ‘वसि-ष्ठावेहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धनीम् । अशीतिभागं गृह्णीयान्मा-साद्वार्धुषिकः शते’ । व्यासः । ‘सबन्धे भाग आशीतः साष्टभागः सलग्नके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः’ । आशीतः अशीतितमः । साष्टभागोऽशीतितमभागस्याष्टमभागसहितः ।

निराधाने बन्धादिशून्ये । मनुः । ' द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं
च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्गणानामानुपूर्व्यतः । कु-
सीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता । धान्ये सदे लवे बाह्ये
नातिक्रामति पञ्चताम् ' । सदोधान्यातिरिक्तं फलादिक्षेत्रभवम् ।
बाह्योवृषादिः । लवोलोमादिः ॥

अथ प्रतिभूः । वृहस्पतिः । ' दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्या-
र्पणे तथा । चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । आह-
को दर्शयामीति साधुरेषोऽपरोऽब्रवीत् । दाताहमेतद्द्रविणमर्प्या-
म्यपरोऽब्रवीत् । आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदिते धनम् ।
उत्तरौ च विसंवादे तौ विना तत्सुतावपि ' ॥

अथ निःक्षेपः । नारदः । ' स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्य-
विशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ' । याज्ञव-
ल्क्यः । ' वासंनस्यमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते । द्रव्यं तदौ-
पनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमा-
नितरस्तथा । प्रतिदानन्तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ' । विपर्य-
योऽन्यथाकरणम् । प्रत्ययः शपथः ॥

अथास्वामिविक्रयः । मनुः ' अस्वामिना कृतो यस्तु दायोविक्रय
एव च । अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारो यथास्थितिः ' । कात्याय-
नः । ' नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तसक्त-
विक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनी ' ॥

अथ सम्भूयसमुत्थानम् । ' समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म
कुर्वताम् । लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथावासमुदाहृतम् ' । वृहस्पतिः ।
' क्षयोहानिर्यदा तत्र देवराजकृता भवेत् । सर्वेषामेव सा प्रोक्ता
कल्पनीया यथांशतः ' । क्षयो मूलहानिर्लभस्य ॥

अथ दत्ताप्रदानिकम् । नारदः 'दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुन-
रादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं स्मृतम्' । तत्रा-
देयानि । 'सामान्यपुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासमाचितम् । प्रतिश्रुतं तथा-
न्यस्य न देयं व्यष्ट्या स्मृतम् । पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्र-
त्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदोविदुः । अदत्तं तु
भयक्रोधशोकमोहरुजान्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छल्यो-
गतः ॥ बालमूढा ऽस्वतंत्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं
कर्ममिति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये
वा धर्मसंहिते । यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम्' ॥
वालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण ॥

अथ वेतनादानम् ॥ नारदः 'भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादा-
नविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्' ॥ याज्ञव-
ल्क्यः ॥ 'गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् । अगृही-
ते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः' ॥ समं यावदुपगतम् । उपस्क-
रो लांगलग्रहयोक्तादीनाम् ॥

अथ संविद्यतिक्रमः । नारदः ॥ 'पास्त्रण्डिनैगमादीनां
स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्' ॥
समयः संविद्य ॥ तदतिक्रमे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । 'गणद्रव्यं ह-
रेद्यस्तु संविदं लब्धयेच्च यः । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवा-
सयेत्' ॥ गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य साधारणम् ।

अथ क्रीतानुशयः । नारदः । 'क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता
न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते । द्वितीयेऽहि
ददत्क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽहि परतः क्रेतुरेव
तु' । परतश्चतुर्थेऽहि । 'दशैकपञ्चसप्ताहमासः षड्वर्षमासिकम् । बी-
जायोवाहारवस्त्रीदोषपुंसां परीक्षणम्' । अत्र क्रमेणान्वयः । बीजं

ग्रीह्यादि । अयो लौहं, बाह्यो वृषः । स्त्री दासी । दोहं महिष्यादि,
पुमान् दासः ।

अथ स्वामिपालविवादः । स्वामी गवादिस्वामी । पालः क्षेत्रा-
दिपालकः । यदाह याज्ञवल्क्यः । 'माषानष्टौ तु महिषी सस्यघा-
तस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम्' । अ-
त्र महिष्यादिपदेन तत्स्वामी विवक्षितः । माषोऽत्र ताम्रिकपण-
स्य विंशतितमो भागः । 'माषो विंशतिमोभागः पणस्य परिकी-
र्तित' इति नारदोक्तेः । एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानकृते तु 'पणस्य
पादौ द्वौ गां तद्विगुणं महिषीं तथा । तथाऽजाविकवत्सानां पादोदण्डः
प्रकीर्तितः' ।

अथ सीमाविवादः । याज्ञवल्क्यः । 'सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य
सामन्तस्थविरादयः । गोपाः सीमां कृषाणाश्च सर्वे च वनगोच-
राः । नयेयुरेते सीमानं स्थलांगारतुषद्रुमैः । सेतुवल्मीकनिम्ना-
स्थिचैत्याद्यैरूपलक्षिताम्' ।

अथ दण्डपारुष्यम् । नारदः । 'परगात्रेष्वभिद्रोहे हस्तपादा-
युधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघाते दण्डपारुष्यमुच्यते । अवगो-
रणनिःसंगपातनक्षतदर्शनैः । हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां सम-
तिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधने' । त्रीणि सा-
हसान्याह याज्ञवल्क्यः । 'साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः' । कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ।
पलस्य चतुर्थोऽंशः कर्षः, कर्षसंमितस्ताम्रविकारः कार्षिक इति ॥

अथ वाक्पारुष्यम् । नारदः । 'देशकालकुलादीनामाक्रो-
शं व्यङ्ग्यसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यन्तदुच्यते । उ-
च्चैर्भाषणमाक्रोशः, व्यङ्ग्यमवद्यम् । प्रतिकूलार्थं उद्वेजकम् । 'नि-

१ मिताक्षरोद्धृतेऽस्मिन्वाक्ये 'व्यङ्ग्यसंयुतम्' इति पाठः ।

ष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदापि त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुः । साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं व्यंगमुच्यते । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः । साक्षेपं धिक्मूर्ख जाल्मेषादि । अश्लीलं भगिनीत्यादि । पतनीयं सुरापानादि ।

अथ स्तेयम् । मनुः । 'स्यात्साहसं च वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वा चोपहूनुतोभयात्' । अन्वयवत्समक्षम्, निरन्वयमसमक्षम् । नारदः । 'साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो महर्षिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्' । वृद्धमनुः । 'अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेषां मलात्मकम् । अतस्तान्धातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्' । इदं महापराधविषयम् । विभ्रेचौरे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः । 'सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्' । सचिह्नं ललाटे श्वपदाङ्कम् । यथाह मनुः 'गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्' ॥

अथ साहसम् । नारदः । 'सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदपितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिति स्मृतम् । तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् । फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । भङ्गाक्षेपोपमर्द्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् । वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् । एतेनैव भङ्गाक्षेपोपमर्द्दिना । 'व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् । वधः सर्वस्वहरणं पुराभिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः' । वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः ॥

अथ स्त्रीसंग्रहणं व्यासः । 'अदेशकालभाषायां निर्जने च

परस्त्रियाः । कटाक्षवेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं
गन्धमाल्यानां पृष्ठभूषणवाससाम् । प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं सा-
हसं स्मृतम् ॥ सहासनं विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः । केशाके-
शिग्रहश्चैव सम्यक्संग्रहणं स्मृतम् । नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशा-
भिमर्शनम् । अदेशकालसंभाषं सहैकस्थानमेवच' ॥ यः परदाराणां
नीव्याद्यभिमर्शनं करोति । यश्चादेशेनिर्जने एकस्मिन्मंचकादाववति-
ष्ठते सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्य इत्यर्थः । स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः
संग्रहणं । तथा 'पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशिपरस्त्रियाः । सद्योवा
कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा' ॥ पुमान्केशाकेश्यादिभिर्हिङ्गै-
र्यहीतव्यः ॥ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ॥ 'स्वजातावुत्तमो दण्डश्चानु-
लोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्त-
नम् । विशेषमाह मनुः ॥ 'सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां ब-
लाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥
नारदः ॥ 'स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी तथा ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः' ॥ निष्कासिनी
दासी अनवरुद्धा ॥

अथ स्त्रीपुंयोगः ॥ नारदः । 'विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र
पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंयोगः समाख्यं तद्विवादपदमुच्यते ॥ मनुः ।
'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् । विषयेषु च
संजन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे' ॥ यद्यपि स्त्रीपुंसयोर्व्यवहारो
निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विवदमानौ दम्पती
राज्ञा निजधर्ममार्गे स्थापनीयौ ॥

अथ विभागः ॥ नारदः । 'विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य तनयैर्यत्र
कीर्त्यते । दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः' ॥ विभागो
नाम द्रव्यसमुदायानामनेकस्वामिकानामेकैकस्थाने स्थापनम् ॥

याज्ञवल्क्यः ॥ 'विभागं चेत्पिता कुट्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः' ॥ व्यक्तमाह मनुः ।
'ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततोऽर्द्धं मध्यमस्य
स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ इदं तु पितृकर्तृकपित्रर्जितद्रव्यविभाग-
विषयम् ॥ नारदः । 'अत उर्द्धं पितुः पुत्रा विभजेयुर्द्धनं समम् ।
मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥ निवृत्ते चापि रमणे
पितर्युपरतस्पृहे । सममित्यनेन पितरुर्द्धं विषमविभागो न विहितः ।
मनुः ॥ 'उर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेस भ्रातरः समम् । भजेरन् पै-
तृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः' ॥ पितृकर्तृकपुत्रीयसमविभागे
पत्नीनामप्यंशमाह याज्ञवल्क्यः ॥ 'यदि कुट्यात्समानंशान्पत्न्यः
कार्याः समांशिकाः । न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण
वा' ॥ नारदः ॥ 'व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अ-
न्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥ अर्जकस्य द्व्यंशमाह व-
सिष्ठः । येनैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स द्व्यंशमेव लभेत । अस्या-
पवादमाह याज्ञवल्क्यः । 'सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः
स्मृतः' । सामान्ये साधारणे । अर्थसमुत्थाने अर्थोपार्जनोपाये ।
ज्येष्ठस्य विंशानुद्वारेपि विषमविभागमाह मनुः । 'एकाधिकं हरेज्ज-
ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुजः । अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यव-
स्थितः' । एकाधिकं द्वौ भागौ । अध्यर्द्धं सार्द्धैकभागं, ततोऽज्येष्ठा-
त् अनुजः अनन्तरजः । अंशमंशं एकैकमंशम् । एतदनुद्धारपरम् ।
'यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्ध्यावधोऽपि वा । तथोद्धारविभागोपि
नैव संप्रति वर्तते । इत्युद्धारविभागनिषेधात् । नियोगधर्मः क्षेत्रउ-
त्पत्तये देवरादिनियोजनम् । अनुबन्ध्यावधः मैत्रावरुणीं गां वशाम-
नुबन्ध्यामालभेतेति श्रुत्युक्तो गोबधः । अत एवापस्तम्बोऽप्युद्दा-
रविभागं दर्शयित्वा तच्छास्त्रैः प्रतिषिद्धमपि निषिद्धमिति निराकृ-

तवान् । 'पुत्रेभ्यो दायं विभजेदित्यविशेषेण श्रुतेरिति । गौतमः ।
 'मातृधनं दुहितृणां अप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' । प्रत्तासमवाये अ-
 प्रत्तानां प्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठितानामित्यर्थः । अविभज्यमाह
 याज्ञवल्क्यः । 'पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् । मैत्रमौद्वा-
 हिकं चैव दायादानां न तद्भवेत्' । मैत्रं मित्राल्लब्धम् । औद्वाहिकं
 विवाहलब्धम् । अत्रोभयत्रापि पितृद्रव्याविरोधेनेत्यनुवर्त्तनीयम् ।
 तथा 'क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः । दायादेभ्यो न तद्-
 द्याद्विद्यया लब्धमेव च' । अत्र सर्वत्र पितृद्रव्याविरोधेनेत्य-
 नुवर्त्तनीयम् । अन्यथाद्याः दृष्टतार्थतापत्तेः । मनुः । 'पत्न्यौ जी-
 वति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन् दायादा
 भजमानाः पतन्ति ते' । धृतो भवेदिति विशेषणादधृतानां विभ-
 ज्यत्वं गम्यते । 'भृत्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च । तत्र
 स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि । विभक्तेषु सुतोजातः
 सवर्णायां विभागभाक्' । मनुरपि 'ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव
 धनं हरेत् । याज्ञवल्क्यः । 'दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययावि-
 शोधितात् । दृश्यात् भ्रातृधनात् । तस्य विभागानन्तरोत्पन्नस्य ।
 आयः नित्यप्राप्तिः, व्ययः पितृकृतर्णापाकरणम् । याज्ञवल्क्यः ।
 'पितरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् । तथा । 'असंस्कृतास्तु
 संस्कार्याः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यस्तु निजादंशादंशं
 दत्त्वा तुरीयकम्' । गलितांशविभागमाह स एव । 'संस्पृष्टिनस्तु
 संस्पृष्टी सोदरस्य तु सोदरः' । मुख्यगौणसुताभावे दायादक्रममाह
 स एव । 'पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो
 बन्धुः शिष्यस्स ब्रह्मचारिणः । एषामभावे सर्वेषां धनभागुत्तरोत्तरः ।
 स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः । औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां
 निर्दोषा भागहारिणः' । तेषां स्त्रीवादीनाम् ।

अथ स्त्रीधनं याज्ञवल्क्यः । 'पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्यु-
पागतम् । आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्' । अध्यग्नि-
विवाहाग्निकाले प्राप्तम् । आधिवेदनिकम् अधिविन्नास्त्रियै दत्तम् ।
मनुः । 'अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपि-
तृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्' । अध्यावाहनिकं पतिगृहप्रापण-
कालीनं । 'ऊढया कन्यया चापि पत्न्युः पितृगृहेपि वा । भ्रातुः सका-
शात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं मतम् । सौदायिकं धनम् प्राप्य
स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते' । स्त्रीधनं विभागमाह याज्ञवल्क्यः । 'अती-
तायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः । तत्स्त्रीधनम् । 'दुर्भिक्षे धर्म-
कार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै
दातुमर्हति' । सम्प्रतिरोधके वन्दिग्रहणानिग्रहादौ । विभागनिह्वे
ज्ञातिवन्धुसाक्षिभिलेखितैः । विभागभावनाज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ।
यौतकैः पृथक्कृतैः । नारदः । 'साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानग्रहणमेव
च । विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन' ॥

अथ द्यूतसमाहयौ । मनुः । 'अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके
द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाहयः' । तत्र
द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह स एव । 'ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु
सभिकः पञ्चकं शतम् । ग्लहीयाद्धूर्त्तकितवादितरादशकं शतम्' ।
ग्लहे पणे, शतपरिमाणवृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः । तस्माच्छति-
कवृद्धेः कितवात्सभिकः सभास्थः कितवानामुत्तवर्णः सभाप-
तिर्वा इतरात् अपरिपूर्णशतिकवृद्धेः दशकं शतं जितद्रव्यस्य
दशमं भागं । 'स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम्' । स
सभिकः । 'जितमुद्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी' । उद्राहयेत्
पराजितादुद्धरेत् । द्यूते वादे निर्णयार्थमाह । 'द्रष्टारो व्यवहारा-
णां साक्षिणश्च त एव हि । राज्ञा सचिद्वा निर्वास्याः कूटाक्षेपाधि-

वेदिनः' । द्यूतनिषेधमाह मनुः । 'द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत्तथा । तान्सर्वान्धातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः । द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात्' ।

अथ प्रमाणानि । 'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्' । तत्र लिखितम् । नारदः । 'लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्द्वैशस्थिते तयोः' । तत्रान्यकृतमाह । 'यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरूपा च परस्परम् । लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्यन्तस्मिन् धनिकपूर्वकम् । विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् । तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं वलोपाधिकृतादृते । ऋणं लेख्यकृतन्देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु' ॥

अथ भुक्तिः । याज्ञवल्क्यः । 'पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमाना या धनस्य दशवार्षिकी' । हानिरद्विर्धेन तु स्वत्वाभाव इत्येके । नारदः । 'उपेक्षां कुर्वतस्तस्य दृष्णीं भूतस्य तिष्ठतः । काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिद्ध्यति । अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यापि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः । एतद् 'बलात्कारोपभोगपरम्' ॥ मनुः ॥ 'अजडश्चेदपौगंडो विषयश्चास्य भुज्यते । भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥ कात्यायनः ॥ अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिता । तथा 'सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥ तस्माद्भूमेर्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिरिति मिताक्षराभ्याह ॥ तदुपपन्नं स्वाम्युपेक्षालक्षणस्वापराधात् । अनुपेक्षायां पुनर्विंशतेरुद्धं नष्टं फलं लभत इतिराद्धान्तः ॥

अथापवादमाह याज्ञवल्क्यः । 'आधिसीमोपनिक्षेपजडवालधनैर्विना । तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणान्धनैर्विना' । आध्यादिषु पश्यतोऽब्रुवतोपि हानिर्नभवतित्यर्थः । नारदः । 'आगमेन विशुद्धेन भोगेयाति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति' । पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमिति हि स्मर्यते । 'सागमो दीर्घकालश्च निराक्रोशो निरन्तरः । प्रत्यर्थिसन्तिधानश्च परिभोगोपि पञ्चमेति । यदपि 'अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् । तदप्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेपि पुरुषत्रयातिक्रमसम्भवाद् द्वितीयवर्षेऽप्यनागमभोगस्य प्रामाण्यप्रसंगादिति ।

अथ साक्षी । सच साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति यदाह मनुः । 'समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति' । सच द्विविधः । कृतोऽकृतश्च, यथाह नारदः । 'एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधश्चैव षड्विधोऽकृत उच्यते । लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च । गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः' । लिखितादीनां स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम् । 'अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते । यदृच्छयागतः साक्षी यदृच्छाभिज्ञ उच्यते । अर्थिना साध्यसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्राव्यते स्थितो गूढं गूढसाक्षी स उच्यते । तथा 'साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रवणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः' । अकृतात्पण्डाह नारदः । 'ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्प्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः । कुल्याः कुलविवादिषु विधेयास्तेऽपि साक्षिणः । याज्ञवल्क्यः । 'व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः । यथाजाते यथावर्णे सर्वे

सर्वेषु वा स्मृताः । त्रयोऽवरा अन्यूना येषान्तेऽवराः । त्रिभ्यो
साक्षिभेदाः । न्यूना न भवन्तीत्यर्थः । असाक्षिणः पञ्चविधानाह नारदः ।
‘असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतो भेदा-
त्स्वयमुक्तेर्मृतान्तरः । श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः ।
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः । तापसा वानप्रस्था । ‘स्तेनाः
साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते दु-
ष्टत्वात्तेषु सखं न विद्यते ॥ साक्षिणां लिखितानां च निर्दि-
ष्टानां च वादिनाम् । तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न
साक्षिणः । स्वयमुक्तिरनिर्विष्टः स्वयमेवैस यो वदेत् । योऽर्थः
श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नमति चार्थिनि । क तद्वदतु साक्षित्वामि-
त्यसाक्षी मृतान्तरः । मृतान्तरेऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्रावितान्तरे’ । यत्र मु-
मूर्षुणा पित्रादयः श्रावित्तास्तत्र मृतान्तरोपि साक्षीत्यर्थः । इय-
वराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह । याज्ञवल्क्यः । ‘उभयानुमतः
साक्षी भवत्येकोपि धर्मवित्’ । अपिशब्दाद्वावपि । ‘सर्वः साक्षी
संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे । सर्वपदेन तपस्वीदानशीलादिव्या-
वृत्तिः । साक्षिश्रवणमाह कात्यायनः । ‘सभान्तः साक्षिणः सर्वा-
नर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ । प्राड्विवाको नियुज्जीत विधिनानेन सान्त्व-
यन् । देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् । उदङ्मुखा-
न्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाङ्गे वै शुचिः शुचीन् । विशेषमाह मनुः । ‘स-
त्येन शापयोद्विषं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं
सर्वैस्तु पातकैः । याज्ञवल्क्यः ‘असाधयन् दमन्दाप्यो दूषणं साक्षिणं
स्फुटम् । भाविते साक्षिणो वज्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ।
मनुः । ‘पितरस्त्ववलम्बन्ते पुत्रे साक्षित्वमागते । तार-
यिष्यति किन्न्वस्मान्किमधः पातयिष्यति । पञ्च पश्वनृते
हन्ति दश हन्ति गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति
मास्म भूम्यनृतं वदेत् ।

अथ अकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः । 'अब्रुवन् हि नरः
साक्ष्यमृणं सदश बन्धकम् । राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्षट्चत्वारिंश-
केऽहनि । तथा । 'साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तान्न निगादयेत् ।
त्रिंशद्वात्रात्त्रिपक्षाद्वा तस्य हानिः प्रजायते । याज्ञवल्क्यः । 'न
ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापै-
स्तुल्योदण्डेन चैव हि । मनुः । 'यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसा-
क्ष्यं कृतं भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ।
साक्षिविप्रतिपत्तौ निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः । 'द्वैधे बहूनां वचनं
समेषु गुणिनां तथा । गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः' ।
यस्योच्युः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् । अन्यथा
वादिनो यस्य ध्रुवन्तस्य पराजयः । उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये
यद्यन्ये गुणवत्तमाः । द्विगुणा वा ऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः
पूर्वसाक्षिणः । यस्य जायेत सप्ताहादुक्तं साक्ष्यस्य साक्षिणः ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं तस्य कूटत्वमादिशेत्' ।

अथ प्रकीर्णकम् । दुष्टवादिलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः । 'देशा-
देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च । ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं
वैवर्ण्यमेति च ॥ शुष्यत्स्खलद्वाक्यो वा विरुद्धं बहु भाषते । वाक्क्षुः
पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि । स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवा-
क्कायकर्मभिः । अभियोगेऽथवा साक्ष्ये दुष्टः स परिकीर्तितः' । नि-
र्भुजति वक्रयति । यत्रार्थिप्रसर्थिनौ युगपदागतौ तत्र प्रथमं कस्य
क्रियेत्साकाङ्क्षायामाह याज्ञवल्क्यः । 'साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः
पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः । सपणश्चेद्वि-
वादः स्यात्तत्र हीनन्तु दापयेत् । दण्डं च स्वपणं चैव धनिते

धनमेव च' । सपणश्चेद्विवादइत्युक्ते पणरहितोऽपि विवादोदर्शितः ।
 'छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नृपः । भूतमप्यनुपन्यस्तं
 हीयते व्यवहारतः' । भूतेन तत्वेन । भूतं वस्तुतत्त्वम् । 'स्मृत्योर्विरोधे
 न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति
 स्थितिः । गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमा-
 यान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति क-
 श्चन । आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं जिघां-
 सीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्' । इत्यर्थशास्त्रं । 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमा-
 ण्याकामतोद्विजम् । कामतोब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' इति-
 धर्मशास्त्रम् । इयं द्वादशाब्दादिनिष्कृतिः । सुमन्तुः । 'नाततायिवधे
 दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात् । मनुः । 'आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं
 मातरं गुरुम् । न हिंस्याद्ब्राह्मणं गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः' ।
 एतदाततायिपरं, हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रादेव सिद्धेः ।
 'अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्या-
 ततायिनः' । तथा 'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
 एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते' । कात्यायनः । 'यद्येको मा-
 नुषीं ब्रूयादन्योब्रूयात्तु दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृह्णीयान्नतु दैवीं
 क्रियां बुधः' । याज्ञवल्क्यः । 'सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रि-
 या । आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वैव बलवत्तरा । बलोपाधिविनिर्द-
 त्तान्व्यवहाराभिवर्त्तयेत् । स्त्रीनक्तमन्तरागारबलोपधिकृतांस्तथा ।
 राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्द्धां द्विजः पुनः । विद्वानशेष-
 मादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः । इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाह-
 रेत् । अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च । हीनवर्णं परिक्षी-
 णमृणार्थं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथो-
 दयम् । दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् । मध्यस्थ-

स्थापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम् ॥ पितरि पोषिते प्रेते व्य-
सनाभिप्लुतेऽपि वा । पुत्रपौत्रैर्ऋणन्देयं निह्वे साक्षिभाषितम् ।
रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः
पुत्रहीनस्य रिक्थिनः' । रिक्थं धनम् । नारदः । 'धनस्त्रीहारिपु-
त्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी
धनिपुत्रयोः ।

अथ दासाः । तत्र नारदः । 'गृहजातस्तथाक्रीतो लब्धो दाया-
दुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः । मोक्षितो
महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः । तत्राहमित्युपगतः प्रव्रज्याऽव-
सितः कृतः । भक्तदासश्चावज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता
चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः' । दायादुपागतः पित्रा-
दिदासः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे पोषितः । आहितः आधितां
नीतः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याच्च्युतः । भक्तदास ओदनार्थमेव दासः ।
वडवा दासी, तथा हृतः तल्लोभेन दासतां गतः । 'निग्रहाद्वडवाया-
स्तु मुच्यते वडवाहृतः' । निग्रहात् त्यागात् । 'स्वदासमिच्छेद्यः
कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्धात्कुम्भं
सहाभसा । साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरन् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासृजेत् । अप्रव्रज्यावसि-
तस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह । 'प्रव्रज्यावसितो दासो राज्ञ आमर-
णान्तिकः' ॥

अथ दिव्यानि । तत्र बृहस्पतिः । 'धतोऽग्निरुदकं चैव विषं
कोशश्च पञ्चमः । षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः । अष्टमः
काल इत्युक्तो धर्मजं नवमं भवेत् । दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्हि-
ष्टानि स्वयम्भुवा' । याज्ञवल्क्यः । 'तुलाग्न्यापो विषं कोशो दि-
व्यानीह विशुद्ध्ये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरी' ॥

शीर्षिकस्थस्तत्प्रयुक्तदण्डभाक् ॥ महाभियोगेष्वेतानीति श्रुतेस्त-
त्रैवेतानि नान्यत्रैवेति नियम्यते । न पुनारिमान्येव दिव्यानीति मि-
ताक्षरा । 'स्नेहात्क्रोधाह्लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः । वि-
धिदृष्टस्य दिव्यस्य न भेदो जायते कचित्' । व्यासः । 'नाममन्त्रौ-
षधिवशात्प्रदत्तं चाविधानतः । विसंवदेदिव्यमपि न तु साक्षी
गुणान्वितः' । गुणवत्साक्षिसद्भावे दिव्यं न देयमित्यर्थः ।

अथ दिव्यकालाः । कात्यायनः । 'सचैलस्नातमाहूय सूर्योदय
उपोषितम् । कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ' । पितामहः ।
'नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे । चैत्रोमार्गशिराश्चैव
वैशाखश्च तथैव हि । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ।
कोशस्तु सर्वदादेयस्तुला स्यात्सर्वकालिकी' । कोशग्रहणं सर्वशपथो-
पलक्षकम् । 'अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकल्पितः । शरद्रीष्मे
च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम्' । नारदः । 'न शीते तोयशुद्धिः
स्यान्नोष्मकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्यान्न प्रवाते तु-
लां तथा । नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन' । अत्र शी-
तशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । उष्णशब्देन शरद्व्री-
ष्मयोः । 'याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्मणि वर्ज्येत्' इति दिव्ये-
तरपरं वर्षाविहितेतरपरम् वा विशेषविधेरिति ॥

अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । नारदः । 'ब्राह्मणस्य
घटोदेयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलन्देयं विषं शूद्रस्य
चैव हि । साधारणश्च सर्वेषां कोशः प्रोक्तोमनीषिभिः । विषवर्ज्यं
ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला स्मृता । कुष्ठिनां वर्ज्येदग्निं सलिलं
श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां दिव्यं विषं तु परिवर्ज्येत्' ।
द्रव्यसंख्यातौ दिव्यभेदाः । 'विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुता-
शनः । त्रिभागोने च सलिलमर्द्धं देयो धटस्तथा । चतुश्शता-

भियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः । त्रिशते तण्डुला देया कोशश्चैव
तदर्द्धके । शतेतदर्द्धेऽपहृते दातव्यं धर्मशोधनम् । गोचोरस्य
प्रदातव्यं सभ्यैः फालावलेहनम् । याज्ञवल्क्यः । 'नासहस्रादरे-
त्फालं न विषं न तुलां तथा । नृपार्थेष्वभिशापेषु दहेयुः शु-
चयः सदा । सहस्रे तु धटं दद्यात्सहस्राद्धे तथायसम् । अर्द्ध-
स्याद्धे तु सलिलं तस्याद्धे तु विषं तथा । इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां
महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत्' ॥

अथ दिव्यप्रयोगः 'तुलाधारणविद्वाद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः । त्वं तुले सत्यधामासि
पुरादेवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ।
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधोनय । शुद्धश्चेद्गमयोद्धे मां
तुलामित्यभिमन्त्रयेत्' । अथ धटनिर्माणं पितामहनारदौ । 'छित्वा
तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तु-
ला कार्य्या मनीषिभिः । मन्त्रः सौम्यः । 'चतुरस्रा तुला कार्य्या
दृढा ऋज्वी तथैव च । कण्टकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु
चार्य्यवत् । चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ चोपरि तत्समौ । अ-
न्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव च । हस्तद्वयं निखनयेत्पाद-
योरुभयोरपि । तोरणे च तथाकार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ घटादुच्च-
तरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः । अत्रलंबौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधो-
मुखौ । मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ धटमस्तकचुंविनौ । प्राङ्मुखोनिश्च-
लः कार्य्यः शुचौ देशे धटस्तथा । शिख्यद्वयं समासाद्य पार्श्वयोरु-
भयोरपि । प्राङ्मुखः कल्पयेद्भान् शिख्ययोरुभयोरपि । पश्चि-
मे तोलयेत्कर्त्तृनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् । पिष्टकं पूरयेत्तस्मिन्नि-
ष्ठकाग्रावपांसुभिः ॥ उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ।
यास्मिन्न पुत्रते तोयं स विधेयो धटः समः । तोलयित्वा नरं पूर्वं

पश्चात्तमवतारयेत् । धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् । ततः प्राङ्बिवाकः प्राञ्जलिर्देवानावाहयेत् । 'एहोहि भगवन् धर्मं अस्मिन्दिव्ये समावेश । सहितो लोकपालैश्च वस्वादिसमरूढैः । ततोदिक्षु लोकपालांश्च पूजयेत् । एहोहीति मंत्रेण धर्मं पूजयेत् । 'चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः । वाक्यं तदाभियुक्तस्य लिखित्वा तन्तु पत्रके । मंत्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम्' । मंत्रश्च । "आदिसचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥ एतच्च धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं सर्वदिव्यसाधारणम् । ततः प्राङ्बिवाकोधटमामन्त्रयेत् । 'त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलः स्मृतः । धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि' । ततो धटारोपितं तं विनाडीपञ्चकं स्थापयेत् । 'दशगुर्वक्षरः प्राणः षट् प्राणाः स्युर्विनाडिका । तासां षष्ट्या घटी ज्ञेया स्यात्त्रिंशद्वटिकास्त्वहः' । तासां षष्ट्येति, हंसीच्छन्दसा पद्यं विनाडिका । यथा 'अभ्रश्यामः पीतं वासोबिभ्रद्भीतं योगीन्द्रैः । गोपैः सार्द्धं वृन्दारण्ये पद्भ्यां चक्रे गोचारम् । भक्तप्रेष्ठं देवश्रेष्ठं विघ्नौघानां भेत्तारं । तं वन्देऽहं निस्सन्देहं श्रीगोविन्दं सानन्दम्' इति ॥

अथ शुध्यशुद्धी । 'तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो वा नापि शुद्धो भवेन्नरः' । अशुद्धिकारणं कक्षादिच्छेदोभङ्गो वा । तदुक्तम् । 'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत्' । कक्षं शिख्यम् । कर्कटकौ कर्कटशृङ्गाभौ तुलान्तयोः शिख्याधारावीषद्वक्त्रावा-

यसकीलकौ । अक्षः पादः । 'एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्म-
नोरमान् । महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते' ।

अथाग्निविधिः । याज्ञवल्क्यः । 'करौ विमृदितब्रीहेर्लक्षयित्वा
ततो न्यसेत् । सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् । ततो धर्मावा-
हनादिशिरःपत्रारोपणान्तविधेरनन्तरम् । कर्तुरग्न्यभिमन्त्रणमाह ।
'त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत्पापपुण्येभ्यो ब्रूहि
सत्यं करे मम । नारदः । 'अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुर-
ञ्जितम् । तापे तृतीये सन्ताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम् । त्वमग्ने सर्व-
भूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि-
मानवाः । तस्येत्युक्तवतोलौहं पञ्चाशत्पलिकं स्मृतम् । अग्निवर्णं
न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि । 'पितामहः । 'अस्रहीनं समं कृत्वा
अष्टाङ्गुलमयोमयम् । पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम्' ।
उभयोर्हस्तयोरश्वत्थदलदधिदूर्वाद्यन्तरितयोरयःपिण्डं न्यस्य किं
कुर्यात्तत्राह याज्ञवल्क्यः 'स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ।
पितामहः । 'न मण्डलमतिक्रामेन्नावृक् संस्थापयेत्पदम्' । मण्डलप्र-
माणमाह याज्ञवल्क्यः 'षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ।
पितामहः । 'कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमन्तथा । आग्नेयं म-
ण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् । तृतीयं वायुदैवसं चतुर्थं यम-
दैवतम् । पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते । सप्तमं सोमदैवसं
सावित्रं त्वष्ट्रं स्मृतम् । नवमं सर्वदैवसं इति दिव्यविदोविदुः ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेव-
मङ्गुलानां शतद्वयम् । षट्पञ्चाशत्समधिकम् भूमेस्तु परिकल्पना ।
कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः । मण्डले मण्डले देयाः
कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः । अत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि ।
अङ्गुलप्रमाणं तु । 'तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा ब्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला' । याज्ञवल्क्यः 'मु-
क्ताग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात्' । अष्टमे स्थित्वा नवमे
मुक्तेत्यर्थः । कात्यायनः । 'प्रस्रवन्नभिस्तश्चेत्स्थानादन्यत्र द-
हते । अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत्' । याज्ञवल्क्यः ।
'अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत्' ॥

अथोदकविधिः । याज्ञवल्क्यः । 'सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणे-
समिश्राप्य कम् । नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत्' ।
अभिश्राप्य अभिमन्त्र्य कं जलं विशेत् । शोधय इतिशेषः । एतच्च
धर्मावाहनादिवरुणपूजाद्यनन्तरम् । प्राङ्बिवाको जलमभिमन्त्र-
येत् । "तोय त्वं प्राणिनां प्राणाः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च
कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभा-
शुभपरीक्षणे" । पितामहः 'स्थिरतोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न-
चाल्पके । तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते । देवखातेषु य-
त्तोयं तस्मिन् शस्तं तु शोधनम् । आहार्यं वर्जयेन्निसं शीघ्रगामु
नदीषु च । आविशेत्सलिले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते' । आहार्य-
मुद्धृतम् । 'उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च' । याज्ञव-
ल्क्यः । 'समकालमिषुं मुक्तमानीयाऽन्यो जवी नरः । गते तस्मि-
न्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात्' । अयमर्थः । त्रिषु शरेषु
मुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
तिष्ठति, अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति
एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति । तत्स-
मकालमेव तोरणमूलस्थितोपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति ।
शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्ज्जलगते
यदि शोध्यं पश्यति तदा स शुद्धो भवति । इदं स्पष्टयति पिता-
महः । 'गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समङ्गमनमज्जनम् । गच्छेत्तोरणमूला-

तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः । तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगमादाय
 सायकम् । गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषोगतः । आगतस्तु
 शरग्राही न पश्यति स शुद्ध्यति । जविनौ निर्द्धारयति नारदः ।
 'पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र नियो-
 क्तव्यौ शरानयनकारणात् इति । गत्वा तु तज्जलस्थानतटे तोरणमु-
 च्छिन्नम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ । कर्णमात्रं
 शोधयकर्णप्रमाणम् । पितामहः । 'शरान्सम्पूजयेत्पूर्वं वैणवं
 च धनुस्तथा । मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्' । नारदः
 'मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शतत्रयम् । हस्तानां च शते सार्द्धे
 लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः । न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः शाय-
 कांस्तथा ॥ क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् । मन्दं पञ्च
 शतं ज्ञेयमेष प्रोक्तो धनुर्विधिः । इयमंगुलसंख्या । एवमेकादशांगुला-
 धिकं हस्तचतुष्टयम्-क्रूरं, दशांगुलाऽधिकं मध्यमं, नवांगुलाधिकं
 मन्दमिति । शराश्चानायसाग्रा वैणवाः कार्य्याः । 'शरांश्चाना-
 यसाग्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये । वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं
 क्षिपेत्' । इति वचनात् ॥ क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्म-
 णोऽपि च । अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेत् । तेषां
 च प्रेषितानां च शराणां शस्त्रचोदनात् । मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः
 पुरुषेण बलीयसा । शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत् ।
 सर्पणं न सर्पेत् शरो याति दूराद्दूरतरं यतः । इषुं न प्रक्षिपेद्दीमा-
 न्मारुते चातिवाति वा । विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थानुसमाकुले ।
 तृणगुल्मलतावल्लीपञ्चपाषाणसंकुले । अन्यथा नैव शुद्धः स्यादे-
 काङ्गस्यापि दर्शनात् । स्थानाद्वा अन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वनिवेशितः ।
 शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने
 यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत् । अयमत्र प्रयोगः । शरेषु त्रिषु मुक्तेषु

मध्यमशरपातस्थाने मध्यमं शरं गृहीत्वा जविन्येकास्मिन्पुरुषे
स्थितेऽन्यस्मिंश्च तोरणमूले स्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते
युगपद्गमनमञ्जने ॥

अथ विषविधिः ॥ तमाह याज्ञवल्क्यः । 'त्वं विष ब्रह्मणः
पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्सेन भव
मेऽमृतम् । एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् । यस्य वेगै-
र्विना जीर्णं शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्' ॥ धातोर्द्धात्वंतरप्राप्तिर्विष
वेग इति स्मृतः ॥ धातवश्च त्वगादयः सप्त प्रसिद्धाः । विषवेगाश्च
सप्तोक्ता विषतंत्रे । 'वेगोरोमांचमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्रोप-
शोषौ, तस्योर्द्धस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । योवेगः
पञ्चमोऽसौ नयति विषशतां कंठभङ्गं च हिक्कां, षष्ठो निश्वासमोहौ वि-
तरति च मूर्तिं सप्तमो भक्षकस्य' । नारदः । 'दद्याद्विषं सोपवा-
सो देवब्राह्मणसन्निधौ । धूपोपहारमंत्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम्' ।
सोपवासः प्राड्विवाकः धर्म्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं सा-
धारणविधिं विधाय विषमभिमन्त्रयेत् । 'त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परी-
क्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ।
मृत्युमूर्तिर्विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् । त्रायस्वैनं नरं पा-
पात्सत्त्येनास्यामृतं भव' इत्यभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय दद्यात् ।
'द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मु-
खो वा विषं दद्यात्समाहितः' । इति वचनात् । नारदः कालमाह ।
'तोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे । नापराह्णे न मध्याह्ने न
संध्यायां तु धर्मवित् । वर्षे चतुर्यत्रा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयत्रा स्मृता ।
हेमन्ते स्यात्सप्तयत्रा शरद्वल्पा ततोऽपि हि' । अल्पा षड्यत्रा, हेमन्तपदं
शिशिरस्याप्युपलक्षकम् । सर्वदिव्यसाधारणे वसन्तेऽपि सप्तयत्रा
विषस्य मात्रा । यथाह नारदः 'विषस्य पलषड्भागाद्भागोर्विंशतिमस्तु

यः। तमष्टभागहीनन्तु शोधये दद्याद्घृतप्लुतम् । विंशतिमो भागोऽष्टय-
वाः तस्याष्टमभाग एव यवः । घृतं च विषात्त्रिंशद्गुणं ग्राह्यम् ।
'घृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितं' । इति कात्यायनव-
चनात् । पितामहः । 'त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितं । कुहका-
दिभयाद्राजा धारयेद्विव्यकारिणम् । औषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ
विषापहान् । कर्तुः शरीरसंस्थांश्च गूढोत्पन्नात्परीक्षयेत् । विष-
मपि रक्षणीयं 'अकृत्रिममसंमूढमन्त्रोपहतं च यत्' । इति नार-
दस्मरणात् । विषे पीते यावत्करतालिकापञ्चशतं तावत्पतीक्ष-
णीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः । यदाह नारदः । 'पञ्चतालशतं कालं
निर्विकारो यदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्व्याच्चिकित्सि-
तम्' । पितामहः । 'भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छाच्छर्दिर्विवर्जितः ।
निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् । एतदल्पमात्राविषयम् ॥

अथ कोशविधिः ॥ याज्ञवल्क्यः । 'देवानुग्रान्समभ्यर्च्य
तत्स्नानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्र-
यम्' । धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं कृत्वा 'तोय त्वं प्राणिनां
प्राणा इति तोयमभिमन्त्र्य तत्तोयं प्राड्विवाकः । संश्राव्य
'सखेन माभिरक्ष त्वं वरुणेति शोधयेनाभिमन्त्रितं पाययेच्छोधयम् ।
पितामहः । 'भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । सम-
भावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् । दुर्गायाः पाययेच्चौ-
रान्ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न
पाययेत् । दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्ये-
षामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च' । इति देवतानियमः ।
'विस्मम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकाट्ये तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो-
नित्यं चित्तविशुद्धये' । इति कार्यनियमः । 'पूर्वाह्णे सोपवासस्य
स्नातस्यार्द्रपटस्य च । सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते' ।

सशूक आस्तिकः । 'मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः । महापराधिनिर्द्ध-
र्मकृतधनक्लीबकुत्सिते । नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्ज-
येत्' । इत्यधिकारिनियमः । नारदः । 'तमाहूयाभिशास्तं तु मण्ड-
लाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्र-
यम्' । याज्ञवल्क्यः । 'अर्वाक् चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः' । नारदः । 'ऊर्ध्वं
यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु महद्भवेत् । नाभियोज्यः स विदुषा
कृतकालव्यतिक्रमात्' । वैकृतं रोगाग्नीष्टमरणादि । रोगानाह
शातातपः । 'ज्वरातीसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम्' ॥

अथ तण्डुलविधिः । पितामहः । 'तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं
भक्षणचोदितम् । चौरैः तु तण्डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः' ।
तण्डुलविधिः । पितामहः । 'तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाञ्ज् शालेर्नान्यस्य
कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदिसस्याग्रतः शुचिः । स्ना-
नोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् । प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं
शिरोरोपितपत्रकं । तण्डुलान् भक्षयित्वा च पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ।
पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्ज एव च । लोहितं दृश्यते
यस्य हनुस्तालु च शीर्यति । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं
विनिर्दिशेत्' । धर्मावाहनादिः साधारणविधिरपीति ॥

अथ तप्तमाषविधिः । पितामहः 'सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं
वा षोडशांगुलम् । चतुरङ्गुलस्नातं तु मृन्मयं वाथ मण्डलम्' ।
मण्डलं वर्तुलम् । पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैश्च तव ।
सुवर्णमाषकं तस्मिन्सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ॥ अंगुष्ठांगुलियोगेन उद्ध-
रेत्तप्तमाषकम् । कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकरांगुलिः' । उद्धरेदिति वचनात्पा-

त्रादुत्क्षेपणमात्रं न बहिः प्रक्षेपोऽप्यादरणीय इति मिताक्षरा ॥

अथापरकल्पः । 'सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेपि च ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः । सौवर्णीं राजतीं ताम्री-
मायसीं वा सुशोधिताम् । सलिलेन सकृदौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रि-
काम् । अपट्टीचित्ररङ्गाढ्ये सनखस्पर्शगोचरे । परीक्षेताद्रवस्त्रेण
क्षुक्षुङ्कारं सघोषकम् । ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परम्पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं मां हिमशीतं
शुचौ भव । उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मु-
द्रिकां तान्तु घृतमध्यगतां तथा । प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः
परीक्षकाः । यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः' ।
अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसन्धेयम् । घृतानुमन्त्रणं प्राङ्ग्विवाकस्य ।
'त्वमग्ने सर्वभूतानामिहमिमन्त्रणं शोध्यस्य कार्यम् । प्रदेशिन्यै-
वोद्धरणं मुद्रिकायाः 'प्रदेशिनीं परीक्षेयुरिति वचनादिति ।

अथ धर्माधर्माख्यदिव्यविधिः । नारदः । 'अधुना संप्रवक्ष्या-
मि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां
नृणाम् । हन्तृणां साहसिनां, याचमानानां उत्तवर्णादीनां, प्रायश्चि-
त्तार्थिनां पातकेनाभियुक्तानां 'राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकाय-
सम्' । इति प्रतिमाविधानम् । सीसकं वा आयसं वेत्यर्थः । पक्षा-
न्तरमाह । 'लिखेद्भूर्जो पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य
पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादध-
र्मोऽसितपुष्पधृक् । एवंविधौ चोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः । मृद्गाण्डकेऽनुपहते
स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
आवाहयेत्ततो देवांल्लोकपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रति-
ज्ञापत्रकं लिखेत्' । ततोऽभिषक्तो मन्त्रयेत् । 'यदि पाप-

विमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे । अशुद्धश्चेन्मम करे पापमा-
यातु धर्मतः' ॥ इति मन्त्रेण । 'अभियुक्तस्तयोरेकं प्रगृही-
ताविलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे हीयते तु सः । एवं
समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणं' । अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमह-
त्वजातिविशेषविषया मन्वादिभिरुक्ताः । यथा 'निष्के तु सत्यवचनं
द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिनिष्कादर्वाक् पुण्यं स्यात्कोशपानमतः
परम् । सखेन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवीजकाञ्चनैर्वै-
श्यं शूद्रं सर्वैस्तुपातकैः' । इदमप्यसाक्षिपरम् । साक्षिणं श्लोक-
श्रावणस्योचितत्वात् । इति ध्येयम् । कात्यायनो दण्डमाह ।
'शतार्द्धं दापयेच्छूद्रमशुद्धो दण्डभाग्भवेत्' । दण्डस्तु । 'विषे तोये
हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले । तप्तमाषकदिव्ये तु क्रमादण्डं
प्रकल्पयेत् । सहस्रं षट्शतञ्चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्त्रिंशे-
कमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत्' । अयं दिव्यनिबन्धो दण्ड इति ॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।

एकादश उद्धारोव्यवहृतिनिर्णीतिरूपोऽगात् ॥ ११ ॥

द्वादशे तु समुद्दारे प्रायश्चित्तं निरूप्यते ।

अङ्गिराः । 'प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

प्रायश्चित्त- तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्' । शङ्खः । 'पापात्मन-
परिभाषा । स्तु पापेभ्यः कृच्छ्रैः सन्तारिता नराः । गतपापा दिवं यान्ति

नात्र कार्य्या विचारणा । पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः महाभ्रैरिव चन्द्रमाः' । मनुः । 'अकुर्वन्वि-

हितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्य चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चि-

त्तीयते नरः' । प्रायश्चित्तकल्पनायां शङ्खः । 'सर्वतो जीवितं रक्षे-

ज्जीवन्पापं व्यपोहति । व्रतैः कृच्छ्रैस्तथा दानैरित्याह भगवान्य-

मः' । विष्णुः । 'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति स्त्रियोरोगिण एव च' । अङ्गिराः । 'ऊनैका-

दशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च । चरेद्गुरुः सुहृद्रापि प्रायश्चित्तं

विशुद्ध्ये । लघुविष्णुः । 'स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां

तथा । पादो बालेषु प्रदातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः' । प्रायश्चि-

त्ताकरणे याज्ञवल्क्यः । 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नस्कान्त्यान्ति दारुणान् । तामिस्रं लोहशंकुं

च महारौरवशाल्मली । रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ।

सङ्घातं लोहितोदं च ऋचीकं संप्रतापनम् ॥ महानरककाकोलं

सञ्जीवननदीपथम् । अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपत्रवनं घोरं तपनं चैकविंशकम् । महापातकजैर्घोरैरुपपात-

कजैस्तथा । अन्विता यान्सचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः' । जमद-

ग्निः । 'नदी वैतरणीनाम दुर्गन्धरुधिरावहा । उष्णतोया महावेगा

अकृतप्रायश्चित्त- अस्थिकेशतराङ्गिणी । अचीर्णैस्तत्र पच्यन्ते प्रायश्चित्तैस्तु

स्तयातना मानवाः । तस्मादात्मविशुद्ध्यर्थं कर्त्तव्यं श्रेय एव च' । यमः ।

‘दक्षिणां तु दिशं याम्यां मनुष्याः पापकारिणः। यमदूतैः प्रणीयन्ते
 वद्धा पाशैरयोमयैः । क्रोशन्ते पच्यमानास्ते दहन्ते स्वेन कर्मणा ।
 विशस्यमानाः प्रेतैश्च पुरुषादैर्भयङ्करैः । वर्णधर्मपरिभ्रष्टा आश्र-
 मेभ्यः परिच्युताः । भिन्ने देहे प्रपद्यन्ते प्रेतीभूता यमक्षयम् । क्षु-
 त्पिपासाभिभूतास्ते पच्यमानाः स्वकर्मभिः । क्षुधिता भक्षयन्त्येते
 आयसं वह्निसन्निभम् । दीर्घाः कृशाश्मश्रुलाश्च शूचीकर्णा वि-
 वाससः । स्वानि कर्माणि शोचन्ते यात्यमानाः समागताः । पर-
 स्वान्यभिलिप्सन्ते योजनायतकुक्षयः । सरित्कूपतडागानां पुष्क-
 रिण्याश्च लिप्सवः । दीनस्वरा अश्रुकण्ठा विकृता शुष्कतालवः ।
 देहि देहीति भाषन्ते कल्पमानास्ततस्ततः’ ।

अथ प्रायश्चित्तभेदाः । मनुः। ‘पापं कृत्वा हि सन्तप्य तस्मा-
 प्रायश्चि- त्पापात्प्रमुच्यते । नैतत्कुर्व्या पुनरिति निवृत्त्या पूयते ततः’ ।
 त्तानुकल्पाः यमः। ‘शोषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च । पापकृन्मुच्यते
 पापाद्दानेन च दमेन च’ । अङ्गिराः। ‘ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पाप-
 कर्मणाम् । स्वापकेष्वपि भुञ्जानो ध्यायी नैव तु लिप्यते । प्राप्त षोडश-
 वर्षेण यद्बाल्ये दुष्कृतं कृतम् । पश्चाद्धर्मप्रवृत्तस्य तत्सर्वमुपशाम्यति ।
 महाभारते । ‘यद्यकार्यं शतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् । सर्वं दह-
 ति गङ्गाम्भस्तृणराशिमिवानलः । लिङ्गस्थापनमपि प्रायश्चित्तं कालि-
 कापुराणे । ‘रावणं सूदयित्वा तु रामो दाशरथिस्तदा । विमु-
 क्तो ब्रह्महत्यायाः स्थाप्य लिङ्गं स्वतेजसम् । अद्यापीन्द्रेश्वरं दृष्ट्वा
 तथा रामेश्वरं प्रभुम् । मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो नैवात्र संश-
 यः’ । संवर्तः । ‘हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानन्तथैव च । नाशय-
 न्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि’ । तत्र रहस्यकृते पापे विशेष-
 माह मनुः । ‘एतैर्द्विजातयः शोध्याः व्रतैश्चाविष्कृतैर्नसः । अना-
 विष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्’ । एतैः कृच्छ्रादिलक्षणेस्सर्व-

मस्माभिः कर्मविपाकसारोद्दारे निरूपितमिति नेह प्रदर्श्यते ।
देवलः । 'प्रकाश उक्तं यत्किञ्चिन्निशङ्कागो रहस्यके । त्रिशङ्कागः
षष्टिभागः कल्पो जप्याद्यपेक्षया ।

अथ किञ्चित्त्रिशङ्काग्यवतां भागवतानां भाव्यमभाव्यमितरेषामुच्यते ।

भगवत्स्मरणा- विष्णुपुराणे । 'प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्ममात्मका-

न्प्रायश्चित्ताभावः । नि च । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् । प्रातः

त्रिंशति तथासंध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् । नारायणमवाप्नोति

सद्यः पापक्षयं नरः । तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन्पुरुषो मुने ।

न याति नरकं शुद्धः संक्षीणाखिलपातकः । तथा । 'अवशोऽपि

हि यन्नाम कीर्तनात्सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंह-

व्रस्तैर्मृगैरिव । यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् । मैत्रेय

सर्वपापानां धातूनामिव पावकः । श्रीभागवते । 'न निष्कृतै-

र्ब्रह्मविशारदोदितैस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान् व्रतादिभिः, यथा हरेर्ना-

मपदैरुदीरितैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् । निष्कृतैः प्रायश्चि-

तैः । ब्रह्मविशारदा मन्वादयः । उपलम्भकं परिचायकं । 'नैका-

न्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्द्वावति वेदसत्पथे । तत्क-

र्मनिर्हार्मभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः । कर्मनि-

र्हारः प्रायश्चित्तम् । सत्त्वभावनोऽन्तःकरणशोधकैः । तथा ।

'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् । न निष्पुनाति

राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगा । न च द्वादशाब्दादिवैयर्थ्यम् । वि-

ष्णुनामाविश्वस्तेषु सार्थकत्वादिति ॥

अथ च सकलोऽपि प्रायश्चित्तविधिरगङ्गादेशपरः । 'प्रायश्चित्तं

तु तत्रैव यत्र गङ्गा न विद्यते' इति वचनात् । तस्माद्गङ्गास्नानभ-

प्रायश्चित्तेः गवत्कीर्तनयोर्महिमा यैर्न ज्ञायते तान्प्रति प्रायश्चित्तविधानमिति

किं कियते महद्ग्रहस्यमा तथापि किञ्चिदुच्यते । याज्ञवल्क्यः । 'प्रायश्चित्तैरपैसे-

नोपदज्ञानकृतम्भवेत्' । तथा 'म्लेच्छेनाधिगता शूद्रा त्वज्ञानात्तु कथञ्चन
 कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञानेतु द्विगुणम्भवेदिति वचनात् । मनुः 'इयं विशु-
 द्धिरुदिता प्रमाप्या कामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न वि-
 धीयते' । अनेन द्वादशाब्दादिव्रतमेव निषिध्यते । न प्रायश्चित्तमा-
 त्रम् । 'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन । न तस्य नि-
 ष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते' । इति मरणरूपप्रायश्चित्तदर्शना-
 त् । यत्तु । 'कामकृते प्रायश्चित्ते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय
 इति मिताक्षरा । तदपि महापापपरम् । 'अकामतः कृतं पापं वेदा-
 भ्यांसेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं पापं प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति
 मनुस्मरणात् । मरणान्तिके तु पापक्षयो भवसेव । 'नास्यास्मिंल्लोके
 प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निहन्यत' इत्यापस्तम्बात् । महापात-
 कान्याह याज्ञवल्क्यः । 'ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते म-
 हापातकिनो यश्च तैः सह संविशेत्' । स्तेनः सुवर्णस्य, सुवर्णापहरणं
 महापातकमिषापस्तम्बस्मरणात् । गुरुतल्पगो मातृगामी । 'शिरः
 कपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि
 मितमुक् शुद्धिमाप्नुयात्' । अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारो-
 पितं ध्वजपदवाच्यं गृहीयात्, तच्च कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरः
 सम्बन्धि ग्राह्यं, तदलाभेऽन्यस्य ब्राह्मणस्यैव ग्राह्यम् । एतदुभयं पा-
 णिनैव ग्राह्यं 'खट्वाङ्गकपालपाणिरिति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्ग-
 शब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते । यत्तु द्वित्र-
 ब्राह्मणवधे सकृदेव द्वादशवर्षाद्यनुष्ठानन्तर्गते । 'विधेः प्राथमिकाद-
 स्माद्वितीये द्विगुणश्चरेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति नि-
 ष्कृतिः' इति वचनात् । अत्रान्यान्यपि लघूनि गुरुणि च ब्रह्मवधप्रा-

१ अत्र ग्रन्थस्त्रुटितः प्रति भाति, इति वचनादिति पञ्चम्यन्तहे-
 तूपादानात् ।

यश्चित्तानि गुरुलघुपापापेक्षया व्यवस्थाप्यानि ॥

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् । याज्ञवल्क्यः 'सुराम्बुधृतगोमूत्रप-
यसामग्निसन्निभम् । सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति' ।
पैठीनसिः । 'सुराप आर्द्रवासा अग्निवर्णा सुरां पिबेत् । प्रचेताः ।
'आयसेन पात्रेण ताम्रेण च पिबेत्' । वृहस्पतिः । 'सुरापाने कामकृते
ज्वलन्तीं तां सुरां पिबेत्' । मुखे तथा विनिर्द्गधो मृतः शुद्धिमवा-
प्नुयात् । मनुः । 'गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा । यथैवेका तथैवान्या न पातव्या द्विजोत्तमैः' । अत्र सुरापदं
गौड्यादिषु तिसृषु शक्तं अन्यत्र लक्षणेति ज्ञेयम् । पुलस्त्यः ।
'पानसं द्राक्षमाधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् । मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं
नालिकेरजम् । समान्यपि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं
तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्' । अतश्च मद्यपदं द्वादशसु योगरूढम्
वस्तुतस्तु सुरापदमपि पैष्ट्यामेव शक्तम् । 'सुरा वै मलमन्त्रानां
पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्योवैश्यश्च न सुरां
पिबेदिति वचनात् । किञ्चानेन वचनेन क्षत्रियवैश्ययोः पैष्ट्या एव
निषेधः प्रतीयते । तथा च मनुरेव । 'यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं
मांसं सुरासवम् । तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ।
वृहद्याज्ञवल्क्यः । 'कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते' । वृहद्विष्णुः । 'अमेध्यानि
दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु' । अनुपनीतस्यानूढायाश्च सुरा
निषिद्धा । 'सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिः । पादो
बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिरिति वचनात् । सर्वपापेषु
सुरापानादिष्विति व्याख्यानात् । याज्ञवल्क्यः । 'पतिं लोकं न
सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् । इहैव सा शुनी गृध्री सुकरी
चोपजायते' । सुरापानसमेषु सुरापानप्रायश्चित्तव्रतार्द्धे बोध्यम् ॥

सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः । 'ब्राह्मणः स्वर्णहारी
तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् । स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोपि वा
शुचिः' । स्वर्णं सुवर्णं, तच्चात्र षोडशमाषपरिमितहेमपरम् । न तु
जातिमात्रपरम् । सुवर्णन्यूनहेमहरणं क्षत्रियादिहेमहरणवदुपपातक-
मिति विभाव्यम्, सुवर्णस्तेयसमेऽर्द्धमिति सङ्क्षेपः ॥

क्रमप्राप्तगुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह । याज्ञवल्क्यः । 'तप्तेऽयः शय-
ने सार्द्धमायस्या योषिता स्वपेत् । गृहीत्वोत्क्रुक्ष्य वृषणौ नैर्ऋत्यां
चोत्सृजेत्तनुम्' । एतन्मुण्डितलोमकेशेन घृताभ्यक्तेन च कर्त्तव्य-
म् । 'निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां सूमीं परिष्वज्य मरणात्पूतो भव-
तीति विज्ञायत' इति वसिष्ठस्मरणात् । 'गुरुशब्दश्चात्र मुख्यया
वृत्त्या पितरि वर्त्तते । 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथावि-
धि । सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते' । इति मनुना
गुरुत्वप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वाभिधा-
नात् । 'आचार्यादिस्तु भार्यासु गुरुतल्पं व्रतं चरेत्' इत्यातिदेशा-
च्च । आचार्यादिर्मुख्यगुरुत्वे तूपदेशापत्तेरिति विप्रग्रहणमुपलक्ष-
णम् । अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम् । गमनं चरमधातुवि-
सर्गपर्यन्तमुच्यते । अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातकित्वमिति
मिताक्षरा । जनन्यामकामकृते तत्सपत्न्यां च कामकृते मरणान्ति-
कन्द्रष्टव्यम् । यदुक्तं षट्त्रिंशन्मते 'पितृभार्या च विज्ञाय सवर्णां
योऽधिगच्छति । जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाप्नुयात्' ।
गुरुतल्पसमे त्वर्द्धमिति सङ्क्षेपः ॥

अथावसरप्राप्तं तत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः । 'एभि-
स्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः' । एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभि-
श्चतुर्भिस्तत्समः तदीयमेवप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः । मनुः 'यो येन
पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्ग-

विशुद्धये । वृद्धबृहस्पतिः । 'एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्त्यन्नमिश्रता-
म । याजनाध्यापने यौनस्तथा च सह भोजनम् । नवधा सङ्करः
प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह' । एकशय्यासनमेकखट्वासनं, एकपङ्क्ति-
भोजनम् । एकभाण्डपचनमन्त्रेण सह मिश्रणं संसर्गः । देवलः ॥ 'संला-
पस्पर्शनिश्वासासहयानासनाशनात् । याजनाध्यापनाद्यौनादपापं
संक्रमते नृणाम् । एषां मध्ये केन कर्मणा कियता कालेन पातित्य-
मित्यपेक्षायामाह वृहद्विष्णुः ॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥
देवलः ॥ 'याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा
सद्यः पतयेव पतितेन न संशयः' । अत्र याजनादीनां समुदितानां
पातित्यहेतुत्वं समुदितानां दोषहेतुत्वमस्त्येव । पराशरः ॥ 'आ-
सनाञ्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि
तैलविन्दुरिवांभसि' ॥ अनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वमुक्तं सं-
लापस्पर्शनिःश्वासेति देवलवचनस्योक्तत्वात् । पतितसंसर्गप्रतिषे-
धेन प्रतिषिद्धयौनसंबन्धस्य प्रतिप्रसवमाह याज्ञवल्क्यः ॥ 'कन्यां
समुद्धरेदेषां सोपवासांमकिञ्चनाम्' ॥ एषां पतितानां, समुद्धरेत्
उद्धृत्योद्धरेत् ॥ न तु पतितहस्तात्प्रतिगृहीयात् । अकिञ्चनां
अगृहीतपितृधनाम् ॥ अत एव वसिष्ठः ॥ 'पतितोत्पन्नः पतितो
भवति । अन्यत्र कन्यायाः, साहि परगामिनी । तामरिक्था-
मुपेयादिति ॥

अथोपपातकप्रायश्चित्तं विवक्षुर्गोविधप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः

गोविधप्राप 'पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत्संयतः । गोष्ठेशयो गोऽनु-
विचरन्तम् । गामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति । कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समा-
हितः । दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः' । एवं कुर्वन्मा-
सान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्वा तावता शास्त्रार्थस्य सम्पत्तेर्गोह-
त्यायाः शुद्ध्यतीत्येकं व्रतं, मासं गोष्ठेशयो गोऽनुगामीति चानुवर्त्तते,

पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च मासं निर-
न्तरं कृच्छ्रं समाहितश्चरेदिति द्वितीयम्, अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरे-
दिति तृतीयं । कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणं च कर्मविपाकसारोद्धारे मदीये-
ऽनुबन्धेऽनुसन्धेयम् । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा वृषभ एकादशो
यासां गवां ता दद्यादिति चतुर्थं व्रतं । अत्र षड्भिः षड्भिरुपवासै-
रेकैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्याम्नायत्वेन पञ्चधेन-
वो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षट्धेनवो भवन्तीति लघु, वृष-
भैकादशगोदानसहितत्रिरात्रव्रतं गुरु । अत्र गुरुव्रतन्देवद्विजराज-
गोवधप्रायश्चित्तं बोध्यम् । कथं पुनर्ब्राह्मणादिगवीनां गुरुत्वम् ।
'देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्' इति नारदवचनाद्गुरुत्व-
म् । त्रिशिष्टस्वामिकविशिष्टगोवधे मनुः । 'उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो
मासं यवान् पिबेत् । कृतवापो वसेद् गोष्ठे चर्मणार्द्रेण संवृतः ।
चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ
मासौ नियतेन्द्रियः । दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्मूदग्निं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं विशेषत् । तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु
व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ।
आतुरामभिषिक्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितां पङ्कलग्नां
वा सर्वमौक्षैर्विमोचयेत् । उष्णे वर्षति शीते वा मारुते चाति
वाति वा । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः । आत्मनो-
यादि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं
चैव वत्सकम् । अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति । स
गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्व्यपोहति । वृषभैकादशागाश्च दद्या-
त्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविदभ्यानिवेदयेत्' । पुष्टि-
तारुण्यादिरहितायां गव्यर्द्धं प्रायश्चित्तम् । 'अतिबालामतिकृशाम-
तिवृद्धामतिरोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्द्धं व्रतन्दिज' इति

वचनादिति । शङ्खः । 'पादं तु शूद्रहस्तायामुदकयागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यात्परस्त्रीगमने तथा' । अङ्गिराः । 'गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्' । अत्र गोसहस्रयुक्तं गोशतयुक्तं च द्वैमासिकं व्रतद्वयमभिहितम् । इदं च यदा सवनस्थश्रोत्रियातिदुर्गतबहुकुटुम्बब्राह्मणसम्बन्धिनीं कपिलां कर्माङ्गभूतां गर्भिणीं बहुक्षीरतरुणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धनवान्सप्रतिज्ञं खड्गादिना व्यापादयति तदा गोसहस्रयुक्तं द्वैमासिकं कुर्यात् । 'गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेतुं च सुव्रताम् । खड्गादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्' इति बृहस्पतिवचनात् । ब्राह्मणादिवर्णविशेषस्वामिकगोवधे प्रायश्चित्तविशेषः कल्पनीयः । वयोविशेषे प्रचेताः । 'एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वे पुंसः स्यात् द्विपादस्तु द्विहायने त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापसमतः परम्' इति सङ्क्षेपः । यदा त्वेकेनैव रोधनादिव्यापारेण बहवो गावो व्यापादितास्तदा संवर्त्तापस्तंबौ विशेषमाहतुः ॥ 'व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धनेपि वा । भिषज्जिघ्र्योपचारे तु द्विगुणं व्रतमाचरेत्' । व्यासः । 'औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् । अतिरिक्ते विपात्तिश्चेत्कृच्छ्रपादोऽभिधीयते । पादमेकं चरेद्गोधे द्वौपादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने । पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्व्रतं हि ते । तथैव बाहुजङ्घोरुपार्श्वग्रीवादिमोढनैः' । पराशरः । 'गवां बन्धनयोक्त्रैस्तु भवेन्मृत्युरकामतः । अकामकृतपापस्य प्राजापसं विनिर्दिशेत् । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अननुत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्' । आपस्तम्बः । 'अति-

दोहातिवाहाभ्यां नामिकाच्छेदने तथा । नदीपर्वतसंरोधान्मृते
पादोनमाचरेत्' । पराशरः । 'अन्यत्राङ्गुलैर्लक्ष्मभ्यां वाहने मो-
चनेऽपि वा । सायं संयमनार्थं च न दुष्पेद्रोधबन्धयोः' । नालिकैरा-
दिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः । तदाह व्यासः । 'न नालिकेरेण न शाणवा-
लैर्न वापि मौञ्जेन न शृङ्खलेन । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बद्धा
तु तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा । कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोष-
विवर्जिते । घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् । कृच्छार्द्धन्तु
भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्स्मृतम् । अतिदोहातिदमने सङ्क्रान्ते चैव
योजने । वध्वा शृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत्' । पालकस्यो-
पेक्षायां प्रायश्चित्तविशेषस्तेनैवोक्तः 'जलौघपल्वले मग्ना मेघविद्यु-
द्धताऽपि वा । श्वश्रे वा पतिताकस्मात् श्वापदेनापि भाक्षिता ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीतवाताहता वा स्या-
दुद्वन्धनमृतापि वा । शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं त्रिनिर्दिशेत्' ।
मनुः । 'व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धनेपि वा । भिषङ्मिथ्यो-
पचारे च द्विगुणं व्रतमाचरेत्' । व्यासः 'औषधं लवणं चैव पु-
ण्यार्थमपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दा-
पयेत्' । आपस्तम्बः । 'पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बला-
त् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्व्रतं हि ते । एतत्तु सा-
क्षात्कर्तुः । तद्व्यवहितव्यापारिणो निमित्तकर्तुस्तु 'पादमेकं चरे-
द्रोधे इत्यापस्तवोक्तं द्रष्टव्यम् । कचिदुपकारार्थं प्रवृत्तौ वचनादो-
षाभावः । यदाह सम्बर्त्तः । 'यन्त्रणे गोचिकित्सार्थं मृदगर्भविमो-
चने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते । दाहच्छेद-
शिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् । द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं
न विद्यते । औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणेषु च । दीयमाने

त्रिपात्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते । पराशरः । 'ग्रामघाते शरौघेण
 वेश्मभङ्गान्निपातने । अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
 कूपखाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा घोरे
 प्रायश्चित्तं न विद्यते' । अस्थ्यादिभङ्गे मरणाभावेऽपि कचित्प्रायश्चि-
 त्तमुक्तम् । 'अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा । पातनं
 दन्तशृङ्गाणां मासार्द्धं तु यवान्पिबेत्' । अङ्गिराः । 'शृङ्गभङ्गेऽस्थि-
 भङ्गे वा चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरात्रं पिबेद्वज्रं स्वस्थापि यदि-
 गौर्भवेत्' । वज्रं क्षीरादिवर्त्तनम् । एतदशक्तविषयम् । इदं च
 प्रायश्चित्तम् गोस्वामिने व्यापन्नसदृशीं गां दत्तैव कार्यम् ।
 यदाह पराशरः । 'प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । त-
 स्यानुरूपं मूल्यं च दद्यादित्यब्रवीद्यमः' । मनुः । 'यो यस्य हिं-
 स्यादद्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे द-
 द्याच्च तत्समम्' । अत्र पूर्वोक्तप्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणस्यैव हन्तुर्वे-
 दितव्यम् । क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्वृहद्विष्णुना विशेषोऽभिहितः ।
 'विप्रे तु सकलं ज्ञेयम् पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्द्धं पादकृ-
 च्छस्तु शूद्रजातिषु शस्यते' । अङ्गिराः । पर्वद्या ब्राह्मणानां तु सा
 राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्वद्वच्च व्रतं स्मृ-
 तम् । स्त्रीणां तु विशेषमाह पराशरः । 'वपनं नैव नारीणां ना-
 नुव्रज्या जपादिकम् । न गोष्ठेशयनं तासां न वसीरन् गवाजित-
 म् । सर्वान् केशान्समुदधृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । सर्वत्रैवं हि
 नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्' । पुरुषेषु विशेषः संवर्त्तनोक्तः ।
 'पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे ऽमश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखावर्ज-
 सशिखं तु निपातने' । इति गोवधप्रायश्चित्तम् ।

अथान्येषामप्युप पातकानां प्रायश्चित्तं गोवधवदेवायाज्ञवल्क्यः ।
 'उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा । पयसा वापि मासेन

पराकेणाथवा पुनः' । एवमुक्तेन गोवधव्रतेन । अत्रातिदेशसामर्थ्या-
द्गोचर्मवसनगोपरिचर्यादिभिः कतिपयैर्न्यूनत्वमवगम्यते ॥ मनुः ॥
'एतदेव व्रतं कुर्युरूपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं
चान्द्रायणमथापि वा' । एतत्त्रैमासिकं गोवधव्रतम् ॥

अथोपपातकानि परिगणयामास याज्ञवल्क्यः । "गोवधोव्रात्य-
ता स्तेयमृणानां चानपाक्रिया । अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवे-
दनम् । भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा । पारदार्यं पारि-
वित्त्यं वादधुष्यं लवणक्रिया । स्त्रीशूद्रविद्वत्त्रयधो निन्दितार्थो-
पजीवनम् । नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः । हीन-
दक्षिणयाज्ञित्वं क्रतुविक्रयणं तथा । कन्यासन्दूषणं चैव परिवि-
न्दकयाजनम् । कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् । आ-
त्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्वाध्यायाग्निसुतत्या-
गो बान्धवसाग एव च । इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवन-
म् । हिंस्रयंत्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः । शूद्रप्रेष्यं हीनस-
ख्यं हीनयोनिनिषेवणम् । तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ।
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वाधिकारिता । भार्याया विक्रयश्चैव-
मेकैकमुपपातकम्" । अत्रावकीर्णिवर्ज्यं सर्वेषामेवोपपातकानां गो-
वधव्रतातिदेशः कृत इति पृथगवकीर्णिप्रायाश्चित्तमाह याज्ञव-
ल्क्यः । 'अवकीर्णं भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्दभं प-
शुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति' । अत्र चरमधातुविसर्गोऽवकी-
र्णं तद्यस्यास्तीति सोवकीर्णी स निर्ऋतिदैवत्येन गर्दभपशुना या-
गं कृत्वा शुद्ध्यतीत्यर्थः । गर्दभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पशुग्रहणम-

१ मुद्रितयाज्ञवल्क्यपुस्तके 'धान्यकुप्यपशुस्तेयप्रयाजानां च
याजनम् । पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः' ॥ इत्येतच्छ्लोकम-
स्ति, उपरि लिखितमर्थं नास्ति ॥

थ पशुकल्प इत्याश्वलायनगृह्योक्तपशुधर्मप्राप्त्यर्थम् । एतच्चारण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ कार्यम् । यदाह वसिष्ठः । 'ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेतेति । तत्रापि रात्रौ काणेन यष्टव्यम् । यदाह मनुः । 'अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि' । गौतमः । 'गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत । तस्याजिनमूर्द्ध्वालं परिधाय लोहितपात्रे सप्तगृहान्भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः संवत्सरेण शुद्ध्योदिति । तथा त्रिषवणमेककालं भोजनं च कर्त्तव्यम् । यदाह मनुः । 'एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयेदेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यतीति सङ्क्षेपः ॥

अथ ब्रह्महत्यासमानि । याज्ञवल्क्यः । 'गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदानिन्दा मुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्' । अधि आधिक्येन अधिक्षेपो अनृताभिर्शंसनम् । नाशनं विस्मरणम् ॥

अथ सुरापानसमानि । 'निषिद्धभक्षणं जैह्वस्यमुत्कर्षं च वचोऽनृतम् । रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु । स्वर्णस्तेयसमान्याह स एव । 'अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा । निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् । गुरुतल्पसमान्याह स एव । 'सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्' । कुमार्युत्तमजातीया कन्यका । 'सकामास्वनुलो-स्तथेति । तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । 'रेतःसेकः स्वयोनिर्भागिनी । अत्र गमनं रेतःसेकपर्यन्तं बोध्यम् । 'रेतःसेकः कुमार्युत्तमजातीया कन्यका । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु

गुरुतल्पसमं विदुरितिमनोः । अत्र सर्वत्र समशब्दोपादानाद्ब्रह्म-
 हत्यादिव्रतेभ्यो न्यूनत्वमवगम्यते । लोके राजसमो मन्त्रीति
 किञ्चिन्न्यूने समशब्दप्रयोगदर्शनात् । महापातकस्येतरस्य च गुरु-
 त्वायोगाच्चेति । गुरुतल्पातिदेशमाह याज्ञवल्क्यः । 'पितुः स्वसारं
 मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यत-
 नयां तथा । आचार्यपत्नीं तनयां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः । लिङ्गं
 छित्त्वा वधस्तस्य सकामायास्त्रिया अपि' । अत्र यानि पापानि
 महापातकशब्दोदितानि तानि पातकसंज्ञकानि । तदुक्तम् । 'महा-
 पातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि
 तन्न्यूनमुपपातकम्' । तथा चाङ्गिराः । 'पातके तु सहस्रं स्यान्म-
 हत्सु द्विगुणं तथा । उपपाते तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्यया' । अत्र
 क्रमात्पातकं त्रिविधम् । उपपातकं पातकं महापातकं चेति । ननु
 'माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री
 भगिनी तत्सखी स्नुषा दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता राज्ञी
 मन्त्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या । आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्प-
 ग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते' । इति
 नारदीयवचनादिषु शिश्नस्योत्कर्त्तनं राज्ञा दण्डः प्रकर्त्तव्यः ।
 प्रायश्चित्तमपि तदेवायाति । ईदृशु महापातकाद्यतिदिष्टेषु पूर्वो-
 क्तत्रयावसिष्टेषु पापेषु तुरीयत्त्वमायात्विति चेन्न । महापापातिदि-
 ष्टानामपि महापापत्वानपायादिति सांप्रदायिकाः । अतिदिष्टं तु-
 रीयमेव । नच नरकवर्षसंख्याविशेषानभिधानान्न त्रयाधिकमिति
 वाच्यम् । तस्य कल्पत्वादिति नव्याः । ब्रह्महत्यासमानां तु गुर्वधि-
 क्षेपादीनामातिदेशिकेभ्यो न्यूनत्वात्तदर्थेन द्वादशवर्षादिप्रायश्चि-
 त्तमिति मिताक्षरा । सैव च सुरापाणसमेषु निषिद्धभक्षणादिषु
 सुरापाणप्रायश्चित्तार्द्धमुक्तवतीति सर्वेषु तत्समेषु तदर्थार्द्धकल्पन-

मित्यलं प्रपञ्चेन ।

स्मृतिहेमाद्रिहलायुधमिताक्षराकालमाधवीयेभ्यः ।
 कालादर्शकलानिधिनिर्णयपीयूषनिर्णयाब्जनाम् ॥
 रूपनारायणभोजप्रतापमार्त्तण्डहोरिलस्मृतितः ।
 आनन्दकरनिबन्धादनन्तभट्टीयगृहभाष्येभ्यः ॥
 सिद्धान्तसुधोद्धारस्मृतिसारप्रथितभारतादिभ्यः ।
 इतिहासपुराणेभ्यः कल्पद्रुमपारिजाताभ्यां ॥
 अन्येभ्योऽपि हि मैथिलगौडनिबन्धेभ्य उचितेभ्यः ।
 विश्वम्भरेण विदुषा स्मृतिसारोद्धार आचरितः ॥
 श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रंथे ।
 प्रायश्चित्तनिरूपणनामाऽगादद्वादशोद्धारः ॥ १२ ॥

अमुञ्चक्रनारायणीयं निबन्धोत्तमं
 भीममल्लक्ष्मीशात्मजस्य ॥
 व्यधान्मल्लनारायणक्षोणिभर्तु-
 स्त्रिवेदी निदेशेन विश्वम्भराख्यः ॥ १ ॥

इति श्रीमच्चक्रनारायणेत्यादिविविधिविरुदावलीविराज-
 मानमानोन्नतमध्यावली(मझौली)नरेशश्रीमन्महाराजाधि-
 राजभीममल्लदेवात्मजश्रीमहाराजनारायणमल्लदेवानुज्ञया
 श्रीमन्महामहोपाध्याय पं. श्रीविश्वम्भरदीक्षितकृतश्चक्रना-
 रायणीयनिबन्धापरपर्यायः स्मृतिसारोद्धारः सम्पूर्णः ॥

... ..

॥ ॥
॥ ॥
॥ ॥
॥ ॥
॥ ॥
॥ ॥
॥ ॥
॥ ॥
॥ ॥
॥ ॥

॥ ॥
॥ ॥

... ..
॥ ॥
... ..
॥ ॥
॥ e ॥ ॥

... ..
... ..
॥ ॥
... ..
॥ ॥